

Hungarológiai Közlemények

A MAGYAR TANSZÉK FOLYÓIRATA 2020/3

Hungarológiai
Közlemények

Hungarološka
saopštenja

Papers of
Hungarian Studies

Archiválás és indexálás:

Indeksirano u:

Indexed by:

Támogatóink:

Štampanje ovog broja pomogli su:

The issue was supported by:

Министарство просвете,
науке и технолошког развоја

MEGVALÓSULT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKARSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

ETO: 821.511.141+811.511.141

ISSN 0350 2430 (Print)
ISSN 2406-3266 (Online)

Hungarológiai Közlemények

AZ ÚJVIDÉKI BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELV ÉS IRODALOM TANSZÉKÉNEK
FOLYÓIRATA
2020. LI. évf. 3. sz. ÚJ FOLYAM XXI. évf. 3. sz.

ÚJVIDÉK
2020/3

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
Az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének lektorált tudományos folyóirata

Megjelenik évente négyszer

Fő- és felelős szerkesztő: Toldi Éva tanszékvezető
(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

A kiadásért felel: Ivana Živančević Sekeruš dékán
(Bölcsészettudományi Kar, Újvidéki Egyetem, Szerbia)

Szerkesztőbizottság

Berszán István

(Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalomtudományi Intézet,
Kolozsvár, Románia, iberszan@yahoo.com)

Csernicskó István

(II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, Hodinka Antal Nyelvi Kutatóintézet, Beregszász,
Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Gintli Tibor

(Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Modern Magyar Irodalomtörténeti
Tanszék, Budapest, Magyarország, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Nemes Péter

(Indiana Egyetem, Globális és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Nemzetközi Tanulmányok Tanszék,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Jyväskyläi Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Művészeti és Kultúratudományi Intézet, Jyväskylä
Finnország, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Thomka Beáta

(Pécsi Tudományegyetem, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék, Irodalomtudományi
Doktori Iskola, Pécs, Magyarország, thomka.beata@pte.hu)

Andrić Edit

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, andrice@sbb.rs)

Utasi Csilla

(Újvidéki Egyetem, BTK, Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Szerbia, csilla.utasi@gmail.com)

A kéziratokat a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.ac.rs) vagy a szerkesztőség
(hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére várjuk

UNIVERZITET U NOVOM SADU

Hungarološka saopštenja

FILOZOFSKI FAKULTET
GODIŠTE LI-3/XXI-3

NOVI SAD
2020/3

HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA

Recenzirani naučni časopis Odseka za hungarologiju Filozofskog fakulteta
Univerziteta u Novom Sadu

Izlazi kvartalno

Glavni i odgovorni urednik: Eva Toldi, šef odseka

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju, Srbija,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Za izdavača: Ivana Živančević Sekeruš, dekanica

(Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija)

Uređivački odbor

Ištvan Bersan

(Univerzitet Babeš–Bolyai, Filozofski fakultet, Institut za mađarski jezik, Cluj-Napoca, Rumunija,
iberszan@yahoo.com)

Ištvan Černičko

(Transkarpatska mađarska viša škola „Ferenc Rakoci II”, Lingvistički istraživački centar „Antal Hodinka”,
Beregovo, Ukrajna, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(Univerzitet ELTE, Filozofski fakultet, Odsek za modernu književnu istoriju, Budimpešta, Mađarska,
gintli.tibor@btk.elte.hu)

Peter Nemeš

(Univerzitet Indiana, Fakultet za globalne i međunarodne studije, Odsek za međunarodne studije,
Blumington, SAD, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(Univerzitet Jiveskile, Filozofski fakultet, Odsek za umetnost i kulturne studije, Jiveskile, Finska,
tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beata Tomka

(Univerzitet u Pečuju, Filozofski fakultet, Odsek za modernu istoriju i teoriju književnosti,
Doktorski program za književne studije, Pečuj, Mađarska, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
andrice@sbb.rs)

Čila Utaši

(Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Katedra za mađarski jezik i književnost, Srbija,
csilla.utasi@gmail.com)

Rukopise slati na adresu glavnog urednika (eva.toldi@ff.uns.ac. s) ili redakcije
(hungar@ff.uns.ac.rs)

UNIVERSITY OF NOVI SAD

Papers of Hungarian Studies

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY
VOLUME LI-3/XXI-3

NOVI SAD
2020/3

PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

Peer-reviewed Academic Journal of the Department of Hungarian Studies

A quarterly publication

Editor-in-Chief: Éva Toldi, Head of Department

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
eva.toldi@ff.uns.ac.rs)

Responsible Editor: Ivana Živančević Sekeruš, Dean

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Serbia)

Editorial Board

István Berszán

(Babeş-Bolyai University, Faculty of Letters, Department of Hungarian Literary Studies, Romania,
iberszan@yahoo.com)

István Csernicskó

(Ferenc Rákóczi II Transcarpathian Hungarian Institute, Antal Hodinka Linguistic Research Center,
Beregovo, Ukraine, csistvan@kmf.uz.ua)

Tibor Gintli

(ELTE University, Faculty of Arts, Department of Modern Hungarian Literary History, Budapest,
Hungary, gintli.tibor@btk.elte.hu)

Péter Nemes

(Indiana University, School of Global and International Studies, Department of International Studies,
Bloomington, USA, pnemes@indiana.edu)

Tuomo Lahdelma

(University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Jyväskylä,
Finland, tuomo.v.k.lahdelma@jyu.fi)

Beáta Thomka

(University of Pécs, Faculty of Humanities, Department of Modern Literatures and Literary Theory,
Doctoral Programme for Literary Studies, Pécs, Hungary, thomka.beata@pte.hu)

Edit Andrić

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia, andrice@sbb.rs)

Csilla Utasi

(University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Hungarian Studies, Serbia,
csilla.utasi@gmail.com)

All manuscripts should be submitted by e-mail to the Editor-in-Chief (eva.toldi@ff.uns.ac.rs)
or the Editorial Office (hungar@ff.uns.ac.rs)

TARTALOM

LENGYEL Zsolt: Strukturálódási folyamatok a mentális lexikonban.	1–12
SIMON Szabolcs: Kétnyelvűség, nyelvi tájkép a szlovákiai Komárom városában.	13–30
DOMONKOSI Ágnes–H. TOMESZ Tímea: Az attitűddeixis műveletei közvetített médiaesemények társas viszonyainak alakításában.	31–47
SCHIRM Anita–KOCSOR András–KOVÁCS Kornél–TORMÁNÉ SZÉL Laura: Telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések a diskurzuselemzés szemszögéből.	48–63
GÉCZI János: Az első ismert rózsák	64–78
LADÁNYI István: A tankönyvíró Bori Imre	79–89
BENCE Erika: Mi történt a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalomban 1918-ban?	90–108
KÁROLY Adrienn: Szabadka mint szöveg-város Munk Artúr műveiben.	109–129
TAKÁCS Izabella: Hatalom, nyelv és politikai kommunikáció	130–147

CONTENTS

LENGYEL Zsolt: Structuring processes in the mental lexicon.	1–12
SIMON Szabolcs: Bilingualism and linguistic landscape in the city of Komárno in Slovakia	13–30
DOMONKOSI Ágnes–H. TOMESZ Tímea: Operations of attitude deixis in the construal of social relations at broadcast media events	31–47
SCHIRM Anita–KOCSOR András–KOVÁCS Kornél– TORMÁNÉ SZÉL Laura: Call center conversations from the point of view of discourse analysis.	48–63
GÉCZI János: The first known rose	64–78
LADÁNYI István: Imre Bori, the textbook writer	79–89
BENCE Erika: What happened in hungarian literature in Yugoslavia/Vojvodina in 1918?	90–108
KÁROLY Adrienn: Szabadka as a text-town in the works of Artúr Munk.	109–129
TAKÁCS Izabella: Power, language and political communication	130–147

SADRŽAJ

Žolt LENDEL: Procesi stvaranja strukture u mentalnom leksikonu .	1–12
Sabolč ŠIMON: Dvojezičnost, jezički pejzaž slovačkog grada Komarno	13–30
Agneš DOMONKOŠI–Timea T. HOMES: Uloga deiksi za izražavanje stavova u formiranju društvenih odnosa prilikom emitovanja medijskih događaja	31–47
Anita ŠIRM–Andraš KOČOR–Kornel KOVAČ– Laura TORMANE SEL: Telefonski razgovori korisničkog servisa iz aspekta analize diskursa	48–63
Janoš GECI: Prve poznate ruže	64–78
Ištvan LADANJI: Autor udžbenika Imre Bori	79–89
Erika BENCE: Šta se dogodilo u mađarskoj književnosti u Jugoslaviji/Vojvodini 1918. godine?	90–108
Adrien KAROLJ: Subotica kao grad-tekst u delima Artura Munka	109–129
Izabela TAKAČ: Vlast, jezik i politička komunikacija	130–147

LENGYEL Zsolt

Pannon Egyetem
Veszprém, Magyarország
lengyelz@btk.uni-pannon.hu

STRUKTURÁLÓDÁSI FOLYAMATOK A MENTÁLIS LEXIKONBAN

Structuring processes in the mental lexicon

Procesi stvaranja strukture u mentalnom leksikonu

A tanulmány négy magyar nyelvű adatbázis anyagát elemzi az elsődleges válaszok szempontjából (ANYA–APA, ASZTAL–SZÉK, BETEGSÉG–EGÉSZSÉG stb.). Az adatfelvétel az 1980-as és 2000-es években történt 10–14, illetve 18–24 évesek körében. A vizsgált szavak közötti kapcsolatok erőssége nőtt: az elsődleges válaszok számaránya növekedett. *Kulcsszavak:* pszicholingvisztika, szóasszociáció, lexikai folyamatok

A mentális lexikon strukturáltsága

A tanulmány a magyar mentális lexikon strukturálódási folyamataira fókuszál a kronológiai változások tükrében. A mentális lexikon (agy-i kollokációs szótár) strukturált jellegét az alábbi pszicholingvisztikai megfigyelések és az ezek nyomán kibontakozó kutatások támogatják, illetve igazolják.

Szóbotlások

Vannak „elfogadható”, azaz fáradsággal, dekoncentrációval stb. magyarázható szóbotlások, pl. *Vettél citromot, bocs narancsot?* Ugyanakkor nem vagy alig tolerálható a *Vettél citerát, bocs citromot?* szócsere, pedig hangzásra a *citrom* és a *citera* közelebb áll egymáshoz, mint a *citrom* és a *narancs*. Tehát a lexikai elemek *összetartozásában, strukturálódásában, szerveződésében* a szemanti-

ka fontosabb szerepet játszik, mint a fonetika/fonológia. A szervezethez más oldalról villantja fel az *Éppen leszálltam a buszról, bocs a villamosról* szóbotlás, amit inkább elfogadunk, mint az *Éppen leszálltam a buszról, bocs a repülőről* szócsere, mivel a busz és a villamos a közlekedési eszközök szűkebb csoportját alkotják, városi közlekedési eszközök, míg a busz és a repülő a közlekedési eszközökön belül távolabbi kapcsolatban vannak egymással.

Szemantikai afázia

A szemantikai afázia egyes esetei is azt erősítik, hogy bizonyos szócsoporthoz szorosabban kapcsolódnak egymáshoz. Előfordul olyan tünet, hogy a páciensnél kiesnek az állatok nevei, viszont meg tudja nevezni a hét napjait stb. A szókincs szerveződésében tehát jelen van a „kisvilágok” elv.

Nyelvi ontogenezis (gyermeknyelv)

A szervezethez és a strukturáltság mellett szólnak a nyelvfejlődés bizonyos jelenségei. A gyermeki szókincs kétéves korban még néhány szót tartalmaz, tehát elképzelhető ezek elemenkénti tárolása. De hároméves korban az értett és aktívan használt szavak száma már néhány ezret tesz ki, ezek tárolására, kezelésére nem megfelelő az elemenkénti. A gyermeki szókincs szerveződik, strukturálódik. A rendezettség kialakításában segítséget kap a gyerek, ennek egyik formája a prototípus kialakítása. Nem ritka dialógus gyermek és szülő között a következő: *Ott egy cinke, de aranyos madár!* De nehezen képzelhető el az *Ott egy tyúk, de aranyos madár!* párbeszéd. A szülő tehát akaratlanul is kialakítja, hogy a magyar beszédközösségben a cinke tipikus madár. Rendelkezik a madár valamennyi kritériális jegyével: toll fedi, tojást költ, tud repülni. Bár a tyúk is madár, de annak egy tipikus jegye, a repülni tudás alig-alig jellemzi.

Beszédértés, beszédprodukción

A mentális lexikon strukturáltsága biztosítja a hétköznapi beszédértési és -produkcións műveletek gyorsaságát, pontosabban: ez a gyorsaság csak úgy lehetséges, ha rendezett strukturák szolgálják ki.

A mentális lexikon strukturáltságának vizsgálata

Az alcímbe jelölt kérdés többféleképpen vizsgálható – többek között – szóasszociációs tesztekkel. Ezek közül jelen tanulmány az „egy hívószó

(a továbbiakban HSZ, álló nagybetűvel) – egy válaszszó (a továbbiakban VSZ, dőlt kisbetűvel)” elrendezést alkalmazza. E technika szerint a tesztelteknek egy HSZ-t kínálnak, és a tesztalanynak az első eszébe jutó szóval kell válaszolnia. E módszer szerint négy magyar szóasszociációs adatbázis áll rendelkezésünkre: Balló Larissza 18–24 (1983), Jagusztinné Újvári Klára 10–14 (1985), Lengyel 10–14 (2008), illetve 18–24 (2010) éveseket tesztelt az említett módon. A négy vizsgálatban ugyanaz a 197 HSZ szerepelt. Mind a négy adatfelvétel írásban történt. A négy adatbázis egyfelől kronológiai (1980-as, illetve 2000-es évek), másfelől generációs (10–14, illetve 18–24 évesek) szempontok alapján különböznek. (Az adatbázisok digitalizált változatát lásd a Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi és Alkalmazott Nyelvészeti Intézetének honlapján.)

Kölcsönös behívások

Az elemzendő szóasszociációs tesztekben bizonyos szavak HSZ-ként és VSZ-ként is előfordultak. Az alábbi táblázat ezek közül (csak a főnevekre vonatkozóan) azokat mutatja be, melyek egymást kölcsönösen az első helyen hívták be, és legalább 20 vagy afölötti százalékos értékben. A táblázat első oszlopa a HSZ-akat (ANYA, APA, ASZTAL stb.), második oszlopa a VSZ-akat (*apa*, *anya*, *szék* stb.) tartalmazza. A további oszlopok a négy tesztelt csoportban az összes válaszból az adott VSZ százalékos értékét tünteti fel (az ANYA HSZ az *apa* VSZ-t 13,84%-os értékben váltja ki a 10–14: 80-as jelű csoportban stb.).

		10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20
ANYA	<i>apa</i>	13,84%	34,03%	11,69%	40,97%
APA	<i>anya</i>	18,24%	32,10%	21,30%	45,81%
ASZTAL	<i>szék</i>	20,75%	24,05%	28,83%	32,96%
SZÉK	<i>asztal</i>	17,61%	25,84%	21,67%	30,17%
BETEGSÉG	<i>egészség</i>	5,35%	20,26%	4,18%	21,79%
EGÉSZSÉG	<i>betegség</i>	16,67%	23,61%	23,32%	20,67%
DOLOG	<i>munka</i>	55,03%	13,47%	34,73%	12,29%
MUNKA	<i>dolog</i>	17,92%	2,63%	5,22%	2,33%
KÉZ	<i>láb</i>	14,15%	20,11%	12,07%	17,32%
LÁB	<i>kéz</i>	11,64%	16,45%	11,98%	15,18%

Az ANYA magasabb százalékos értékben hívja be az *apa* VSZ-t a 2000-es években, mint az 1980-asban mindkét generáció tekintetében. Hasonlót tapasztalunk az APA – *anya*, ASZTAL – *szék*, SZÉK – *asztal*, KÉZ – *láb*, LÁB – *kéz* párok esetében is. A kronológiai idő tehát növeli az elsődleges (leggyakoribb) válasz gyakoriságát. A jelenség ismert a nemzetközi szakirodalomban, a magyar szakirodalomban jelen tanulmány adatozza először. Taylor megjegyzése szerint: „Between 1910 and 1954, the response most frequently given by people, called the primary response, increased. For example, to *table*, the primary response *chair* was given by 26.7 percent of subjects in 1910; 33.8 percent in 1928; and 84.0 percent in 1954” (Taylor 1990, 171). A tendencia okainak feltárása még várat magára, többen az egyre erősödő, tömegesedő és hozzáférhető média hatásának tulajdonítják.

A fenti párok kölcsönösen, de nem szimmetrikusan hívják be egymást. Az APA rendszerint magasabb értékben váltja ki az *anya* VSZ-t, mint fordítva; az ASZTAL némileg nagyobb százalékos értékben a *szék* VSZ-t, mint fordítva. Feltűnően aszimmetrikus az EGÉSZSÉG és a *betegség* viszonya: az előbbi magas százalékos értékben csalja elő az utóbbit. Hasonló aszimmetria jellemzi a DOLOG és a MUNKA viszonyát; a DOLOG jóval magasabb százalékos értékben provokálja a *munka* VSZ-t, mint fordítva. Enyhe aszimmetrikus viszonyban van a KÉZ és a LÁB: a KÉZ valamivel nagyobb százalékos értékben hívja be a *láb* VSZ-t, mint a LÁB HSZ a *kéz* VSZ-t.

A fentebb szóba hozott aszimmetrikus viszonyok többnyire jól értelmezhetők. Enyhe aszimmetriát mutatott az ASZTAL és a SZÉK az ASZTAL javára. Ebben annak megnyilvánulását látjuk, hogy európai kultúrkörben együttes előfordulásuk gyakori, ezt tükrözi a kölcsönösség: ahol asztal van, ott rendszerint szék is van. Ám a szék állhat magában is (nézőtér, orvosi váró, egyetemi előadó stb.), az asztal kevésbé; ez látszik kifejeződni az enyhe aszimmetriában. A KÉZ és a LÁB viszonyában ugyancsak enyhe aszimmetria volt tapasztalható a LÁB szó javára, amely némileg alacsonyabb értékben hívta be a KÉZ szót. Bár az aszimmetriából fakadó dominancia csekély mérvű, de érdemes további etno- és/ vagy antropológiai nyelvészeti vizsgálatokat folytatni (van *hegy lába*, de nincs **hegy keze*, van *sors keze*, de nincs **sors lába* stb.). Erősen aszimmetrikus az EGÉSZSÉG és a BETEGSÉG, illetve a MUNKA és a DOLOG viszonya. Az EGÉSZSÉG magasabb százalékos értékben hívja be VSZ-ként a *betegség* szót, mint fordítva. A viszony azt a valóságbeli helyzetet tükrözi, hogy a betegségnek sok fajtája van, így ezek is megjelennek VSZ-ként, és így „kevesebb hely” jut az *egészség* VSZ-nak. Az egészségnek nincsenek fajtái, így ellenkezőjének, a betegségnek több hely marad, azaz VSZ-ként magasabb százalékos értéket

érhet el. Hasonló a MUNKA és a DOLOG szavak közti aszimmetrikus viszony magyarázata: munka sokféle lehet, de a dolog elsősorban fizikai tevékenység. Másként fogalmazva: minden dolog munka, de nem minden munka dolog. Az ANYA és APA viszonyát külön alpont elemzi.

Az ANYA és az APA lingvisztikai és azon túli viszonya

A viszony lingvisztikai aspektusa

A fentebbi táblázat első két sora mutatta be a két szó kölcsönös behívási viszonyait.

	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20
ANYA – <i>apa</i>	13,84%	34,03%	11,69%	40,97%
APA – <i>anya</i>	18,24%	32,10%	21,30%	45,81%

A két HSZ egymást hívja be első helyen, egymás leggyakoribb VSZ-ai; viszonyuk tehát kölcsönös. Látható azonban, hogy ez a kölcsönös viszony aszimmetrikus. Az APA HSZ többnyire magasabb százalékos értékben hívja be az *anya* VSZ-t, mint az ANYA HSZ az *apa* VSZ-t. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy az APA HSZ kevesebb helyet biztosít az *anya* VSZ mellett más VSZ-aknak. Ugyanakkor mivel az ANYA HSZ-ra az *apa* VSZ alacsonyabb százalékos értékben jelenik meg, bőven van „hely” más VSZ-aknak. Nem lingvisztikai terminusokban ez azt jelenti, hogy az *apa* erősebben „rá van szorulva” az anyára, mint az *anya* az apára. A lingvisztikai mutatókon alapuló kölcsönös, de aszimmetrikus behívás különbségein túl egyéb eltérések is jelentkeznek az ANYA és az APA HSZ-ra adott VSZ-k között.

Az ANYA és az APA mentális-verbális szófelhők szerinti profilja

A mentális-verbális profilt a tanulmány úgy kívánja megrajzolni, hogy számba veszi az ANYA, illetve APA főnévi, melléknévi és igei VSZ-ai közül azokat, melyek legalább két válaszadótól származnak, és négy vagy három csoportban fordulnak elő. Így látjuk biztosítottnak, hogy az adott VSZ megjelenése nem a véletlennek tulajdonítható. A szófelhők szófajok szerint (főnévi, igei és melléknévi VSZ-ak) csoportosított formában szerepelnek az alábbi táblázatokban, különválasztva a négy és a három csoportban előfordulókat. A négy, illetve három csoportban való megjelenés szerinti megkülönböztetés azt szolgálja, hogy láthatóvá váljon HSZ és VSZ közötti szoros és kevésbé szoros kapcsolat. A négy csoportban közös VSZ az adott HSZ-hoz igen szorosan kötődik, míg

a három csoportban szereplő VSZ kötődése bár szoros, de nem annyira, mint az elsőnek említetté. Míg a négy csoportban előforduló VSZ-ak az adott HSZ szoros értelemben vett szemantikai magját alkotják, addig a három csoportban szereplő VSZ-ak a szemantikai központ „külső körei”, de még nem szorulnak a perifériára. (A két és egy csoportban felbukkanó VSZ-ak jelen elemzésnek nem tárgyai, bár világos, hogy fontos információkat tartalmazhatnak a szemantikai magra és perifériára vonatkozóan.)

ANYA, APA főnévi VSZ-ai

Négy csoportban előforduló főnévi VSZ-ak (a két HSZ tekintetében közös VSZ-ak vastag szedéssel szerepelnek)

Az ANYA és APA jelzésű (1., 6.) oszlopokban (dőlt szedéssel) a VSZ-ak (ANYA – *apa*, *szeretet* stb.) láthatók. A 2., 3. stb. oszlopokban az egyes korcsoportok; a sorokban az adott VSZ százalékos aránya az összes VSZ-ből (az ANYA HSZ-ra *apa* VSZ-val élt az 1980-as 10–14 évesek 13,84%-a stb.).

ANYA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–26: 20	APA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20
<i>apa</i>	13,84	34,03	11,69	40,97	<i>anya</i>	18,24	32,10	21,30	45,81
<i>szeretet</i>	10,06	14,18	14,81	11,73	<i>szülő</i>	14,78	24,03	5,20	4,19
<i>szülő</i>	12,58	16,07	4,68	0,84	<i>család</i>	0,94	6,59	2,86	4,66
<i>gyerek</i>	4,72	1,13	10,65	3,72	<i>szeretet</i>	3,14	5,29	3,64	2,79
<i>anyukám</i>	6,29	0,19	4,16	1,12	<i>férfi</i>	5,66	1,95	2,86	1,86
<i>lánya</i>	1,57	1,04	1,30	5,59	<i>fiú</i>	1,26	0,83	3,90	4,28
<i>nő</i>	2,52	0,47	0,78	0,28	<i>fia</i>	2,52	0,74	5,20	1,86
<i>asszony</i>	1,26	0,19	0,52	0,19	<i>férj</i>	0,94	0,19	1,04	0,09
					<i>szigor</i>	0,31	0,19	1,04	1,30
					<i>lánya</i>	0,31	0,09	0,26	0,38

A négy csoportban előforduló VSZ-ak az alábbi alcsoportokra oszthatók:

- Az ANYA és az APA kölcsönösen egymást hívják be első (leggyakoribb) válaszként. A kölcsönös behívást az ezt megalapozó és lehetővé tevő nyelvi-logikai művelet könnyedsége magyarázza. Hogy az ANYA, illetve APA HSZ-ra az *apa*, illetve *anya* VSZ jelenjen meg, a két szó közös szemantikai jegygyűjteményéből az egyik jegy előjelét kell megváltoztatni. A behívás erőssége generációsan alig változik; a generációs különbségek nem túl nagyok:

13,84 vs. 11,69; 34,03 vs. 40,97; 18,24 vs. 21,30; 32,10 vs. 45,81. A kronológiai különbségek már jelentősebbek: 13,84 vs. 34,03; 11,69 vs. 40,97; 18,24 vs. 32,10; 21,30 vs. 45,81. Arról fentebb esett szó, hogy az első leggyakoribb VSZ számaránya az idő előrehaladtával növekszik.

- Két VSZ – *szeretet*, *szülő* – mind az ANYA, mind az APA esetében megjelenik. A *szülő* egy magasabb („fölöttes”) nyelvi-fogalmi szint lexémája, megjelenését az anya, illetve apa szavak egyik szemantikai jegyének elvétele eredményezi. A *szeretet* VSZ megjelenését nem lingvisztikai okok váltják ki, hanem a magyar (európai) beszédközösség társadalmi „vélekedése”.
- A további VSZ-ak tekintetében az ANYA, illetve APA HSZ részben azonos, részben eltérő. Azonosságnak tekinthető, hogy az ANYA szóban forgó VSZ-ai tipikusan a „nöiesség”, „anyaság” jegyeket mutatják fel (*gyerek*, *anyukám*, *lány*, *nő*, *asszony*). Az APA VSZ-ainak egy része (a többség) szintén a nemiségre és az ennek megfelelő társadalmi funkciókra („férfiasság”, „apaság”) fókuszál (*család*, *férj*, *férfi*, *fiú*, *fia*, *lány*). Ez jelenti az azonosságot. A különbség az, hogy az APA HSZ-ra adott (mind a négy csoportban megjelenő) *szigor* VSZ a fenti szemantikai határokat átlépi, minősítést, értékelést fejez ki.

Három csoportban előforduló főnévi VSZ-ak

ANYA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20	APA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20
<i>család</i>	0	2,93	1,30	1,86	<i>családfő</i>	5,03	1,02	1,30	0
<i>gondoskodás</i>	0,94	1,51	0	1,58	<i>gyerek</i>	2,52	0	1,56	1,40
<i>mama</i>	2,83	0,19	0	0,37	<i>fater</i>	1,89	1,02	0	0,09
<i>jóság</i>	0,63	0	1,30	0,28	<i>munka</i>	0,94	1,02	0	0,65
<i>muter</i>	1,26	0,38	0	0,37	<i>otthon</i>	0,31	0	2,08	0,37
<i>melegség</i>	0,63	0	0,52	0,37	<i>bajusz</i>	0,28	0,52	0,84	0
<i>leány</i>	0,63	0,47	0	1,68	<i>családtag</i>	0,31	0,46	0	0,19
<i>fiú</i>	0,63	0,19	0	0,47	<i>erő</i>	0,63	0	0,26	0,28
<i>fia</i>	0,63	0,57	0	0,19	<i>biztonság</i>	0	0,37	0,26	0,84
<i>anyatej</i>	0	0,28	0,78	0,56	<i>jóság</i>	0,31	0,09	0,78	0
					<i>ember</i>	0,31	0,93	0	0,37
					<i>halál</i>	0	0,09	0,52	0,37
					<i>papa</i>	0	0,09	0,52	0,19

A három csoportban előforduló VSZ-ak az ANYA és APA HSZ-ak szemantikai központjának távolabbi rétegeihez tartoznak, de még nem periferikusak.

- A VSZ-ak legnépesebb csoportja az „anyaság” és az „apaság” inherens jegyeit jelenítik meg, olykor emocionálisan telítetten. Az ANYA HSZ kapcsán: *jóság, melegség, gondoskodás* VSZ-ak, az APA HSZ tekintetében az *erő, biztonság, jóság, otthon* VSZ-ak. Érzelmi töltet nélküli inherens sajátosságot tükröz az *anyatej*, illetve a *bajusz*. Nyelvi-fogalmi szintváltás eredményei az ANYA HSZ-val kapcsolatban a *család, mama*, illetve az APA vonatkozásában a *gyerek, papa, ember* VSZ-ak.
- „Kamaszos” (inkább a 10–14 évesek körében fordul elő), korosztályos (tehát erősen átmeneti) nyelvhasználati reakció: *muter* és *fater*.
- Vannak olyan VSZ-ak, melyek bár három csoportban jelennek meg az ANYA és APA HSZ-akra, de nem sorolhatók (szemben a fentiekkel) közös osztályba.
 - Az ANYA HSZ-ra megjelennek a „nőiesség”, „anyaság” jegyekre fókuszáló VSZ-ak, melyeket egy adott jegy előjelének megváltoztatása eredményezi: *fiú, fia*.
 - Csak az APA HSZ vált ki családi státuszra utaló VSZ-akat: *családfő, férj, családtag*.
 - Ugyancsak az APA HSZ-ra jelentkeznek a *munka* és a *halál* VSZ-ak. Az első alighanem azt az általános társadalmi vélekedést tükrözi, amely szerint az apa otthonról távozva munkába megy, míg az otthon maradó anya „nem dolgozik”. A *halál* VSZ magyarázata nehezebb. Talán azt az általános (és sajnálatos) tényt tükrözi, hogy a férfiak várható élettartama többnyire rövidebb, és a válaszadók közt több olyan személy is van, akinek az apja már nem él.

ANYA, APA igei VSZ-ai

Négy csoportban előforduló VSZ-ak (a két HSZ tekintetében közös VSZ-ak vastag szedéssel szerepelnek)

ANYA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20	APA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20
<i>szeret</i>	3,77	1,13	2,08	1,40	<i>szeret</i>	0,94	0,19	0,78	0,09
					<i>nincs</i>	0,94	0,19	1,30	0,28
					<i>szeretem</i>	0,63	0,74	1,04	0,37
					<i>dolgozik</i>	0,31	0,09	1,04	0,28

Az, hogy kevesebb igei, mint főnévi VSZ érkezik az ANYA, APA HSZ-akra, megegyezik a szóasszociációs teszteknek azzal a magyar és nemzetközi tanulságával, hogy a főnevek inkább paradigmatis (szófajmegőrző), az igék és a melléknevek viszont inkább szintagmatikus (szófajváltó) válaszokat generálnak. A négy csoport egyetlen közös VSZ-a az ANYA és az APA HSZ-ak tekintetében a *szertet*, ami megfelel mind a lingvisztikai, mind „egyéb” elvárásainknak („egyéb” elvárásaink teszik érthetővé és elfogadhatóvá, hogy az ANYA HSZ valamennyi csoportban magasabb százalékos értékben váltja ki a *szertet* VSZ-t, mint az APA HSZ). Annak nem nyelvtudományi vagy pszicholingvisztikai magyarázata van, hogy az APA HSZ mentális-lingvisztikai profilja miért gazdagabb, a több VSZ következtében részletesebb, mint az ANYA HSZ az igei VSZ-ak vonatkozásában. Az APA HSZ-ra a *nincs* VSZ mind a négy csoportban megjelenik, megerősítvén a *halál* VSZ-nál tett megjegyzést.

Három csoportban előforduló VSZ-ak

ANYA	10–14:	10–14:	18–24:	18–24:	APA	10–14:	10–14:	18–24:	18–24:
	80	20	80	20		80	20	80	20
<i>szerelem</i>	0,47%	0,78%		0,84%					

Az ANYA HSZ-ra jelenik meg három csoportban a *szerelem* VSZ, amely – érdekes és lingvisztikailag nem magyarázható módon – az APA HSZ-nál mind a négy csoportban jelen van.

ANYA, APA melléknévi VSZ-ai

Négy csoportban előforduló melléknévi VSZ-ak (a két HSZ tekintetében közös VSZ-ak vastagon szedve)

ANYA	10–14:	10–14:	18–24:	18–24:	APA	10–14:	10–14:	18–24:	18–24:
	80	20	80	20		80	20	80	20
<i>jó</i>	5,66	0,66	1,30	0,56	<i>jó</i>	1,57	0,28	2,34	0,28
<i>kedves</i>	1,89	0,66	1,82	0,56	<i>kedves</i>	0,94	1,02	1,04	0,37
					<i>szigorú</i>	0,63	0,19	3,64	0,19
					<i>rossz</i>	0,31	0,09	0,26	0,09

Az ANYA és az APA HSZ-ra a – főnévi asszociátumok számával egybevetve – szerényebb számú melléknévi VSZ megerősíti a fentebb mondottakat: a főnévi HSZ-ak elsődlegesen paradigmatis és kevesebb szintagmatikus választ provokálnak.

A két vizsgált HSZ mind a négy csoportban előcsalja a *jó* és *kedves* válaszokat, ami elvárásunknak megfelel. Az APA HSZ (akárcsak az igéknél) több melléknévi VSZ-t generál, közte olyanokat is (*rossz*), melyek figyelmeztetőek (nem lingvisztikai szempontból).

Három csoportban előforduló melléknévi VSZ-ak

ANYA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20	APA	10–14: 80	10–14: 20	18–24: 80	18–24: 20
<i>édes</i>	3,46%	0	10,13%	0,56%	<i>édes</i>	6,92%	0	6,49%	1,02%
					<i>magas</i>	0	0,28%	0,26%	0,37%

A három csoportban közös VSZ-ak közül az *édes* mind az ANYA, mind az APA HSZ kapcsán megjelenik (*édesanya*, *édesapa*), ami magyar beszédközösségi sajátosság. Az APA nem szűkebb központi szemantikai szférájához tartozik a külsőre való utalás (*magas*), az ANYA ezt az eljárást nélkülözi.

Összegzés

A strukturálódási folyamatok realitása

A lexikai elemek strukturálódási folyamatait, azaz a szavak közötti rendszerszerű kapcsolat valós voltát a fenti empirikus adatok igazolták. Különösen erős bizonyítékot szolgáltatott ebben a tekintetben azok a szavak, amelyek között kölcsönös behívási viszony alakult ki, illetve szilárdult meg. A magyar tesztanyagban (a nemzetközi tendenciával megegyező módon) tetten érhető volt, hogy e kapcsolatok az idő során erősödnek, ami abban a formában jelentkezett, hogy a leggyakoribb (elsődleges) válasz százalékos értéke növekedett a 2000-es években az 1980-as időponthoz képest. A növekedés okai további vizsgálatokat igényelnek.

Szimmetrikus és aszimmetrikus kölcsönösség

Voltak majdnem szimmetrikus (igen enyhe aszimmetriát felmutató) és erőteljesen aszimmetrikus párok. A kapcsolatok ilyen vagy olyan formájú kialakulása, megszilárdulása aláhúzza annak fontosságát, hogy az anyanyelv elsajátításának folyamata nem zárul le a korai gyermekévekben, hanem más formát ölt. A korai gyermekéveket a lexikai elemek (szavak) nagy tömegű és rapid birtokbavétele jellemzi. A későbbi (kiskamasz és fiatal felnőttkori) szakaszban a birtokolt lexikai elemek elrendezésének, egymásra vonatkoztatásának, kapcsolatba hozásának feladatával kell megbirkóznunk. Más szavakkal: lexikai hálózatokat

kell építeni. A hálózatépítés folyamatát részben saját megfigyelések tanulságai, részben társadalmi tapasztalatok átvétele segíti. (Az iskoláztatás egyik fontos feladata a hálózatépítés segítése.)

- A kapcsolatépítés egyfelől a környezeti tárgyi feltételének megfigyelését, elemzését igényli. Erre szolgált példaként az *asztal* és a *szék* viszonya. A kölcsönösség mellett enyhe aszimmetria mutatkozott a *szék* javára, ami úgy magyarázható és értelmezhető, hogy az európai (és a magyar) kultúrkörben együttes előfordulásuk gyakori, ám a *szék* állhat magában is, az *asztal* kevésbé.
- Etnolingvisztikai vizsgálatokat igényel, hogy a magyar beszédközösségben a KÉZ és a LÁB enyhe aszimmetrikus viszonyban van.
- Erősen aszimmetrikus viszonyban van az EGÉSZSÉG és a BETEGSÉG, illetve a MUNKA és a DOLOG, tükrözvén azt a helyzetet, hogy a *betegség*-nek sok, az *egészség*-nek viszont nincsenek fajtái, ezért az *egészség* erősebben kapcsolódik a *betegség*-hez, míg a *betegség* lazábban az *egészség*-hez. Hasonlóan: a *munka* sokféle lehet, de a *dolog* elsősorban fizikai tevékenység; minden *dolog munka*, de nem minden *munka dolog*. Ez a példa arra is felhívja a figyelmet, hogy a nyelvvelsajátítás nem pusztán adott jelrendszer birtokbavétele, hanem adott beszédközösség világlátásának elsajátítása is.

ANYA és APA

Az ANYA és az APA szavak viszonya egyfelől kölcsönös (egymást hívják be első helyen), másfelől aszimmetrikus (az ANYA dominál). Kapcsolatuk az idő előrehaladtával erősödik. A mentális-verbális profi vizsgálata, azaz a főnévi, melléknévi és igei VSZ-ak számbavétele az alábbi tanulságokkal szolgált:

- Az *anya* és az *apa* szoros kapcsolatára utalnak a közös VSZ-ak: *szeretet, szülő*.
- Összetartozásuk jeleként könnyelhetőek el az egymást feltételező, kiegészítő, de ellentétes irányba mutató VSZ-ak, melyek a „nőiesség”, „anyaság” (*gyerek, anyukám, lánya, nő, asszony*), illetve a „férfiasság”, „apaság” (*család, férj, férfi, fiú, fia, lánya*) jegyeket hozzák a fókuszba.
- További (nem feltétlenül lingvisztikai) vizsgálat adhat választ markánsan jelentkező különbségekre. Az APA HSZ mentális-lingvisztikai profilja gazdagabb (részletezőbb), ami abban jutott kifejezésre, hogy érzékelhetően több igei és melléknévi VSZ-t provokált az APA HSZ, mint az ANYA HSZ. Érdemes azt is kiemelni, hogy a *nincs* és a *halál* VSZ-ak csak az APA HSZ-ra jelennek meg.

Irodalom

- Kovács László. 2011. *Fogalmi rendszerek és lexikai hálózatok a mentális lexikonban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lengyel Zsolt. 2012. *Szóról szóra: Szóasszociációs vizsgálatok*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Taylor, Insup. 1990. *Psycholinguistics. Learning and Using Language*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.

STRUCTURING PROCESSES IN THE MENTAL LEXICON

The study analyzes the material of four Hungarian language databases in terms of primary answers (MOTHER-FATHER, TABLE-CHAIR, SICKNESS-HEALTH etc.). Data collection took place in the 1980s and 2000s among 10–14 and 18–24 year olds, respectively. The primary response has increased. For example, the primary response to *TABLE* was 21,67 percent in 1980 which has increased to 30,17 percent in 2010. *Keywords*: psycholinguistics, word association, lexical processes

PROCESI STVARANJA STRUKTURE U MENTALNOM LEKSIKONU

Studija analizira primarne reakcije (ANYA – APA, ASZTAL – SZÉK, BETEGSÉG – EGÉSZSÉG, tj. MAJKA – OTAC, STO – STOLICA, BOLEST – ZDRAVLJE i sl.) u četiri baze podataka na mađarskom jeziku. Prikupljanje korpusa je obavljeno između 1980. i 2000. godine među mladima uzrasta između 10–14 i 18–24 godine. Čvrstina veze između analiziranih reči se povećavala: brojčana srazmera primarne reakcije je rasla.

Ključne reči: psiholingvistika, leksičke asocijacije, leksički procesi

A kézirat beérkezésének ideje: 2019. dec. 5.

Közlésre elfogadva: 2020. márc. 1.

SIMON Szabolcs

Selye János Egyetem, Tanárképző Kar
Komárom, Szlovákia
simons@ujs.sk

KÉTNYELVŰSÉG, NYELVI TÁJKÉP A SZLOVÁKIAI KOMÁROM VÁROSÁBAN¹

Bilingualism and linguistic landscape in the city of
Komárno in Slovakia

Dvojezičnosť, jezičcki pejzaž slovačkog grada Komarno

A szlovákiai Komárom (Komárno) lakosságának etnikai összetétele, ezzel összefüggésben nyelvhasználata, nyelvi tájképe folyamatosan változik. A tanulmány alapját jelentő kutatás célja Komárom nyelvi tájképének, kétnyelvűségének feltérképezése volt. A város két autochton nemzetiség lakóhelye, vegyes lakosságú, de magyar többségű település. A bemutatandó kutatás terepmunkával szerzett adatokon alapul. Az adatgyűjtés módszere olyan kérdőíves felmérés, amely során szociolingvisztikai, szociológiai és szociálpszichológiai jellegű változók képezik a vizsgálat tárgyát. A kutatás fontos szempontja az adatközlők nemzetisége/első nyelve, mivel a projekt célja megállapítani az adatközlők véleménybeli orientálódását és attitűdjeit a kétnyelvűséghez, nemzeti önmeghatározásához és az adott település lakosságának asszimilációs tendenciáihoz.

Kulcsszavak: etnikai összetétel, autochton nemzetiség, szociolingvisztikai felmérés, kétnyelvűség, asszimiláció

Bevezetés

Dolgozatunk tárgya a dél-szlovákiai Komárom város nyelvi tájképe, kétnyelvűsége, mind a magyar, mind a szlovák nemzetiségűek/anyanyelvűek szempontjából.

¹ A tanulmány a Fórum Kisebbségkutató Intézet keretében működő Gramma Nyelvi Iroda támogatásával és a 001UJS-4/2018 *Sociolingvistika v slovensko-maďarskom kontexte* című KEGA-projekt keretében készült a komáromi Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén.

A tanulmány első részében bemutatjuk a város demográfiai adatait, a vizsgálat módszerét és az adatközlőket. A dolgozat érdemi részében a nyelvhasználat különféle kérdéseivel foglalkozunk; képet nyújtunk az adatközlők első nyelvi (anyanyelvi) és másodnyelvi ismereteiről, a magyar és a szlovák nyelvhasználatának elterjedtségéről különféle nyelvhasználati szintereken, a családi nyelvhasználatban és a közéletben, az adatközlők idegen nyelvi ismereteiről és egyebekről. A kutatás eredményeit statisztikai módszerekkel dolgoztuk fel, és a jobb áttekinthetőség céljából táblázatokban is bemutatjuk.

Komárom város demográfiai adatairól

Komárom Dél-Szlovákiában, a Nyitrai kerület Komáromi járásában fekvő határ menti város.² A trianoni békeszerződés értelmében Csehszlovákiához került városnak *Komárno* a szlovák neve. Komáromnak a legutóbbi, 2011-es népszámlálás szerint³ 34 349 lakosa van. A település nemzetiségi megoszlása a következő: 18 506 (53,9%) magyar, 11 509 (33,5%) szlovák, 3699 (10,7%) azonosítatlan, 1% alatti arányban – 232 cseh, 141 roma, 21 német, 19 ukrán, 18 orosz, 17 bolgár, 15 morva, 14 lengyel, 8 szerb, 7 zsidó, 7 ruszin, 2 horvát, 134 egyéb. Mivel a népszámláláskor a 34 349 lakos közül 3699 személy nem tüntette fel a nemzetiségét, valószínű, hogy a magyar nemzetiségűek reális száma is magasabb.

Magyar anyanyelvűnek 20 080 (58,5%) lakos vallotta magát, ezek közül 1574 (4,6%) személy tüntette fel, hogy nem magyar, hanem szlovák, illetve egyéb nemzetiségű. Az előző, 2001-es népszámlálási adatokhoz viszonyítva (37 366 lakos) Komárom lakossága, illetve a domináns, magyar nemzetiségű lakosok számaránya (22 452; 60,1%) csökkenő tendenciát mutat (vö. Bauko 2018, 59; Gyurgyík 2004, 2014).

A felmérés módszere, az adatközlők bemutatása

A terepmunka során az volt a célunk, hogy legalább 40 magyar nyelven és 40 szlovák nyelven kitöltött kérdőívet gyűjtsünk fel. Az adatközlőket a terepmunkások elsősorban saját ismeretségi körükből választották ki, magyar, illetve szlovák nemzetiségű személyeket egyaránt. Ezenkívül véletlen mintavétellel

² A város történetéhez vö. Szénássy 1998.

³ Gyurgyík László (Gyurgyík 2014) a 2011-es szlovákiai népszámlálás adataival kapcsolatban *regisztrált és becsült adatokat* különböztet meg. Ennek oka az, hogy az ország 5 397 036 lakosa közül 382 493 (7,08%) személy nem tüntette fel a nemzetiségi hovatartozását.

kérdeztük le őket. A kétféle, magyar és szlovák nyelvű kérdőív közül tetszőlegesen választhattak. A kutatás során az volt a cél, hogy a felmérésben – lehetőség szerint – nők és férfiak egyaránt vegyenek részt, hasonló arányban; illetve a fiatal, középkorú és idősebb korcsoport is képviselve legyen a mintában, lehetőség szerint szintén arányosan. Ezenkívül szempont volt még az is, hogy iskolázottság szerint is rétegzett legyen a minta; vagyis felső-, közép- és alacsony végzettséggel rendelkező személyek is legyenek benne. A 40 magyar és 40 szlovák nyelven kitöltött kérdőív által felgyűjtött adatok nem tekinthetők reprezentatívnak.

A kérdőív 29 kérdést tartalmazott, magyar és szlovák nyelvű változatban készült el. A kétféle változat teljes mértékben megegyezik egymással. A kérdőív magyar változatában a legtöbb kérdés, természetesen, a magyar mint feltételezett első nyelv használatára vonatkozott; a szlovák változatban pedig hasonló módon a szlovákra. Feltételeztük ugyanis, hogy a magyar kérdőíveket főleg magyar anyanyelvű adatközlők választják, míg a szlovák változatot főleg szlovák első nyelvűek (anyanyelvűek).

A kutatási minta

Kutatási mintánkban a magyar kérdőívet választók közül 14 férfi és 26 nő, a szlovák kérdőívet választók között 16 férfi és 24 nő.

	Férfia	%	Nők	%	Σ	%
Magyar kérdőívet választó adatközlők	14	35	26	65	40	100
Szlovák kérdőívet választó adatközlők	16	40	24	60	40	100

1. táblázat. *Az adatközlők nemek szerinti megoszlása*

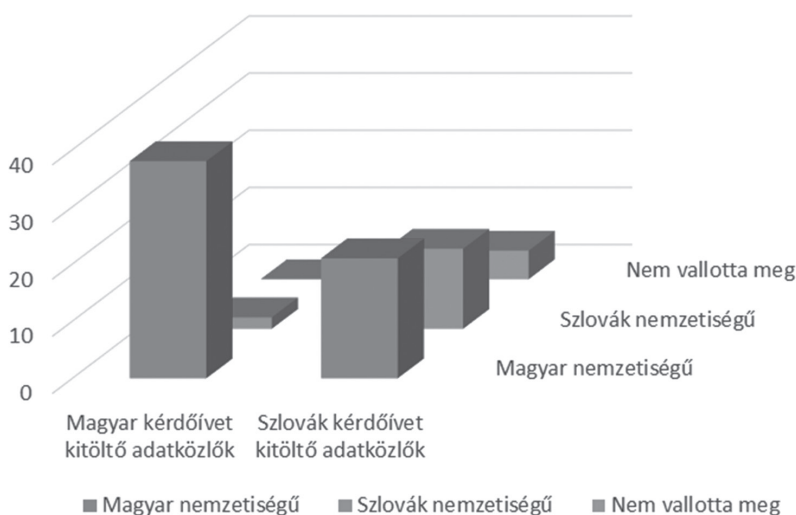
Iskolai végzettség	„Magyar” adatközlők	%	„Szlovák” adatközlők	%
Alapfokú	3	7,5	0	0
Középfokú	19	47,5	25	62,5
Felsőfokú	18	45,0	15	37,5
Σ	40	100	40	100

2. táblázat. *Az adatközlők iskolai végzettség szerinti megoszlása*

A 2. táblázat adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar kérdőívet kitöltők közül 3 válaszadó (7,5%) alacsony, 19 válaszadó (47,5%) közepes és 18 válaszadó (45%) felsőfokú végzettséggel rendelkezik. A szlovák kérdőívet kitöltők csoportjában alacsony végzettséggel nincs, közepes végzettséggel 25 válaszadónak (62,5%) és felsőfokú végzettséggel 15 adatközlőnek van (37,5%).

	Magyar kérdőívet kitöltő adatközlők	%	Szlovák kérdőívet kitöltő adatközlők	%	Σ	%
Magyar nemzetiségű	38	95	21	52,5	59	73,8
Szlovák nemzetiségű	2	5	14	35	16	20
Nem tüntette fel	0	0	5	12,5	5	6,2
Σ	40	100	40	100	80	100

3. táblázat. Az adatközlők nemzetiség szerinti megoszlása

1. diagram. Az adatközlők nemzetiség szerinti megoszlása

A 3. táblázat/1. diagram adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar kérdőívet kitöltő válaszadók közül 2 személy szlovák nemzetiségűnek vallotta magát, míg a szlovák kérdőívet kitöltők közül 21-en magyar nemzetiségű-

nek vallották magukat, ezenkívül 5 válaszadó nem tüntette fel a nemzetiségi hovatartozását.

Az eredmények azt tükrözik, hogy a nemzetiségi hovatartozás és az első nyelv (anyanyelv) kategóriái nem esnek egybe Komárom esetében sem (vö. Gyurgyík 2014; Mrva–Szilvássy 2011; Pusztay 2017). Az a tény, hogy szlovák nyelvű kérdőívet választott 21 magyar nemzetiségű adatközlő, arra enged következtetni, hogy a csoportba tartozó személyek szlovák nyelvbéli kompetenciái fejlettebbek, mint a magyarbeliek. Ezzel összefüggésben szintén feltételezhető, hogy a csoport tagjai, még inkább azok leszármazottai, hajlamosabbak az asszimilációra (vö. Sorbán 2014). Ebben, minden bizonnyal, a többségi szlovák nyelven történt iskolai oktatásnak van szerepe.

Az adatközlők első nyelve (anyanyelve)

A magyar nyelvű kérdőívet kitöltő adatközlők valamennyien magyar anyanyelvűek, ugyanakkor a szlovák nyelvű kérdőívet kitöltők közül 11 szlovák anyanyelvű, 29 adatközlő, a többség, viszont magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Ez azt jelenti, hogy a 80 válaszadó közül 69 magyar anyanyelvű és 11 szlovák anyanyelvű, 29 adatközlő pedig szlovák nyelvű kérdőívet választott, de a magyart jelölte meg anyanyelveként. Az eredményeket az alábbi, 4. táblázatban foglaltuk össze.⁴

Adatközlők	Magyar anyanyelvű	%	Szlovák anyanyelvű	%
Magyar kérdőívet kitöltők	40	100	0	0
Szlovák kérdőívet kitöltők	29	72,5	11	27,5

4. táblázat. *Az adatközlők első nyelv (anyanyelv) szerinti bontásban*

A felmérés adatainak bemutatása

Nyelvi kompetenciák

Felmérésünkben fontosnak tartottuk megvizsgálni azt a kérdést, hogy milyen a magyar és a szlovák standard nyelv és a helyi nyelvjárások ismeretének szintje az adatközlők körében, önbevallásuk alapján. Az erre vonatkozó adatokat az alábbi, 5. és 6. táblázat tartalmazza.

⁴ A szlovákiai magyarok nyelvhasználatához, nyelvhasználati problémáihoz, kódkészletéhez vö. pl. Lanstyák 2000, 2018; Misad 2019; Simon 2010a, 2017.

	Egyáltalán nem tudom								Tökéletesen tudom									
	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%	Σ	%
Magyar standard	0	0	0	0	1	2,5	5	12,5	10	25	14	35	10	25	0	0	40	100
Nyelvjárás	3	7,5	0	0	2	5	2	5	5	12,5	9	22,5	11	27,5	8	20	40	100

Megjegyzés: 9 – nem válaszolt

5. táblázat. *A magyar nyelvtudás szintje, az adatközlők önbevallása alapján (magyar kérdőívet kitöltők)*

Az adatközlők önbevallásán alapuló adatok szerint a magyar kérdőívet kitöltők többsége magas szinten ismeri és használja mind a magyar köznyelvet (standardot), mind a helyi nyelvjárást. A *tökéletesen tudom* lehetőséget választotta mindkét esetben az adatközlők több mint negyede. Az adatokból az is kiténik, hogy az adatközlők standardbeli kompetenciái jobbak, mint a nyelvjárásbelié. A standardot jól tudja (5–7. szint) 34 adatközlő (85%), a nyelvjárást pedig 25 (75%).

	Egyáltalán nem tudom								Tökéletesen tudom									
	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%	Σ	%
Szlovák standard	0	0	1	2,5	1	2,5	5	12,5	6	15	18	45	8	20	1	2,5	40	100
Nyelvjárás	7	17,5	3	7,5	8	20	3	7,5	4	10	4	10	4	10	7	17,5	40	100

Megjegyzés: 9 – nem válaszolt

6. táblázat. *A szlovák nyelvtudás szintje, az adatközlők önbevallása alapján (szlovák kérdőívet kitöltők)*

Az adatközlők önbevallásán alapuló adatok szerint a szlovák kérdőívet kitöltők 20%-a legmagasabb szinten ismeri és használja a szlovák köznyelvet (standardot); a helyi szlovák nyelvjárást ugyanakkor csak 10%-uk. A *tökéletesen tudom* (7. szint) lehetőséget választó adatközlőkhöz képest valamivel kisebb mértékű tudást (6. szint) jelölt meg az adatközlők 45%-a a standard esetében; a nyelvjárás esetében ez az érték jóval kevesebb, 10%. Az adatokból az is kiténik, hogy az adatközlők standardbeli kompetenciái sokkal jobbak, mint a nyelvjárásbelié. A standardot jól tudja (5–7. szint) 32 adatközlő (80%), a nyelvjárást pedig 12 adatközlő (30%). A „magyar” csoportba tartozó adatközlők jóval nagyobb mértékben tudják a nyelvjárást, mint a „szlovák” csoportba tartozók (75% : 30%).

A magyar és a szlovák standard nyelv és helyi nyelvjárások ismeretének szintjén kívül felmérésünk arra is kiterjedt, hogy milyen idegen nyelve(ke)t tudnak az adatközlők, és milyen szinten beszélik az(oka)t. A magyar kérdőívet kitöltők az anyanyelvük és a szlovák másodnyelvük mellett a cseh, az angol, a német, a francia és a spanyol nyelvet használják. Például csehül a 40-ből 6 adatközlő kiváló szinten beszél, angolul hasonlóan magas szinten hárman kommunikálnak, németül pedig négyen, önbevallás alapján.

A szlovák kérdőívet kitöltők a szlovák és a magyar mellett a cseh, az angol, a német, a francia és a spanyol nyelvet használják. Önbevallás alapján csehül a 40-ből 2 adatközlő kiválóan beszél, angolul hasonlóan magas szinten hárman kommunikálnak, németül pedig egy adatközlő.

Nyelvválasztás különféle nyelvhasználati színtereken

Kérdéseink között olyanok is szerepeltek, amelyekkel a magyar köznyelv (standard) és nyelvjárások, illetve a szlovák köznyelv (standard) és nyelvjárások jelenlétét vizsgáltuk különféle nyelvhasználati színtereken. Az erre vonatkozó kérdésünk a következő volt: *Milyen gyakran beszél a megadott nyelven az iskolában/a munkahelyen és a közéletben?* Az eredményeket az alábbi, 7. táblázatban ismertetjük.

A magyar köz- és irodalmi nyelv (standard) az iskolában, az utcán, a hivatalokban

	Soha								Nagyon gyakran									
	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%	Σ	%
Iskolában/ munkahelyen	1	2,5	2	5	0	0	3	7,5	4	10	8	20	20	50	2	5	40	100
Barátaimmal	1	2,5	1	2,5	1	2,5	3	7,5	3	7,5	5	12,5	24	60	2	5	40	100
Ismerőseimmal az utcán	1	2,5	1	2,5	0	0	4	10	4	10	9	22,5	19	47,5	2	5	40	100
Üzletekben	2	5	1	2,5	0	0	4	10	5	12,5	8	20	18	45	2	5	40	100
Hivatalokban	1	2,5	2	5	5	12,5	3	7,5	6	15	8	20	15	37,5	2	5	40	100

Megjegyzés: 9 – nem válaszolt

7. táblázat. *Milyen gyakran beszél az adatközlő magyar köznyelven az iskolában/munkahelyen, barátaival, ismerőseivel az utcán, az üzletekben és a hivatalokban (magyar kérdőívet kitöltő adatközlők)?*

A kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a magyar kérdőívet kitöltő adatközlők magyar nyelven kommunikálnak a különféle nyelvhasználati szintereken. A magyar köznyelvet (standard nyelvváltozatot) természetes módon nagymértékben használják az iskolában (50%), a barátokkal való kommunikációban (60%), az ismerőseikkel való beszélgetésekben az utcán (47,5%), az üzletben (45%), valamint a hivatalokban is (37,5%). Ez utóbbi szintéren azonban a legkevésbé gyakran. Az eredmények azt mutatják, hogy ahogy haladunk az intim szférától a közéleti felé, egyre csökken a magyar nyelv használata (vö. Simon 2010b). E tekintetben speciális eset, kivételt jelent az iskolai nyelvhasználat, amelyet meghatároz az iskola tanítási nyelve.

A magyar nyelvjárás az iskolában, az utcán, a hivatalokban

	Soha								Nagyon gyakran								Σ	%
	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%		
Az iskolában/ munkahelyen	10	25	2	5	5	13	3	7,5	1	2,5	3	7,5	12	30	4	10	40	100
Barátaimmal	7	18	1	2,5	8	20	1	2,5	1	2,5	3	7,5	13	33	6	15	40	100
Ismerőseimmel az utcán	6	15	3	7,5	5	13	3	7,5	4	10	2	5	11	28	6	15	40	100
Az üzletekben	9	23	4	10	5	13	2	5	4	10	2	5	8	20	6	15	40	100
A hivatalokban	12	30	2	5	3	7,5	6	15	3	7,5	1	2,5	7	18	6	15	40	100

Megjegyzés: 9 – nem válaszolt

8. táblázat. *Milyen gyakran beszél az adatközlő magyar nyelvjárásban az iskolában/barátaival, ismerőseivel az utcán, az üzletekben és a hivatalokban (magyar kérdőívet kitöltő adatközlők)?*

A kapott válaszok alapján megállapítható, hogy a magyar kérdőívet kitöltő adatközlők magyar nyelvjárásban is kommunikálnak a különféle nyelvhasználati szintereken. A helyi magyar nyelvjárás használják az iskolában (30%), a barátokkal való kommunikációban (32,5%), az ismerőseikkel való beszélgetésekben az utcán (27,5%), az üzletben (20%), valamint a hivatalokban is (17,5%). Ez utóbbi szintéren azonban a legkevésbé gyakran. Az eredmények itt is azt mutatják, hogy ahogy haladunk az intim szférától a közéleti felé, egyre csökken a magyar nyelvjárás használata. E tekintetben szintén kivételt jelent az iskolai nyelvhasználat. Összességében azonban a nyelvjárás jelenléte a különféle kommunikációs helyzetekben a köznyelvihez képest csaknem fele akkora.

Nyelvekkel kapcsolatos attitűdök

A különféle nyelvhasználati szintereken megjelenő nyelvek, nyelvi kompetenciák vizsgálata mellett a nyelvekhez való attitűdöket is vizsgáltuk adatközlőink körében. Felmérésünkben fontosnak tartottuk feltérképezni azt, hogy Komárom kétnyelvű lakossága hogyan vélekedik a szlovák nyelvtudás jelentőségéről, e tekintetben milyenek az elvárásaik.

Válasz	Σ	%
Nem muszáj, hogy megértse magát szlovákul	0	0
Kell, hogy megértse magát szlovákul	20	50
Maga kell hogy eldöntse, milyen mértékben kell tudnia szlovákul	4	10
Társadalmi helyzetének megfelelő mértékben kell tudnia szlovákul	12	30
Kitűnően kell tudnia szlovákul	4	10

9. táblázat. *Mennyire kell tudnia a Szlovák Köztársaság állampolgárának az államnyelvet (magyar kérdőívet kitöltő adatközlők)?*

A magyar kérdőívet kitöltő adatközlők fele szerint elvárható az emberektől, hogy megértessék magukat szlovákul (50%), emellett az adatközlők csaknem egyharmada szerint – 12 (30%) – az egyén társadalmi helyzete a legfontosabb tényező a tekintetben, hogy milyen mértékben kell tudnia szlovákul.

Válasz	Σ	%
Nem muszáj, hogy megértse magát szlovákul	1	2,5
Kell, hogy megértse magát szlovákul	24	60
Maga kell hogy eldöntse, milyen mértékben kell tudnia szlovákul	4	10
Társadalmi helyzetének megfelelő mértékben kell tudnia szlovákul	7	17,5
Kitűnően kell tudnia szlovákul	4	10

10. táblázat. *Mennyire kell tudnia a Szlovák Köztársaság állampolgárának az államnyelvet (szlovák kérdőívet kitöltő adatközlők)?*

Az eredmények alapján megállapítható, hogy a szlovák nyelvű kérdőívet kitöltők véleménye hasonló a magyar kérdőívet kitöltők véleményéhez abban, hogy olyan szinten szükséges tudni szlovákul az egyénnek, hogy *képes legyen magát megértetni a társadalom többi tagjával* (60%). Hasonló a helyzet azokban a vélekedésekben is, hogy *szlovák nyelvtudása szintjéről az egyénnek kell döntenie*, illetve *kitűnően kell tudnia szlovákul*. A tekintetben, hogy az egyén

társadalmi helyzete van leginkább befolyással a szlovák nyelvtudása mértékére, viszont kevésbé egyeznek a vélemények; a „magyar” adatközlők ezt az álláspontot erőteljesebben képviselik (30% : 17,5%).

Általános emberi értékekkel kapcsolatos attitűdök

Az egyéb kérdések között arra is rákérdeztünk, milyen általános emberi értékekkel azonosulnak az adatközlők, mennyire tartják ezeket fontosnak, illetve van-e az értékek tisztelete tekintetében különbség a két adatközlői csoport között.

	Nincs jelentősége								Nagyon nagy jelentősége van							
	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%
Foglalkozás	1	2,5	1	2,5	2	5	5	12,5	4	10	13	32,5	14	35	0	0
Szabadság	0	0	1	2,5	1	2,5	2	5	3	7,5	7	17,5	26	65	0	0
Képzettség	0	0	0	0	3	7,5	5	12,5	5	12,5	12	30	14	35	1	2,5
Egészség	0	0	0	0	0	0	2	5	1	2,5	0	0	37	92,5	0	0
Demokrácia	0	0	2	5	2	5	3	7,5	10	25	2	5	22	55	1	2,5
Anyanyelv	0	0	0	0	0	0	0	0	7	17,5	4	10	29	72,5	0	0
Család	0	0	0	0	0	0	1	2,5	0	0	0	0	39	97,5	0	0
Nemzetiség	1	2,5	0	0	3	7,5	2	5	6	15	6	15	22	55	0	0
Vagyon	1	2,5	2	5	4	10	8	20	8	20	6	15	10	25	1	2,5
Vallás	4	10	7	18	5	13	9	22,5	3	7,5	3	7,5	7	17,5	2	5

Megjegyzés: 9 – nem válaszolt

11. táblázat. *Mennyire tartja fontosnak/milyen jelentőséget tulajdonít az adatközlő a következő értékeknek (magyar kérdőívet kitöltők)?*

A kapott válaszok alapján megállapíthatjuk, hogy a magyar kérdőívet kitöltők számára a legfontosabb általános emberi értékek a család (97,5%), az egészség (92,5%), az anyanyelv (72,5%) és a személyi szabadság (65%). Az adatok között – amint láthatjuk – igen előkelő helyet foglal el az anyanyelv. Ezekhez képest a nemzetiség (55%) és a vagyon (25%) jóval kevésbé számít fontosnak. A legkevésbé fontos értéknek az adatközlők a vallást tekintik (17,5%).

	Nincs jelentősége								Nagyon nagy jelentősége van							
	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%
Foglalkozás	0	0	0	0	1	2,5	4	10	3	7,5	9	22,5	22	55	1	2,5
Szabadság	0	0	0	0	1	2,5	3	7,5	2	5	4	10	30	75	0	0
Képzettség	0	0	0	0	2	5	5	12,5	8	20	9	22,5	15	37,5	1	2,5
Egészség	0	0	1	2,5	1	2,5	1	2,5	0	0	3	7,5	33	82,5	1	2,5
Demokrácia	0	0	0	0	0	0	5	12,5	9	22,5	7	17,5	17	42,5	2	5
Anyanyelv	0	0	0	0	0	0	5	12,5	6	15	8	20	20	50	2	5
Család	0	0	0	0	0	0	2	5	0	0	3	7,5	34	77,5	1	2,5
Nemzetiség	1	2,5	0	0	1	2,5	5	12,5	6	15	10	25	16	40	1	2,5
Vagyon	0	0	1	2,5	1	2,5	8	20	11	27,5	7	17,5	11	27,5	1	2,5
Vallás	8	20	5	13	5	13	9	22,5	7	17,5	2	5	3	7,5	1	2,5

12. táblázat. *Mennyire tartja fontosnak/milyen jelentőséget tulajdonít az adatközlő a következő értékeknek (szlovák kérdőívet kitöltők)?*

A szlovák nyelvű kérdőívet kitöltő adatközlők esetében az első helyen az egészség található (82,5%), ezt követi a család (77,5%), majd pedig a személyes szabadság megélésének lehetősége (75%). Az anyanyelv (55,0%) csak a negyedik helyet foglalja el, a legkevésbé jelentős dolognak pedig szintén a vallást tekintik az adatközlők (7,5%). Megjegyezzük, hogy – mint általában a fontosakat is – ez utóbbit kisebb arányban tartják fontosnak, mint a másik csoport adatközlői. A kapott eredmények alapján megállapíthatjuk, hogy mind a magyar, mind a szlovák kérdőívet kitöltők hasonló értékeket helyeznek előtérbe, ám ezek tekintetében vannak különbségek, illetve aránybeli eltolódások.

Idegen nyelvi hatás

Az anyanyelv használatával kapcsolatban arra is rákérdeztünk, hogyan vélekednek az adatközlők az idegen, elsősorban az angol nyelvi hatással kapcsolatban, illetve, hogy az vajon okozhatja-e az anyanyelv jellegzetességeinek háttérbe szorulását, elveszését.

	Egyáltalán nem								Határozottan igen							
	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%
M	1	2,5	10	25	4	10	5	12,5	6	15	6	15	8	20	0	0
SZ	6	15	9	22,5	7	18	11	27,5	4	10	1	2,5	0	0	2	5

Megjegyzés: 1 – egyáltalán nem, 2 – nem, 3 – inkább nem, 4 – nem tudom, 5 – inkább igen, 6 – igen, 7 – határozottan igen, 9 – nem válaszolt

13. táblázat. *Van-e ok aggodalomra az idegen nyelvi hatás, a magyar/szlovák nyelv jellegzetességeinek elvesztése miatt (magyar – M és szlovák – SZ kérdőívet kitöltők)?*

A magyar kérdőívet kitöltők válasza alapján konstatálhatjuk, hogy a válaszadók 20%-a aggodalmát fejezte ki az idegen szavak használata, az idegen nyelvi hatás miatt. A „határozottan igen” választ adók adatait ellensúlyozza a „nem” választ választók csoportja (25%). Ugyanakkor az „inkább igen” és az ennél határozottabb „igen” válaszok aránya sem elhanyagolható (15-15%). Az adatokat összegezve az adatközlők 50%-a szerint van ok az aggodalomra az idegen hatás miatt, ehhez képest az adatközlők 37,5%-a szerint e tekintetben nincs ok aggodalomra.

A szlovák kérdőívet kitöltőknek csak 12,5%-a vélekedett úgy, hogy van ok az aggodalomra; ugyanakkor a csoporton belül a „határozottan igen” választ nem választották az adatközlők. Ez jelentős eltérésnek tekinthető a magyar kérdőívet kitöltő adatközlők válaszához képest.

Az adatközlők 55%-a szerint nincs ok aggodalomra, ugyanakkor viszonylag magas azon adatközlők aránya is (27,5%), akik a „nem tudom” lehetőséget választották.

Előny-e a többnyelvűség?

Szlovákia többnyelvűségével kapcsolatban arról kérdeztük meg az adatközlőket, hogy kedvezőnek vagy kedvezőtlennek tűnik-e fel számukra az a körülmény, hogy többnyelvű országban élnek.

	Magyar kérdőíven válaszolók	%	Szlovák kérdőíven válaszolók	%
Nagyon kedvezőtlen	0	0	0	0
Kedvezőtlen	3	7,5	0	0
Inkább kedvezőtlen	1	2,5	2	5

Nem tudom megítélni	6	15	12	30
Inkább gazdagító	10	25	15	37,5
Gazdagító	14	35	9	22,5
Nagyon gazdagító	6	15	2	5
Összesen	40	100	40	100

14. táblázat. *Hogyan ítéli meg azt a körülményt, hogy Szlovákiában a többségi (szlovák) nyelven kívül több nyelv is használatos?*

A válaszok alapján egyértelmű, hogy a magyar és a szlovák nyelvű kérdőívet kitöltő adatközlők véleménye megegyezik abban, hogy Szlovákia többnyelvűsége gazdagítja az ország kultúráját, elősegíti Szlovákia mint multinacionális ország fejlődését (75% : 65%). Az ezzel ellentétes véleményt képviselők aránya 10% : 5%. Vagyis az adatokból láthatjuk, hogy aránybeli eltérések vannak, az adatközlők azonban tudatában vannak annak, hogy az ország többnyelvűsége természetes módon hozzájárul a másság elfogadásához is. Megjegyezzük, hogy Szlovákiában a legutolsó népszámlálás alapján a többségi szlovák nemzet és a kisebbségi magyarokon kívül nagy számban élnek például romák, csehek; rajtuk kívül a globalizáció egyenes következményeként számításba kell venni a multinacionális cégek egyéb nemzetiségű alkalmazottait.

Az újabb kommunikációs formák használatával kapcsolatban az adatközlőknek feltettük azt a kérdést, hogy milyen nyelven kommunikálnak az interneten. A válaszok közül több lehetőséget is választhattak.

	Magyar válaszadók	%	Szlovák válaszadók	%
Szlovákul	22	55	28	70
Angolul	10	25	11	27,5
Csehül	5	7,5	5	12,5
Magyarul	35	87,5	32	80
Németül	3	7,5	5	12,5
Más nyelven	3	7,5	0	0
Nem kommunikálok az interneten	6	15	3	7,5

15. táblázat. *Milyen nyelven kommunikál az interneten?*

A magyar kérdőívet kitöltők többsége (87,5%) anyanyelvén kommunikál az interneten, emellett 55%-uk szlovákul is. Említést érdemel még az angol (25%)

használata. A más nyelvet használók aránya (cseh, német, egyéb) viszonylag alacsony. A szlovák kérdőívet kitöltők esetében is a magyar nyelven folytatott kommunikáció a leggyakrabban előforduló válasz (80%), ugyanakkor a szlovák nyelven zajló kommunikáció hasonlóan gyakori (70%). A „szlovák” csoportban kissé nagyobb az angolul kommunikálók aránya, mint a „magyarban”, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a *nem kommunikálok az interneten* válasz körükben kétszer kevesebbszer fordul elő.

Nyelvi tolerancia

Az egyéb tényezőket vizsgáló egyik kérdés arra vonatkozott, hogy benyomásokat szerezzünk az adatközlők nyelvi toleranciájáról (vö. Kis 2008), arról, hogy milyen módon képesek elfogadni a másságot. Az erre vonatkozó kérdésünk így hangzott: *Hogyan hatnak Önre az idegen nyelvű (nem magyar, nem szlovák) címek és feliratok?*

	Magyar válaszadók	%	Szlovák válaszadók	%
Zavarnak, mert nem értem	4	10	4	10
A hazai (magyar, szlovák) nyelvűt részesítem előnyben	12	30	4	10
Nem zavarnak	12	30	13	32,5
A globalizálódott világ velejárói	9	22,5	14	35
Örülök neki, örömmel fogadom őket	3	7,5	5	12,5
Összesen	40	100	40	100

16. táblázat. *Hogyan hatnak Önre az idegen nyelvű (nem magyar, nem szlovák) címek és feliratok?*

Az adatközlők válaszai arról tanúskodnak, hogy az idegen nyelvű feliratok sem a magyar, sem pedig a szlovák nyelvű kérdőívet kitöltőeket „nem zavarja” (30%–32,5%), a globalizációs folyamat kísérőjelenségének tartják őket. Mindannyian tisztában vannak azzal, hogy a globalizáció nagymértékben befolyásolja mindennapi életünket, és ennek következményeképpen a nemzetközi (főleg angol) elnevezések beépülnek a magyar nyelvi kommunikációba is, ugyanakkor – főleg a magyar kérdőívet kitöltők (30%) – a magyar/szlovák

megfelelőket szívesebben látnák, mivel szerintük azok természetesebb módon illeszkednének a nyelvi tájképbe (vö. Bauko 2018).

Külön kérdéssel vizsgáltuk azt, hogy az adatközlők hogyan vélekednek az angol nyelvnek az Európai Unióban betöltött szerepéről; ti. hogy az a fő kommunikációs nyelv az EU tagállamaiban.

	1	%	2	%	3	%	4	%	5	%	6	%	7	%	9	%
M	5	12,5	7	17,5	1	2,5	8	20	5	12,5	11	27,5	2	5	1	2,5
SZ	3	7,5	5	12,5	3	7,5	12	30	4	10	8	20	5	12,5	0	0

Megjegyzés: 1 – egyáltalán nem, 2 – nem, 3 – inkább nem, 4 – nem tudom, 5 – inkább igen, 6 – igen, 7 – határozottan igen, 9 – nem válaszolt

17. táblázat. *Az angol nyelvnek az EU tagállamai közös kommunikációs eszközének kellene lennie?*

A megkérdezettek többsége úgy vélekedett, hogy az angol nyelvnek az Európai Unióban a kommunikáció közös eszközének kellene lennie. A kérdésre pozitív választ adott a „magyar adatközlők” 45%-a és a „szlovák adatközlők” 42,5%-a. Hasonlóan jelentős – és összehasonlítható – csoportot képviselnek azok, akik a *nem tudom* választ választották (20%–30%).

Abban, hogy az angolnak fő kommunikációs nyelv szerepet tulajdonítanak az adatközlők, az játszhat szerepet, hogy az angol mint közös kommunikációs eszköz már „bevált”, megszokottá vált; emellett az általános tekintélye sem elhanyagolható; világnyelvként az összes világrészen beszélik, és mindennek tudatában vannak az adatközlők is. Azt viszont talán kevésbé mérlegelték, hogy a *brexittel* az Európai Unióban elvileg új helyzet állhat elő, ti. egy olyan államszövetség nemzeti nyelve lesz az EU fő kommunikációs eszköze, amely annak már nem is tagja.

Összegzés

Dolgozatunk célja az volt, hogy feltérképezzük a dél-szlovákiai Komárom város kétnyelvűségét. Kutatásunk módszere a kérdőíves vizsgálat volt, ugyanakkor felmérésünk nem tekinthető reprezentatívnak. Az alábbiakban összegezzük néhány fontosabb tanulságot.

A felmérés során különféle, a nyelvtudást, a nyelv választást, a nyelvhasználatot érintő kérdéseket vizsgáltunk, például azt, hogy az adatközlők milyen nyelven, nyelvváltozatokon kommunikálnak az egyes nyelvhasználati szintereken, milyenek az attitűdjeik a nyelvekhez, illetve milyen mértékben van

jelen a hétköznapi kommunikációban a magán- és a közéletben a szlovák mint államnyelv és a magyar mint kisebbségi nyelv.

Vizsálatunkban feltételeztük annak a tendenciának az érvényességét, amely a szlovákiai magyarok körében általánosan jellemző, hogy eltérés van az anyanyelv és nemzetiség megvallása tekintetében a komáromi lakosok körében is, vagyis e két kategória nem fedt egymást teljesen. A véletlenszerű mintavétel során is igazolást nyert, hogy az adatközlők közül többnek magyar az anyanyelve, mint ahányan magyar nemzetiségűnek vallják magukat. Ez a Komárom városára is jellemző asszimilációval hozható kapcsolatba.

Az a körülmény, hogy magyar nemzetiségű adatközlők nagy számban szlovák kérdőívet is választottak kitöltésre, arra enged következtetni, hogy sokuknak fejlettebbek a szlovák nyelvi kompetenciáik. Ennek hátterében pedig az állhat, hogy szlovák tannyelvű oktatásban szocializálódtak, és vélhetően a nyelvváltás folyamatában vannak. A szlovák nyelvű kérdőívet kitöltő adatközlők 52,5%-a (21 személy a szlovák mintát képező 40-ből) magyar nemzetiségűnek vallotta magát, és csupán 14 adatközlő (35%) szlováknak; emellett 5 adatközlő (12,5%) nem jelölte meg nemzetiségi hovatartozását.

A magyar kérdőívet kitöltők túlnyomó többsége a magyar nyelv változatait használja a családban és a közösségi kommunikációban is. Ami a szlovák nyelvű kérdőíveket kitöltők adatait illeti, családi és közéleti kommunikációjukban is a szlovák standard nyelvet használják. A helyi szlovák nyelvjárás csak elenyészően kis mértékben jelenik meg a családi nyelvhasználatban is.

Irodalom

- Bauko János. 2018. Komárom/Komárno névszemiotikai tájképe. In *Nyelvi tájkép, nyelvi sokszínűség*. Nyelvhasználat, nyelvi tájkép, és gazdasági élet. I. kötet, szerk. Tódor Erika-Mária–Tankó Enikő–Dégi Zsuzsanna. 55–70. Kolozsvár: Scientia Kiadó.
- Gyurgyik László. 2004. *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarság körében*. (Mercurius Könyvek) Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Gyurgyik László. 2014. *A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai 1989-től 2011-ig*. Különös tekintettel a 2001-től napjainkig tartó időszakra. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- Kis Zita Margit. 2008. Mit ér a nyelv, ha magyar? In *Nyelvek és kultúrák dialógusa*. Apáczai-füzetek 3., szerk. Lőrincz Ildikó. 9–24. Győr: Nyugat-magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar.
- Lanstyák István. 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony: Osiris Kiadó–Kalligram Könyvkiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.

- Lanstyák István. 2018. *Nyelvalakítás és nyelvi problémák*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Gramma Nyelvi Iroda.
- Misad Katalin. 2019. *Nyelvhasználat kétnyelvű környezetben*. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet–Gramma Nyelvi Iroda.
- Mrva Marianna–Szilvássy Tímea. 2011. Kétnyelvűség a dél-szlovákiai településeken. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 13 (1): 37–58.
- Pusztay János. 2017. Anyanyelv kisebbségi és nemzetiségi helyzetben. In *Anyanyelv és nemzeti jövő*, szerk. Pomozi Péter. 58–68. Budapest: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.
- Simon Szabolcs. 2010a. *Nyelvi szondázások*. 36–63. Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.
- Simon Szabolcs. 2010b. A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen. In *Nyelvi szondázások*. 104–122. Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó.
- Simon Szabolcs. 2017. Nyelvi változók a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban. In *Kétnyelvűség térben és időben*, szerk. Misad Katalin. 106–126. Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület.
- Sorbán Angella. 2014. Nyelv(ek) és identitás: Adalékok a kétnyelvűség és az identitás kérdésköréhez kisebbségi helyzetben. In *A nyelv közösségi perspektívája*, szerk. Magyarai Sára–Bartha Krisztina. 16–26. Nagyvárad–Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület, Partium Kiadó.
- Szénássy Zoltán. 1998. *Rév-Komárom*. H. n.: KT Kiadó.

BILINGUALISM AND LINGUISTIC LANDSCAPE IN THE CITY OF KOMÁRNO IN SLOVAKIA

The ethnic composition, and consequently, the language use and the linguistic landscape of the population of Komárno in Slovakia is continuously changing. The aim of the research which our paper is based on is to create a “map” of bilingualism in Komárno. Two autochthonous nationalities live in the city, which has a Hungarian majority. The research is rooted in a fieldwork using the method of questionnaire survey, and examines socio-linguistical, sociological and socio-psychological variables. An important viewpoint of the research is the to define the nationality/ and first language of the informants, since the aim of the project is to assess the orientation and attitudes of informants towards bilingualism, and to clarify their attitude towards bilingualism, national self-determination and the assimilative tendencies of the population of the city.

Keywords: ethnic composition autochthon nationality, sociolinguistic survey, bilingualism, assimilation

DVOJEZIČNOST, JEZIČKI PEJZAŽ SLOVAČKOG GRADA KOMARNO

Etnički sastav stanovništva, kao i upotreba jezika i jezički pejzaž slovačkog grada Komarno, konstantno se menja. Cilj istraživanja koje predstavlja osnovu ove studije jeste da sagleda jezički pejzaž i dvojezičnost grada Komarno. U gradu žive dve autohtone nacionalne grupe, stanovništvo je mešovito ali većinski mađarsko. Planirano istraživanje se zasniva na podacima prikupljenim terenskim radom. Podaci su dobijeni pomoću ankete, tokom koje predmet analize predstavljaju varijabile sociolingvističkog, sociološkog i socijalno psihološkog karaktera. Značajan aspekt istraživanja čini nacionalnost/prvi jezik ispitanika, s obzirom na to da je cilj projekta da ustanovi orijentaciju i stavove ispitanika prema dvojezičnosti, nacionalnom samoopredeljenju i asimilacionim tendencijama stanovnika naselja.

Ključne reči: etnički sastav, autohtona nacionalnost, sociolingvistička analiza, dvojezičnost, asimilacija

A kézirat beérkezésének ideje: 2019. dec. 15.

Közlésre elfogadva: 2020. márc. 10.

ETO: 81'27
81'271.1
316.774

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DOI: 10.19090/hk.2020.3.31-47

DOMONKOSI Ágnes

Eszterházy Károly Egyetem
NYITI, Magyar Nyelvészeti Tanszék
Eger, Magyarország
domonkosi.agnes@uni-eszterhazy.hu

H. TOMESZ Tímea

Eszterházy Károly Egyetem
NYITI, Magyar Nyelvészeti Tanszék
Eger, Magyarország
tomesz.timea@uni-eszterhazy.hu

AZ ATTITÚDDEIXIS MŰVELETEI KÖZVETÍTETT MÉDIAESEMÉNYEK TÁRSAS VISZONYAINAK ALAKÍTÁSÁBAN¹

Operations of attitude deixis in the construal of social relations
at broadcast media events

Uloga deiksi za izražavanje stavova u formiranju društvenih
odnosa prilikom emitovanja medijskih događaja

A tanulmány televíziós és online közvetítésű díjátadó ünnepek nyelvi elemzése révén annak bemutatására törekszik, hogy az attitűddeixis műveletei hogyan járulnak hozzá a társas viszonyok alakításához, a közönséghez való viszony jelzéséhez, illetve az esemény státuszának kommunikációjához. A kutatás során vizsgáltuk a megszólítások, köszöntések, bemutatások, önbemutatók változatait. Az elemzés igazolja, hogy az attitűddeixis műveleteinek összjátéka érzékenyen és dinamikus módon képes érzékelteni a helyzet formalitását, ünnepélyességét, az esemény közvetített jellegét, illetve a személyközi viszonyok bizalmasságát és a sportolói közösség összetartozását is.

Kulcsszavak: attitűddeixis, nyilvános médiaesemény, megszólítási formák, formalitás, bizalmasság

¹ A tanulmány az NKFIH K 129040-es számú pályázatának, valamint az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült (D. Á.).

Bevezetés

A tanulmány televíziós és online közvetítésű díjátadó ünnepek nyelvi elemzése révén annak bemutatására törekszik, hogy az attitűddeixis műveletei hogyan járulnak hozzá a társas viszonyok alakításához, a közönséghez való viszony jelzéséhez, illetve az esemény jellegének, státuszának kommunikációjához. A nyelvi anyag empirikus feldolgozása fontos eszköz annak feltárásában, hogy a magyar megszólítások és személyemlékek használatának gyakorlatai hogyan vesznek részt a médiaközvetítéssel zajló nyilvános események társas viszonyainak formálásában.

Az elemzés a közvetített médiaesemények kommunikációs helyzetének, a megvalósuló szerepviszonyok sajátosságainak, illetve a vizsgált nyelvi jelenség, az attitűddeixis fogalmának és jellemzőinek a bemutatásával indul, majd a feldolgozott nyelvi anyagot és az elemzés módszereit tárgyalja. Az eredmények értelmezése azt tárja fel, hogy az attitűdjelölő deiktikus elemeknek milyen szerepük van az elemzett médiaesemények ünnepélyességének, hivatalos jellegének nyelvi kidolgozásában, illetve a protokolláris jelleget részben ellensúlyozva a bizalmas, közelítő hangvétel megteremtésében. A tanulmány rámutat a társas viszonyok alakításának dinamikus jellegére, emellett röviden kitér arra is, hogy az elemzett rendezvények stílusának egésze is a hivatalosság és a bizalmasság minőségeinek összjátékára épül. Egy korábbi elemzésünkben egy médiaesemény anyagának feldolgozására alapozva a társas deiktikus elemek tudatosításának szükségességét hangsúlyoztuk a kommunikációs nevelésben (Domonkosi–H. Tomesz 2020), ebben a tanulmányban egy újabb esemény elemzésével kiegészítve a tömegkommunikációs helyzet sajátosságaira koncentrálna bővítettük kutatásunkat.

Elméleti háttér

A közvetített médiaesemények kommunikációs helyzete

A vizsgálat anyagát képező gálaműsorok rituálisan szerveződő ünnepi események valós idejű és visszanezhető közvetítései. Az ünnepi esemény mint rítus formalizált, értékrendet közvetít, erősíti a közösséghez tartozás érzését, fontos tudáshordozó (Alexander 2009, 26; Andok 2017, 10). Dayan és Katz szerint a társadalom ünnepeit közvetítő médiaesemények kulcsszerepet játszanak a közösség megerősítésében. Kétretegűek, alapjukat fontos társadalmi ceremóniák adják, de igazi jelentőségük azáltal lesz, hogy a média jóvoltából azok is részesei lehetnek, akik az eseményen fizikailag nincsenek jelen (Dayan–Katz

1992, vö. Császi 2002, 90). A vizsgált esemény az általuk „koronázás”-nak nevezett típusba sorolható, ahová olyan médiaesemények tartoznak, amelyek kulturális örökségekre emlékeztetik a közösséget, múlt és jelen összekapcsolásában játszanak szerepet, s ceremoniósan a hős ünneplését prezentálják (Dayan–Katz 1992, 33).

A sportrendezvények mára a társas érintkezés aktív formáivá váltak, amit a média tovább erősít: a rádiós és televíziós közvetítés az élményt, a szóra-kozást kivitte a sportcsarnokokból, pályákról, az újmédia lehetőségei pedig mindenféle tértől függetlenné tették. A közvetítés nem egyszerűen reprezentációja az eredeti eseménynek, hanem aktív alakítója is, nem csupán bemutatja a résztvevőket és nézőket, hanem a ceremónia jelentését és elfogadottságát is közvetíti (Császi 2002, 93).

A közvetített, ünnepélyes médiaesemények ezáltal sajátos kommunikációs helyzetet teremtenek. Konvergens kommunikációs helyzetet hoznak létre, hiszen összeadódnak bennük a különböző kommunikációs szintek, formák, szerepek (Andok 2016). Egyszerre jelennek meg bennük a személyközi, közéleti vagy társadalmi, illetve a tömegkommunikációs helyzet típusok, a közvetlen és közvetett kommunikációs formák (Buda 1994, 151). Ebben az összetett kommunikációs helyzetben a személyes közlések egy része is on-stage, azaz mások által hozzáférhető viselkedésekbe (Goffman 2000) épül

A közvetített jelleg révén ráadásul a közönség is megkettőződik. Egyrészt jelen van a helyszíni, azonosítható szereplőkből, sportolókból és a sporthoz kötődő személyekből álló, körülhatárolt térben megjelenő, korlátozott visszajelzési lehetőségekkel bíró közönség, másrészt pedig a televízió vagy más egyéb képernyő előtt helyet foglaló, meghatározhatatlan számú és összetételű, azonnali visszajelzési lehetőséggel nem bíró közönség is.

A kommunikációs helyzet a résztvevők szerepeit is meghatározza, egymáshoz való viszonyát alakítja. Az egyes kommunikációs helyzetekhez más-más szerepelvárás köthető, más-más értékrend határozza meg a szereplők viselkedését (Balázs 2009, 12). A gála formális, a protokoll által megkívánt szigorúbb viselkedési szabályok szerint szerveződő keretét metszi a sportolók informális, többnyire közvetlen ismeretségen alapuló, lazább normák szerint szerveződő viselkedési szokásrendje. A vizsgált esetben tehát a formális és informális értékrend találkozik, keresztezi egymást (Balázs 2010, 55).

A sportoló ezekben a helyzetekben közszereplőként van jelen, megítélésében a fizikai teljesítményén túl szerepet játszanak társas megnyilvánulásai, nyilvános szereplése. A műsorvezető sportújságíró, akinek közléseiben a személyközi, a közéleti vagy társadalmi, illetve a tömegkommunikáció többszörösen egymásra épül, egymásba fonódik (Kapitány–Kapitány 2006, 19).

A komplex és nyilvános kommunikációs helyzetben a szereplőknek fokozottan szükségük van a helyzethez, szerephez való alkalmazkodás kommunikációs készségére, amelynek kiindulópontunk szerint meghatározó összetevője a társas deiktikus elemek rugalmas, a helyzetek összetettségéhez és a személyközi viszonyokhoz egyaránt igazodó használata.

Az attitűddeixis fogalma, szerepe a társas viszonyok alakításában

Vizsgálatunk fókuszában az attitűddeixis művelete áll, amely a kognitív pragmatika fogalomértelmezése szerint olyan nyelvi művelet, amely a diskurzus értelmezésébe bevonja a résztvevők társas világát, vagyis azokat a kontextuális ismereteket, amelyek a beszédhelyzet személyközi viszonyainak a feldolgozásából származnak (vö. Tátrai 2011, 127). Az attitűddeixisek közé azok a nyelvi műveletek sorolhatók, amelyek utalnak a résztvevők szociális identitására vagy a köztük lévő vagy valamelyikük és egy megjeleníteni kívánt személy, jelenség közötti viszonyra. A jelenségek szorosan kapcsolódik a személydeixishez, mivel a társas viszonyok kódolása gyakran a résztvevői szerepviszonyok megjelenítésére épül (Yule 1996). A társalgás résztvevőire utaló elemek deiktikus funkciója ugyanis kettős: egyrészt jelölik a résztvevői szerepeket, másrészt jelzik, sőt dinamikus alakítják a résztvevők közötti kapcsolat jellegét is. Ebből adódóan Verschueren (1999) e két szerepkört összefoglalóan nevezi társas deixisnek, és azon belül különbözteti meg a személydeixis és az attitűddeixis jelenségét a résztvevői szerepek és a viszonylattípusok jelölésének elkülönítésére. Az attitűddeixis fogalmát ebben az értelmezésben használjuk, a társas viszonyok sokféleségének nyelvi alakítására koncentrálnak (Verschueren 1999, 20–21).

Az attitűddeixis legtipikusabb eszközei a magyarban a tegezés és a nemtegezés változatai, a nominális megszólítások, címek, rangok, tiszteleti kifejezések, illetve a köszönések használata. Emellett a beszélő önmegjelenítésében, illetve a referenciális jelenet szereplőinek megjelenítésében, azaz a személyekre referálás bármely megoldásában szerepet kaphat a társas viszonyok minősége, jelezve a társas deixis kategóriájának nyitottságát (Tátrai 2011, 135). A használt névmások, főnevek és a vokatívuszi pozíció révén főnevesülő melléknevek változatai, a főnevek specifikussági szintje, funkcióra, pozícióra, tisztségre utaló szerepük is a társas kapcsolat sajátosságaival van összefüggésben.

Az attitűddeixis funkciója a nyilvános helyzetekben (pl. értekezlet, tárgyalás vagy az itt elemzett díjátadó társas szituációja) tovább rétegződik, célja nem pusztán viszonyjelölés, viszonyalakítás, hanem a viszonylat reprezentációja is a hallgatóság számára (vö. Domonkosi 2018).

Ebben a kognitív pragmatikai értelmezésben az attitűddeixis műveletei, a megszólítás és a személyemlítés változatai nem egyszerűen tükrözik vagy megjelenítik a társas kapcsolatok és kommunikációs helyzetek sokféleségét, hanem aktívan, dinamikusan járulnak hozzá azok alakításához.

A kutatás tárgya, módszere

Vizsgálatunk tárgya két közvetített médiaesemény, a 2019-es és 2020-as Az év sportolója gála nyelvi anyaga. A 2019. február 14-én, illetve 2020. január 16-án a Nemzeti Színházban megrendezett, a Magyar Televízió által élőben közvetített gálák a sportolói közösség hagyományokkal rendelkező estjeinek sorozatába kapcsolódnak (lásd Források). Ezek a rendezvények országos rangú eseménynek számítanak, számos különböző szereplővel és így számos különböző társas szerepviszony színre vitelével.

A gálán átadott díjak a sportolók számokban, érmeiben kifejeződő teljesítményét ismerik el, ugyanakkor a közönség sportolókkal kapcsolatos képe nem csupán a sportteljesítményükre korlátozódik. Egy-egy olyan nyilvános helyzetben, mint a vizsgált díjátadó, a sportolók megnyilatkozásainak stílusa, kidolgozottsága legalább annyira meghatározó, mint az előző évben nyert érme. Az elemzett műsorok azért is biztosíthatnak hatékony forrást az attitűddeixis lehetséges szerepeinek feltárására, mert olyan összetett kommunikációs helyzetet teremtenek, amelyben egyszerre érvényesülnek a közvetlen és a közvetett, az informális és formális, a hétköznapi és az ünnepélyes helyzetek sajátosságai.

A két műsor teljes nyelvi anyagát szisztematikusan feldolgoztuk. Az elemzés során kódoltuk azokat a nyelvi elemeket, amelyek utalnak a) a beszédeseményben résztvevők (beleértve a közönség két szintjét is) szociális identitására, b) a résztvevők közötti viszonylatokra és c) a résztvevők és egyéb referensek közötti viszonylatokra, majd azonosítottuk ezek szerepét a társas helyzet alakításában.

Az események elemzése során az attitűddeixis eszközkészletéből a tegezés-nemtegezés lehetőségén és a megszólításokon kívül figyelembe vettük a személyemlítés változatait, a köszönő, üdvözlő, köszöntésre szolgáló formákat is. A vizsgált események kommunikatív sajátosságaihoz igazodva a személyjelölésen belül külön kóddal láttuk el a bemutató és a bemutatkozó megnyilvánulásokat is, illetve tekintettel voltunk a társas attitűdjelölés stilisztikai vonatkozásaira is (vö. Tátrai–Ballagó 2020).

Az attitűddeixis műveletének megvalósulásai egy nyilvános és a tömegkommunikációs eszközök által közvetített esemény során különösen összetettek, működésük ugyanis kölcsönös kapcsolatban van a komplex szerepelvárásokkal

és a tevékenység közvetített jellegével is. Az attitűddeixis szerepeinek értelmezése során ezért figyelembe vettük azt is, hogy milyen módon mutatkozik meg használatukban a díjátadó ünnepségen megvalósuló társas helyzet, illetve az esemény és az egyes megnyilvánulások nyilvános, közvetített jellege.

Eredmények: a társas deixis változatai és funkciói

Az elemzés során kirajzolódó sajátosságok alapján az adatokat két nagyobb csomópont köré rendezve látszott célszerűnek értelmezni. Összegyűjtöttük egyrészt azokat az attitűdöt kifejező deiktikus elemeket, amelyek az ünnepélyesség, a ritualizált, hivatalos jelleg kidolgozásához járulnak hozzá; másrészt azokat a deiktikus műveleteket is, amelyek a formális kereteket lazítva az összetartozás, a közösségi jelleg, a személyesség és közvetlenség helyzetének kialakításában és fenntartásában vesznek részt.

Az esemény társas keretezése: a rituális, nyilvános és közvetített jelleg érvényesülése az attitűddeixis műveleteiben

Mindkét elemzett közvetítés esetében hangsúlyos az esemény ünnepélyes, nyilvános és közvetített jellege, amelynek megteremtésében számos nem nyelvi összetevő is részt vesz: a színpadképtől kezdve, a világításon át a műsorvezetők és szereplők öltözetéig.

Az ünnepélyesség nyelvi alakításának műveleteit tekintve a közvetített jellegnek, a szereplők hivatalos bemutatásának és köszöntésének kiemelt szerepe van, a színre vitel, a szerepek reprezentálásának funkciójához így a műsorvezető nyelvi tevékenysége járul hozzá a legerőteljesebben.

A rendezvény performatív színterébe a szereplők nagy részét a műsorvezetők emelik be, az ő megjelenésük, bemutatásuk pedig sajátos módon egy azonosítatlan beszélőhöz, egy, feltételezhetően az esemény szervezőit, a rendezőket képviselő, személyhez nem kapcsolható rögzített hanghoz kötődik. Mindkét esemény elején egyszer, a kereteket kijelölve szólal meg a személytelen narrátor. A 2019-es gálán az első megszólalás T/1-ben hangzik el, a további eseményeket felvezetve, azokhoz viszonyítva kívülről, reflektáltan dolgozza ki a beszédhelyzetet. A helyzet ünnepélyességét, hivatalosságát jelzi az önözés és a formális megszólítások halmozása. Az üdvözlésen, a megnyitáson túl a felvezetés fontos funkciója a műsorvezető bemutatása, szerepének kijelölése. Míg a személyjelölést tekintve az üdvözlés, köszöntés aktusai T/1-ben, addig a kérés beszédaktusa E/1-ben hangzanak el:

(1) *Kedves vendégeink! Tisztelt hölgyeim és uraim! Köszöntjük önöket a Nemzeti Színházban, az M4 Sport, az év sportolója gálán, 2018 legjobb magyar sportolóinak ünnepén. Szép estét kívánunk! Kérem, köszöntsék a színpadon a gála műsorvezetőjét, Mohai Bencét!* (2019)

A 2020-as rendezvény nyitánya sok tekintetben hasonló, a jelen lévő közönséget már ez a megszólalás aktivizálja, közös cselekvésre szólítja fel, ezáltal is hozzájárulva a nyilvános esemény résztvevőinek közösséggé szervezéséhez:

(2) *Jó estét kívánok, hölgyeim és uraim! Köszöntjük önöket, a Nemzeti Színházban, a 62. M4 Sport, az év sportolója gálán! Kérem, álljanak fel, és köszöntsék a színpadon az 1964-es tokiói olimpia magyar érmeseit!*
[...]

Hölgyeim és uraim! Most pedig köszöntsék a színpadon az est házigazdáját, Tihany Viktort! (2020)

A felvezetést követően mindkét rendezvényen egy kulcspozícióba állított beszélő, a műsorvezető fogja össze az egész estés rendezvény történéseit, így nyelvi cselekvéseit is. A társas viszonyok szervezése szempontjából azért is kiemelt a szerepük, mert ők mutatják be a közlés körülményeit, köszöntik a hallgatóság egészét, illetve bemutatják és köszöntik a megszólalók jelentős részét.

A bemutatás és köszöntés beszédaktusaiban pedig a jelen lévő szereplők viszonyának nyelvi alakítása mellett folyamatosan érvényesül a kommunikáció közvetített jellegére való utalás is. Ezek a díjátadó eseményének a szervezése szempontjából rituális beszédaktusok az attitűddeixisnek tipikusan olyan megvalósulásai, amelyek nem csupán a beszélő és címzett közötti viszonyt alakítják, hanem a hallgatóság felé is reprezentálják a viszonylatok jellegét, illetve a betöltött szerepeket.

A műsorvezető által használt attitűdjelölő deiktikus elemek, megszólítások, köszönések, személyemlétesek jelölik ki a rendezvény során a társas tér nyelvi viszonyait. A 2019-es gála műsorvezetőjének első megszólalása két köszönő forma keretei között reflektáltan megjeleníti a műsor többértű, többszörösen beágyazott interakciókat felmutató helyzetét (vö. Chovanec 2015):

(3) *Jó estét kívánok, hölgyeim és uraim, szép estét kívánok, köszöntöm Önöket itt, a Nemzeti Színházban, az M4 Sport, az év sportolója gálán, köszöntöm a Nemzeti Színházban jelen levő nézőinket és köszöntöm a tévénézőket, illetve az online közvetítés nézőit. Szép jó estét kívánok!*

(Mohai Bence műsorvezető/2019)

Ugyanez az összetett, ünnepélyes helyzet jelenik meg a 2020-as gála műsorvezetői megnyitásában is, azonban abban az esetben a műsorvezető nyelvi tevékenységében jóval meghatározóbb szerepet kap a bizalmasság, illetve a közösségi jelleg megteremtése is, lásd a (13) példát:

(4) *Jó estét kívánok! [...] Jó estét kívánok! Sok szeretettel köszöntök én is mindenkit, az M4 Sport, az év sportolója gálán a Nemzeti Színházban és a televízió képernyői előtt is.*

(Tihany Viktor műsorvezető/2020)

A kommunikációs helyzet reflektáltsága, a köszöntés kiemelt szerepe és a formális megszólítási módok egyaránt az ünnepélyesség, emelkedettség megteremtését erősítik. A műsorvezetői közlésekben ez a vonulat mindvégig fennmarad, az egyes újabb és újabb szereplők bemutatása előtt hangsúlyos a közönséghez forduló megszólítások megisméltése: *Hölgyeim és uraim!! Tisztelt hölgyeim és uraim!*

A műsorvezetői megnyilatkozások mindkét elemzett esemény során elsősorban az emelkedettség fenntartásához, a rendezvény rangjának közvetítéséhez járulnak hozzá, emellett azonban érvényesül a sportolói közösségre is utaló, a közelítést erősítő formák szerepe is (lásd (11), (12), (13) példák).

A személyközi viszonyok nyelvi alakítását az események során a műsorvezetői közléseken túl is alapvetően meghatározzák a rendezvény és a résztvevők társas szerepének fontosságát kiemelő nyelvi konstrukciók. Az új megszólalók, azaz a díjat átadók és a díjazottak is tipikusan köszöntő, üdvözlő formulákkal nyitják megszólalásukat, amelyek igen gyakran vokatívuszi elemet is tartalmaznak. Az üdvözlő aktusok formális jellegűek, sokszor önöző formájúak:

(5) *Jó estét kívánok! Szeretettel köszöntök mindenkit! Nagyon örülök, hogy itt lehetek önökkel!*

(Rákosi Gyula, az MLSZ életműdíjasa/2019)

A helyzet formalitásának kidolgozásához a hivatalos rangok, pozíciók említő és megszólító formában egyaránt szereplő előfordulásai is hozzájárulnak:

(6) *Fogadják sok szeretettel Tarlós Istvánt, Európa sportfővárosának, Budapestnek a főpolgármesterét! Tarlós István!*

(Mohai Bence műsorvezető/2019)

A hivatalos jelleget fokozzák emellett azok a halmozott megszólítások is, amelyek részletezik a közléshelyzetet, a résztvevők szerepét is. A (7) példái ezeket a részletezett, több megszólítotthoz forduló, kidolgozottan megjelenített

közléshelyzeteket mutatják, a sportért felelős államtitkár mindkét eseményen ugyanazt a megszólításhalmazt alkalmazza:

(7) a. *Tisztelt hölgyeim és uraim, kedves vendégek, tisztelt díjazottak és jelöltek!*

(dr. Szabó Tünde sportért felelős államtitkár/2019/2020)

b. *Jó estét kívánok mindenkinek, és üdvözljük a Bajnokokat, Szervezőket, Vendégeket!*

(Rátgéber László kosárlabdaedző/2019)

Az ünnepélyes, formális jelleget erősítik az olyan retorizált szerkesztésmódok is, amelyekben egy-egy megszólaló a megnyilatkozását keretbe foglalva használ nyomatékos, üdvözlő köszöntő elemeket. A (8) példájában a *megtisztel* szótöismétlődése tovább fokozza a keretes szerkezet hatását:

(8) *Kedves vendégek! Kedves szervezők! Kedves jelenlévők! Jó estét kívánok mindenkinek! Megtiszteltetés, hogy ma este itt lehetek!*

[...]

Köszönöm a megtisztelő figyelmüket, szép estét kívánok!

(Ekler Luca, az év fogyatékos női sportolója/2020)

A tervezettebbnek tűnő, retorikailag megszerkesztett beszédek mindegyike az emelkedettség, a helyzet ünnepélyességének megteremtéséhez járul hozzá, miként a (9) példa az ismétlés alakzatának szerepe révén:

(9) *Jó estét kívánok, hölgyeim és uraim! Hittel teli, büszke futballedzőként veszem át a díjat. [...] De hittel teli emberként, futballedzőként tettem a dolgomat, mert engem sportágam csodálatos múltja, játékosaim, társaim, mindenki segített céljaim elérésében.*

(Mezey György életműdíjas/2020)

A protokolláris helyzet megalkotásában kap szerepet az a nyelvi megoldás is, amelyben a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke harmadik személyben, az illeizmus alakzatával (vö. Zwicky 2007) élve utal saját magára, a pozíciójának megnevezése révén megvalósuló perspektivizációval a hivatalosság mozzanatát erősítve:

(10) *A Magyar Olimpiai Bizottság elnöke ma egy olyan kivételes helyzetben van, hogy hozzájárulhat egy ilyen méltánytalan helyzet ellensúlyozásához...*

(Kulcsár Krisztián, a MOB elnöke/2019)

A pozíciók folyamatos megnevezése, a köszöntő és üdvözlő aktusok sokasága egyrészt az alkalom ünnepélyes jellegéhez, rangjához igazodik, másrészt a számos szereplőt felvonultató, önmagában is nyilvános, illetve a televízióban és online is közvetített esemény sajátosságainak megfelelően fenntartja a váltakozó szereplők azonosításának lehetőségét is.

A közvetlenség szerepei: közösségalkotás és az ünnepélyesség oldása

Az attitűddeixis műveleteinek a rituális, protokolláris jelleg nyelvi kidolgozása mellett az annak részben ellentmondó, de valójában azzal a rendezvény során együttműködő, személyes, bizalmas, közelítő nyelvi viselkedésben is szerepük van. A közvetlenség nyelvi eszközei egyrészt a sportolói csoporttudat, összetartozás, közösségi jelleg megteremtésében vesznek részt, másrészt az ünnepélyesség feloldása révén a sportolók és résztvevők közvetlenségének, lazaságának felmutatását, a pozitív sportolói önmegjelenítést szolgálják.

A 2020-as gála során a sporttal foglalkozók közösségének hangsúlyossága már a műsorvezető első megnyilvánulásaiban is megnyilvánul, a T/1. személyű formák alkalmazása mellett kifejtetten is utal a sportújságírók, sportolók és a sporttal foglalkozók közösségére:

(11) Eltelt újabb egy év, és felemelő érzés innen látni, hogy ennyi bajnok ismét megtisztelt bennünket, mert hát úgy gondoltuk mi, sportújságírók, hogy mégiscsak megállunk egy kicsit, és tartunk egy közös estét ismét a bajnokoknak és mindazoknak, akik szeretnék együtt ünnepelni a magyar sportot, a magyar sportsikereket.

(Tihany Viktor műsorvezető/2020)

A műsorvezetői közléseket, illetve a szereplők bemutatását tekintve a közösségi jelleg nyelvi megteremtésében a T/1. személyű formák folyamatosan érvényesülnek (vö. Kuna 2016, Laczkó–Tátrai 2015). A T/1. egyrészt a jelenlévők közösségét, együttlétét, másrészt a magyar sport, magyar sportélet közösségét is jelezheti:

(12) a. A díj átadására pedig felkérem Besenyei Péter műrepülő világbajnokunkat!

(Mohai Bence műsorvezető/2019)

b. Ezúttal a díjátadásban egy korábbi labdarúgónk fog segídekzeni, aki már Eb-résztvevőnek mondhatja magát, hiszen segítségével Ausztria labdarúgó-válogatottja kijutott az idei Európa-bajnokságra. Illetve, majd díjátadó partnere lesz egy korábbi klasszisunk, aki kétszer is volt az év férfi sportolója, de aki most már az M4 Sport csapatát erősíti.

A 2020-as gála műsorvezetője számos bizalmas, egyes szám első személyű, a saját életének részleteit feltáró megnyilatkozással járul hozzá a közvetítés hangnemének alakításához, miként a csapatsportok díjkategóriájának felvezetésében a saját családjának eseményeihez kapcsoló szövegrészlet (13) is jelzi:

(13) *És hát 2019 nekem is egy különleges év, hiszen megszületett a 3. gyermekem, úgyhogy mondjuk már rövidesen egy rövidpályás... (taps) köszönöm szépen (megköszönve a tapsot) ...szóval egy rövidpályás gyorskorcsolyaváltót ki tudunk állítani, de hát ugyanez igaz egy kajak négyesre is, viszont egy tenispárost már stabilan tudjuk hozni. Mutatjuk máris a jelölteket!*

(Tihany Viktor műsorvezető/2020)

A közösséghez fordulás bizalmas hangvétele tipikusan a sportolók önmegjelenítésének oldottabb jellegét szolgálja. Az ünnepélyesség lazításának sajátos eszköze, amikor a díjazott megszólalók első megnyilatkozása nem az üdvözlés, a köszöntés aktusa, hanem a saját helyzetre, illetve a közönséghez való viszonyra való reagálás, a zavart oldó önreflexió

(14) *Fú, Úristen, 200 a pulzusom, nagyon meleg van itt, talán először van rajtam csokornyakkendő életemben!*

(Bánhidi Ákos, az év edzője/2019)

Az ünnepélyes, hivatalos jelleg megtörése felismerhető egyrészt a közönséghez fordulásban, másrészt az egyes szereplők közötti viszonyokban, azok személyességének színre vitelében is, a díjátadó párok között, a csoportban, többen díjat átvevők között, illetve a díjátadó és a díjazott között megvalósuló helyzetekben egyaránt. Ezekben a helyzetekben a közvetlen, személyközi kommunikáció egyrészt a jelen lévő közönség számára reprezentálódik, másrészt a közvetítés révén teljesen nyilvánossá emelkedik, a közszereplői viselkedés terévé válik.

A személyemléteket tekintve egyértelműen közelítő szerepe van annak, hogy a közönséghez fordulva keresztneven, beceneven említenek meg egyes szereplőket a megnyilatkozók. A bizalmas formák a közösség, az összetartozás mutatóivá válnak ebben a helyzetben. Liu Shaolin Sándor megszólalásában a helyzet megjelenítése egészül ki testvérenek, versenyzőtársának ilyen említésével:

(15) *Úristen, de sokan vannak! Szeretettel köszöntök mindenkit! Ádónak is megígértem, hogy nem fogok sokat beszélni...*

(Liu Shaolin Sándor rövidpályás gyorskorcsolyázó/2019)

A becézett formák használata nemcsak említésként, de szólításként is szolgálhatja a személyes viszonyok színre vitelét, nyilvánosság előtti megjelenítését. Meghatározó példája ennek a közösen díjat átadó olimpiai bajnok vízilabdázók párbeszéde:

(16) – *Sok szeretettel köszöntünk mindenkit, köszönjük szépen a lehetőséget, nagy öröm számomra, hogy Kósz Zoli (olimpiai bajnok vízilabdázó) bajnoksággal adjuk át...*
– *...én is örülök, Gergő!*

(Kiss Gergely, Kósz Zoltán vízilabdázók/2019)

A becézett keresztnéven, illetve beceneven nevezés emellett azáltal is attitűdjelölő szerepűvé válhat, hogy a sportolói körökben használt megnevezés a közös tudás, a közös csoporthoz való tartozás képzetét teremti meg:

(17) *Először is hadd kezdjem azzal, hogy úgy szólt a megállapodás, hogy ha ma a magyar férfi-vízilabda válogatott legyőzi a spanyolokat, akkor Varga Dénest is elengedik, hát 11-11-es döntetlen lett a vége, de láthatják, hogy Dumi itt van velünk.*

(Tihany Viktor műsorvezető/2020)

Az idősebb korosztály megszólításának és említésének esetében hasonló szerepük van a keresztnévi, becézett keresztnévi elemet a *bácsi*, *néni* társjelölőkkel kiegészítő formáknak:

(18) *Köszöntöm [...] a földkerekség legidősebb olimpiai bajnokát, a néhány napja életének 100. évébe lépő Keleti Ágnest. Isten hozta, Ági néni!*

(Szöllösi György/2020)

Beliczay Sándor (az év fogyatékos sportolókkal foglalkozó edzője, az Európa-bajnok Hajmási Éva felkészítője) díjának átadása során a bizalmas, egyrészt a sportolói közösségben elfogadott, másrészt a saját, feltételezhetően közeli, pozitív viszonyt is jelző *Sanyi bácsi* forma megszólításként és személyemlésként is ismétlődik. A bizalmas viszonyt jelző forma először az egyéni gratuláció részeként, majd pedig a T/1 forma révén a résztvevőkre és különböző szinteken megfigyelőkre is kiterjesztett gratulációban szerepel

(19) a. *Gratulálok, Sanyi bácsi!* (Mohai Bence műsorvezető/2019 – csak a díjazottnak mondva)

b. *Gratulálunk Sanyi bácsinak!* (Mohai Bence műsorvezető/2019 – a közönséghez szólva)

Az attitűddeixis eszközeinek két meghatározó szinten van tehát szerepük a díjátadók közvetlen hangvételének alakításában: egyrészt színre viszik, nyilvánossá emelik a szereplők között működő viszonyokat, másrészt a résztvevők közösségét, társas közelségét hangsúlyozzák.

A társas jelentések összjátéka, dinamizmus a viszonyok alakításában

Az attitűddeixis műveletei végigkísérve a közlés folyamatát dinamikus alakítják a kommunikációs viszonyokat és társas szerepeket. A különböző társas jelentések együttesen járulnak hozzá az elemzett rendezvények összetett és rétegzett társas viszonyainak alakításához. A nyilvános, ünnepélyes helyzet és a bizalmas, összetartozást jelző viszonyok kettőssége egyes esetekben egy-egy megszólaláson, megnyilatkozáson belül is tetten érhető. Az attitűddeixis legtipikusabb eszközeit tekintve a társas helyzet többrétűsége mutatkozik meg a kettős, tegező és önöző formát együttesen érvényesítő megszólítási módokban:

(20) Kérem, legyenek büszkék arra, hogy a bajnokok nagyon szűk körének a tagjai, mert mi, hogy mondjam el, a sportújságíró kollégákkal közösen nagyon büszkék vagyunk arra, hogy itt lehetünk önökkel, veletek!

(Tihany Viktor műsorvezető/2020)

A közvetített formális helyzet, a megszólítottak széles köre a televíziós megszólalások tipikus önöző formáit hívja elő (vö. Domonkosi 2002), azonban a sportolók körére, az ismerősök sokaságára utalva jelen vannak a tegező formák is. Kamuti Jenő díjátadó szövege jól mutatja ezeknek a lehetőségeknek az együttműködését, kiegészülve díjátadó társa keresztnévi megnevezésével, illetve – a díj váza-ként történő megnevezése révén – a szintén társas közelítő szerepű humor eszközével is:

(21) Mielőtt kinyitnám ezt a borítékot, engedjék, engedjétek meg... nagy örömmel és megtiszteltetésnek véve veszek önöknél részt, és adhatunk át Ritával [Kőbán Rita kétszeres olimpiai bajnok kajakozóra utalva] együtt a győztesnek egy ööö... vázát... asszem.

(Kamuti Jenő olimpiai bajnok atléta/2019)

A megszólítások és az önmagára utaló szerepek azonosítása is halmozottan érvényesül Deutsch Tamás megszólalásában, utalva a közönség széles körére, a díjazottal meglévő bizalmas viszonyra, a sportolók közösségének baráti jellegére és a saját társas szerepek rétegzettségére is:

(22) *Jó estét, tisztelt hölgyeim és uraim, szervusz, Tamás, megtisztelő veled egy színpadon állni. Kedves Barátaim! Számomra megtisztelő és meghatározó, hogy apaként, nagyapaként, az MTK elnökeként, a Magyar Olimpiai Bizottság alelnökeként talán minden magyar nevében én mondhatom ki ma ezen a színpadon, mindent köszönünk, Tamás, amit tőled kaptunk.*

(Deutsch Tamás, Wichmann Tamás életműdíjának átadója/2020)

A retorizáltabb, kidolgozottabb, tudatos megszólítási váltásokat mutató megszólalások arra hívják fel a figyelmet, hogy az attitűddeixis műveletei olyan erőteljesen és reflektálva vesznek részt a viszonyok alakításában, hogy a nyilvános szereplésekre való felkészülés során is célszerű lehet kulcsmozzanatként tekinteni rájuk.

A stílus társas deiktikus szerepe

Az elemzés során kiemelt szerepet kapó személyjelölő elemek mellett az események társas jellegének kettősségét, az ünnepélyesség és a személyesség közötti folyamatos oszcillációt a stílus heterogenitása is megmutatta, jelezve azt, hogy a stílusminőségek is értelmezhetők az attitűdöt jelző deiktikus elemekként (vö. Tátrai 2017, 974; Tátrai–Ballagó 2020, 5–9). Egyértelműen jelezték az esemény során az ünnepélyesség oldásának, a társas közelítésnek a szándékát a már említett humoros elemek is. A stílusbeli kevertség meghatározó példája a 2019-es rendezvényt felvezető zenei produkció során az előadó közönséghez forduló megnyilatkozása (21). A stílusminőségek ellentmondásosságát az teremti meg, hogy a koncerten való sikítésre való felszólítás a hivatalosságot jelző, hangsúlyozottan önöző formában jelenik meg, a kért cselekvés jellege azonban mégis közvetlenséget és magatartásbeli lazaságot feltételez:

(23) *Jó estét kívánok, köszöntöm önöket a Nemzeti Színházban! Tudom, lesz még rá alkalom, de bemelegítésképpen kérnék egy hatalmas sikítást Önöktől! Még egyszer: egy nagy sikítást kérünk szépen!*

(Puskás Péter énekes, előadó/2019)

A stílus viszonyjelölő szerepe az elemzett ünnepségek során összhangban van az attitűddeixis személyjelölő konstrukcióival, ugyanis a stílusminőségek összetettségét tekintve a hivatalos hangvétel, az ünnepélyességet biztosító protokolláris jelleg bizalmas, közösséget teremtő elemekkel egészül ki.

Összegzés

Az elemzés tömegkommunikációs eszközök által közvetített ünnepélyes események nyelvi anyagában vizsgálta az attitűddeixis műveleteit, amelyek működése a nyelvi cselekvések szintjén mutat rá napjaink kommunikációs kultúrájának egyik legfőbb jellemzőjére, a kommunikációs helyzetek és szerepek konvergenciájára (Andok 2016, 37–63). A vizsgált műsorokban ugyanis egyszerre jelenik meg a személyközi (például a díj átadója és a díjazott között), a nyilvános (például az egyes díjazottak méltatása, a műsorvezető megnyilatkozásai) és a közvetített kommunikációs helyzet (a tudatosan szerkesztett televíziós közvetítés egész szerkezete), és ezt az összetettséget az attitűddeixis műveletei érzékenyen képesek érzékelteni. Emellett az attitűddeixis műveletei hozzájárulnak annak a helyzetnek a nyelvi alakításához is, hogy az elemzett nyilvános médiaesemények egyes megnyilatkozói egyszerre több szerepben vannak jelen: a sportolók egyrészt egy viszonylag zárt sportolói közösség tagjaként, másrészt a közvéleményre hatást gyakorló közszereplőként nyilvánulnak meg. Az elemzés eredményei azt mutatják, hogy az attitűddeixis műveleteinek sokfélesége dinamikusan igazodik a társas helyzethez. A megszólítások, köszöntések, bemutatások és önbecsítések változatainak összjátéka hozzájárul ugyanis egyfelől az ünnepélyes hangnem, a formális keretek biztosításához, másrészt a közösségi jelleg, az egy csoporthoz való tartozás érzékeltetéséhez, a személyes kapcsolatok nyilvános megjelenítéséhez, illetve a szórakoztató jelleg érvényesítéséhez is.

Források

Az év sportolója 2018 gála, M4Sport, 2019. február 14. Elérhető: <https://nava.hu/id/3469557/> (Utolsó megtekintés: 2020. május 5.)

Az év sportolója 2019 gála, M4Sport, 2020. január 16. Elérhető: <https://nava.hu/id/3605556/> (Utolsó megtekintés: 2020. május 8.)

Irodalom

Alexander, Jeffrey C. 2009. A társadalmi performansz kulturális pragmatikája: ritualitás és racionalitás között. Ford. Gagyí Ágnes. In *Társadalmi performansz*. (Színház és pedagógia: Elméleti és módszertani füzetek), szerk. Horváth Kata–Deme János. 26–69. Budapest: Káva Kulturális Műhely anBlokK Egyesület.

Andok Mónika. 2016. *Digitális média és mindennapi élet*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Andok Mónika. 2017. *A kommunikáció rituális elmélete*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Balázs László. 2010. A szerepviselkedés szociálpszichológiai háttere. In *A kommunikációoktatás kontextusai*, szerk. H. Varga Gyula. 54–63. Budapest: Hungarovox Kiadó.
- Buda Béla. 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest: Animula Kiadó.
- Chovanec, Jan. 2015. Participant roles and embedded interactions in online sports broadcasts. In *Participation in Public and Social Media Interactions*, eds. Dynel, Marta–Chovanec, Jan. 67–95. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Császi Lajos. 2002. *A média rítusai*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport.
- Dayan, Daniel–Katz, Elihu. 1992. *Media Events: The Live Broadcasting of History*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
- Domonkosi Ágnes. 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete.
- Domonkosi Ágnes. 2018. Nyilvánosság és attitűddeixis a közösségi oldalak diskurzusában. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* 13 (2): 63–75.
- Domonkosi Ágnes–H. Tómesz Tímea. 2020. Protokoll vs. személyes jelenlét, ünnepélyesség vs. bizalmasság: A társas deixis műveletei egy sportolói díjátadó ünnepségen. In *Személyközi és mediakommunikációs tudatosság az iskolában*, szerk. H. Varga Gyula. 181–194. Budapest: Hungarovox Kiadó.
- Goffman, Erving. 2000. *Az én bemutatása a mindennapi életben*. Budapest: Pólya.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor. 2006. *A tömegkommunikáció szimbolikus üzenetei*. Budapest: Dialóg Campus, Sajtóház Kiadó.
- Kuna Ágnes. 2016. Személydeixis és önreprezentáció az orvos-beteg találkozón. *Magyar Nyelvőr* 140 (3): 316–332.
- Laczkó Krisztina–Tátrai Szilárd. 2015. „Évek óta mást se csinálunk.” A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*, szerk. Bárh János–Bodó Csanád–Kocsis Zsuzsanna. 501–514. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Tátrai Szilárd. 2011. *Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai Szilárd. 2017. Pragmatika. In *Nyelvtan*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor. 899–1058. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tátrai Szilárd–Ballagó Júlia. 2020. A stílustulajdonítás szociokulturális szituáltsága: Funkcionális kognitív pragmatikai megközelítés. *Magyar Nyelvőr* 144 (1): 1–43.
- Yule, George. 1996. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

- Verschueren, Jeff. 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney: Auckland.
- Zwicky, Arnold. 2007. Illeism and its relatives. *Language Log* posting 29 July 2007, <http://itre.cis-upenn.edu/myl/languageelog/archives/004762.html> (2019. dec. 8.)

OPERATIONS OF ATTITUDE DEIXIS IN THE CONSTRUAL OF SOCIAL RELATIONS AT BROADCAST MEDIA EVENTS

The paper aims to explore through a linguistic analysis of online or television broadcasts of awards ceremonies how operations of attitude deixis contribute to the construal of social relations, to the marking of one's relation to the audience, and to the communication of a media event's status. The research has focussed on the varied construal of address forms, greetings, introductions and self-introductions. As the analysis demonstrates, the interplay between operations of attitude deixis conveys in a subtle and dynamic way the formality and solemnity of the situation, the broadcast nature of the event, the intimacy of interpersonal relations, and group cohesion within a community of sportspeople as well.

Keywords: attitude deixis, public media event, address forms, formality, intimacy

ULOGA DEIKSI ZA IZRAŽAVANJE STAVOVA U FORMIRANJU DRUŠTVENIH ODNOSA PRILIKOM EMITOVANJA MEDIJSKIH DOGAĐAJA

Studija nastoji da prikaže kako deikse za izražavanje stavova (iskazanih prilikom uručivanja priznanja, emitovanih preko televizije ili putem onlajn prenosa) doprinose formiranju društvenih odnosa, odnosa sa publikom, tj. uspostavljanju statusa događaja. Analizirane su varijante oslovljavanja, pozdravljanja, predstavljanja sebe i drugih. Analiza potvrđuje da su usklađeni postupci deiksi za izražavanje stavova senzibilno i dinamički sposobni da izraze formalni aspekt, svečanu atmosferu situacije, profil emitovanog događaja, odnosno stepen familijarnosti između učesnika, kao i pripadnost sportskoj zajednici.

Cljučne reči: deikse za izražavanje stavova, javni medijski događaj, forme oslovljavanja, formalnost, familijarnost

ETO: 81'27
81'271.1
621.395.91
DOI: 10.19090/hk.2020.3.48-63

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

SCHIRM Anita¹

Szegedi Tudományegyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, Magyarország
schirmanita@gmail.com

KOCSOR András

Xdroid Kft.
Szeged, Magyarország
andras.kocsor@xdroid.com

KOVÁCS Kornél

Xdroid Kft.
Szeged, Magyarország
kornel.kovacs@xdroid.com

TORMÁNÉ SZÉL Laura

Xdroid Kft.
Szeged, Magyarország
laura.szel@xdroid.com

TELEFONOS ÜGYFÉLSZOLGÁLATI BESZÉLGETÉSEK A DISKURZUSELEMZÉS SZEMSZÖGÉBŐL

Call center conversations from the point
of view of discourse analysis

Telefonski razgovori korisničkog servisa iz aspekta
analize diskursa

A telefonos ügyfélszolgálati beszélgetés igen gyakori szövegtípus a hétköznapi életben. A tanulmány magyar nyelvű callcenter-beszélgetésrészletekből épített korpusz elemzésén keresztül ennek a szövegtípusnak a jellegzetességeit mutatja be Dell Hymes SPEAKING-modelljének, valamint Hámori Ágnes műfaji rendszerezésének az összetevőin keresztül, kiemelt szerepet tulajdonítva a diskurzusjelölők szóosztályának.

Kulcsszavak: telefonos ügyfélszolgálat, szövegtípus, SPEAKING-modell, diskurzuselemzés, diskurzusjelölők

¹ A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült (S. A.).

Bevezetés

A telefonbeszélgetések szerkezeti szabályszerűségeivel már az 1960-as évek végétől kezdve foglalkoztak a társalgáselemzők (vö. Schegloff 1968). A kutatók vizsgálták többek közt a telefonbeszélgetések nyitását és zárását, a kérdés-válasz szomszédsági párokat, a fordulók hosszát és szerkezetét, a szóátvételeket, valamint a javítási műveleteket. A szerkezeti jellemzők mellett a későbbiekben a telefonbeszélgetések hatékonyságát és udvariasságát is elkezdték kutatni, s a vizsgálatok már nem csupán a magánjellegű beszélgetésekre terjedtek ki, hanem az üzleti hívásokra és a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekre is (Orthaber–Márquez-Reiter 2015). Újabban pedig a rohamosan fejlődő mesterségesintelligencia-kutatásoknak köszönhetően az ügyfélszolgálatokon már különféle hangelemző programokat is használnak az eredményesebb ügyintézés érdekében (Pallotta–Delmonte 2013). A hanganalitikai szoftverek segítségével vizsgálható például az elhangzott szavak jelentéstartalma, a beszélgetés dinamikája, a telefonáló felek hanghordozása, valamint feltárhatók az ügyfélszolgálatos és az ügyfél hangjának érzelmi jellemzői is.

A tanulmány célja, a kutatás korpusza és módszerei

A magyar nyelvű szakirodalomban eddig csupán néhány társalgási műfaj (pl. utcai útbaigazítás-kérés, pletyka, vicc) jellemzése található meg (vö. Hámori 2006, 2017), ám a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekkel még nem foglalkoztak behatóbban. Pedig e szövegtípus igen gyakori a hétköznapi életben. Minél pontosabb megismerése hozzájárulhat a laikus nyelvhasználók és az ügyfélszolgálatok kommunikációjának az eredményesebbé válásához, továbbá a gépi tanulás és automatizálás szempontjából is haszonnal kecsegtethet. Általánosságban a telefonbeszélgetésről ugyan jelent már meg magyarul is társalgáselemző leírás (Hámori 2006), azonban ennek szerzője is kiemelte, hogy e fő műfajnak számos altípusa létezik (pl. csevegés, történetelbeszélés, banki ügyintézés), s mindre más szabályok jellemzők. Ezért tanulmányunk célja, hogy a diskurzuselemzés módszereinek a segítségével bemutassuk az ügyfélszolgálati hívásoknak a jellegzetességeit. A magyar társalgásokat eddig főként konverzációelemző, kognitív stilisztikai vagy interakcionális szociolingvisztikai megközelítésből vizsgálták, ám – ahogy arra Hámori Ágnes és Horváth Viktória esettanulmánya (Hámori–Horváth 2019) is rámutat – a kutatásokat érdemes a fonetikai és pragmatikai szempontokat ötvöző vizsgálatok felé is kiterjeszteni.

A kutatás anyagát a Voxindex korpusz 50 darab, magyar nyelvű callcenter-beszélgetéséből származó hangrészlet alkotta.² E részleteket a teljes anyagok meghallgatása után választottuk ki, mégpedig úgy, hogy a sok diskurzusjelölőt (pl. *hát, szóval, ugye, na*) tartalmazó részeket válogattuk be a mintába. A diskurzuselemzés szakirodalmából (pl. Jucker 1993; Schirm 2012) kiindulva ugyanis azt feltételeztük, hogy a diskurzusjelölők multifunkcionalitásukból és érzelmi telítettségükből adódóan jelezni fogják a beszélgetésekben azokat a pontokat, ahol az ideális ügyintézés forгатókönyve (vö. Bechet et al. 2012) valamilyen mértékben sérül, s az ilyen beszélgetések elemzésével fel tudjuk tárni a callcenteres hívások jellegzetességeit. A mintába különféle cégek ügyfélszolgálati beszélgetései kerültek be: volt köztük telefontársaság, infokommunikációs cég, bank, biztosító és áruházlánc is. Az anyagok lejegyzése során a Jefferson-féle átírási konvenciót (Heritage 1984, IX–XVI) követtük. Jelöltük az egyidejű és az egymást átfedő megnyilatkozásokat, a hezitációt és a hosszabb szüneteket. A beszélgetéseket anonimizáltuk, azaz az azonosításra alkalmas információkat töröltük. Minden egyes felvételt egy betű- és számsorból álló kóddal (pl. Vxidx_Dis_001) láttunk el, a névtelenített információkat pedig < > jelek közé tett részek (pl. <NÉV>, <SZÁM>) jelzik. A párbeszédekben az operátor által mondott szövegrészek előtt O áll, míg az ügyfél fordulót Ü vezet be.

Az ügyfélszolgálati telefonbeszélgetések jellemzéséhez a szakirodalomból egy nemzetközi és egy hazai modellt használunk föl: Dell Hymes SPEAKING-modelljét (1975), valamint Hámori Ágnesnek (2006) a szövegtípusokra és kommunikációs műfajokra kialakított rendszerezését. A két modell között vannak ugyan átfedések, ám együttes használatukkal teljesebben és pontosabban írhatók le a callcenteres telefonos párbeszédok. A tanulmányban e két modell alapján a korpuszból származó példákon keresztül mutatjuk be a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések főbb jellemzőit, különös figyelmet fordítva a diskurzusjelölőkre.

A telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések főbb jellemzői

A társalgáselemzési megközelítések közül a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések leírására Dell Hymes SPEAKING-modellje kiválóan alkalmas. Hymes a beszédet a „használat és az előfordulás” alapján vizsgálta, s kiemelte, hogy a „beszéd szempontjából lényeges viselkedésmódokat és helyzeteket,

² A kutatás a GINOP-2.2.1-15-2017-00071 „Voxindex” – Magyar, call centerek számára készült hangbányászati rendszer nemzetköziesítése intonált kifejezések azonosítására alkalmas technológia kifejlesztésével projekt keretén belül valósult meg.

valamint az ezekben megjelenő verbális elemcsoportokat együttesen, kölcsönös összefüggésükben” kell feltárni (Hymes 1975, 100, idézi Hámori 2006, 160). A SPEAKING-modell a beszédesemények meghatározó összetevőit írja le. A modell elnevezése rendkívül találó, ugyanis a beszédesemény fontosnak tartott tényezőinek (setting/scene, participants, ends, act sequence, key, instrumentalities, norms, genre) kezdőbetűiből ered, s maga a szó is ’beszélés’-t jelent. A következőkben az egyes összetevőket Simigné Fenyő (2005) nyomán részletesen is bemutatjuk, s megnézzük, mit jelentenek ezek a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetések szituációjában.

A SPEAKING-modell nevének első betűjében lévő „s” a *setting*, valamint a *scene* szavak nyomán a szituáció körülményeire, illetve a környezetre, a díszletekre vonatkozik. Még pontosabban definiálva a fogalmat, a szituáció körülményei a beszéd helyét és idejét, továbbá a jelenetet, azaz a beszédesemény pszichés körülményeit adják meg. A call centeres beszélgetéseknél a beszéd fi ikai helye és ideje valójában nem érdekes, ugyanis a telefonkészüléknek, újabban pedig a mobiltelefonoknak köszönhetően mintegy kitágul a tér és az idő. Az ügyfélszolgálat nyitvatartási idejében bármikor meg lehet ejteni a hívást, azonban gyakori, hogy nem tudják rögtön kapcsolni az ügyintézőt, s emiatt a hívó félnek tartania kell a vonalat. Továbbá az ügyfélszolgálati telefonszám tárcsázásakor legtöbbször nem is rögtön az operátor éri el a telefonáló, hanem először egy automata menürendszeren kell túljutnia. A menüpontok közti navigálás és a hosszú várakozási idő pedig sokszor azt eredményezi, hogy a hívó fél – problémája nagyságától függetlenül – már eleve idegesen kezdi a telefonbeszélgetést, ahogy az az alábbi példában is megfigyelhető

- (1) Ü: *Kezét csókolom! <NÉV> vagyok, és én a számlázással kapcsolatos ügyintézőt hívtam körülbelül egy olyan húsz percen keresztül.*
O: *Hát, gondolom, foglaltak náluk a vonalak. Nem tudom, esetleg tudok segíteni?*
Ü: *Nem tudom ő én se. (Vxidx_Dis_013)*

Az ügyfél a beszélgetés nyitásakor a tárcsázás hosszára panaszkodik, mire az operátor a *hát* diskurzusjelölővel és a *gondolom* elemmel vezeti be az indoklását, tompítva annak életét. Majd a *nem tudom* és az *esetleg* enyhítő diskurzusjelölőkkel tér rá a probléma lehetséges megoldásának vázolására. Ám az erre érkező válasz (*nem tudom ő én se*) jelzi, hogy az ügyfélnek már a beszélgetés elején megingott a bizalma az ügyintézés sikerét illetően.

A beszédesemény pszichés körülményéhez tartozik még az is, hogy a telefonos ügyintézéshez az ügyfelek részéről általában egy negatívabb attitűd társul,

s még azok sem szívesen intéznek hivatalos ügyet telefonon keresztül, akik a hétköznapiakban szeretnek telefonálni. Ráadásul vannak, akik „telefóbiában” szenvednek, azaz idegenkednek a telefontól mint közvetítő közegetől (Hopper 1992, 5). A szituáció körülményei kapcsán még azzal is számolni kell, hogy a hívásokat minőségbiztosítási okokból rögzítik. Ez elvileg fölveti a labovi megfigyelői paradoxon (Labov 1972, 209) megjelenését, amely szerint a beszélők másképp használják a nyelvet, ha tudják, hogy megfigyelik őket. Ám a korpusz beszélgetései azt mutatták, hogy a hangrögzítés egyáltalán nem zavarja a betelefonálókat, éppen ellenkezőleg. A többszöri telefonbeszélgetést igénylő probléma esetén, illetve elégedetlenségük kifejezésekor maguk az ügyfelek hivatkoznak a telefonhívás rögzítésére, ahogy azt a (2) alatti részlet is mutatja.

- (2) O: *Ennek a díja pedig ő <SZÁM> forint.*
Ü: *Mondjuk erről se szóltak, de mondjuk, én úgy gondolom, hogy ez nem az én hibám. Tehát a, ha a magnót vissza fogják hallgatni, a hangfelvételen rajta van, hogy a szerződést ő, és nem volt ilyen, hogy mikortól aktiválják, hanem hogy a szerződést, írásos szerződést ki fogják küldeni. (Vxidx_Dis_002)*

Sikertelen ügyintézéskor viszont a betelefonálók a rögzítésnek a hasznát is elkezdik megkérdőjelezni. Például:

- (3) Ü: *Hát már elég sok beszélgetésemet fölvette a gép, de u azt azt gondolom, hogy ezt soha senki nem hallgatja vissza, és ez semmire se jó, tehát rögzítsék, hogy ezt senki soha vissza nem hallgatja, és nem tanul belőle, az biztos. (Vxidx_Dis_013)*

Önmagában a beszélgetés rögzítésének a ténye azonban még nem tartja vissza az ügyfeleket a telefonos ügyintézés szituációjához nem illő udvariasságoktól. A (4)-es részletben például több fenyegetés is található. Ám a fenyegetés általi arculatrombolást a hívó fél különféle diskurzusjelölőkkel (*hát, oké, szóval, na*) igyekszik enyhíteni.

- (4) Ü: *Hát ő oké, de most akkor most ön szerint ő hiányzik önöknek az, hogy most a postán én feljelentést tegyek, vagy pedig ő vagy pedig ott az önök postázójával egy kicsit felpörgetik. [...] Tehát énnekem már most nincs türelmem, úgyhogy ha azt mondja, nem tudnak csinálni semmit, mert, mert nem tudom, hogy miért nem, akkor én megyek a postára, és akkor rögtön feljelentéssel fog indulni, és nem hiszem, hogy hiányzik, szóval, na. (Vxidx_Dis_032)*

Hymes modelljének következő fő összetevőjét a résztvevők (= participants), azaz a beszélő és a hallgató alkotják. Egy beszélgetés során az üzenet adója és vevője folyamatosan szerepet cserél, így van ez a telefonos ügyfélszolgálatnál is. A kommunikáció párbeszéd formájában zajlik, ám a résztvevők közti szerepviszonyok hatással vannak a beszélgetés menetére, megformálására, hangi adottságaira is. A call centeres hívásoknál a beszélgetés két résztvevője, azaz az operátor és az ügyfél közti kapcsolat nem szimmetrikus, a helyzetből adódik, hogy az operátor a dominánsabb. Ez a hierarchia a beszélgetés szerveződésében is érződik. Az ügyfélszolgálati ügyintézők egy részénél (bankkal, biztosítóval, szolgáltatóval való telefonálás során) szükség van a hívó fél beazonosítására, s emiatt az operátor számos kérdést tesz fel, illetve különböző utasításokat ad. Például: *Telefonszámát kérném!; Azonosítószámot kérhetnék öntől?; Mondana nekem egy telefonszámot körzetszámmal együtt?; És a jelszavának kellene a harmadik, negyedik és ötödik karaktere.* Az ügyintézőknek a hétköznapi telefonbeszélgetéseknél jóval kötöttebb szerkezete van (ezt lásd később, a modell események és forma részénél), s az operátorok feladata az is, hogy a forgatókönyv különféle elemeit betartassák az ügyfelekkel. Az (5) alatti részletben arra láthatunk példát, amikor az ügyintéző ragaszkodik az előírt ügymenethez, s nem engedi az ügyfélnek, hogy végigmondja, amit szeretne, mert előbb még meg kell történnie a teljes beazonosításnak.

- (5) Ü: *Megmondom, hogy mit akarok.*
O: *Egy pillanat, pillanat, mert így ez nem. Tehát százas, azt mondta? Százötvenegy <SZÁM>? (Vxidx_Dis_001)*

Az ügyfelek egy része már teljesen megszokta, hogy azonosítania kell magát, ebből adódóan néha rögtön a beszélgetés nyitásakor – kérdés nélkül is – azzal indítanak. Például:

- (6) Ü: *Kezét csókolom! Mondanám a vevőkódot.*
O: *Miről lenne szó, uram?*
Ü: *Hát arról a telefonkönyvről. (Vxidx_Dis_007)*

Az interakció céljai (= ends) is a modell részét képezik. Ezek a célok „egy kommunikatív aktus hagyományosan bevett és elvárt következményeire, valamint azokra a személyes célokra utalnak, amelyeket a résztvevők egy adott alkalommal el akarnak érni” (Simigné Fenyő 2005, 76). A telefonos ügyfélszolgálatra befutó hívásokkal az ügyfelek különböző személyes célokat kívánnak megvalósítani, például megrendelnek egy terméket/szolgáltatást, vagy épp lemondják azt, érdeklődnek valami felől, vagy pedig reklamálnak. Az operátorok célja pedig a befutó hívásokhoz igazodva legtöbbször az információadás és

a segítségnyújtás. Azonban megfigyelhető, hogy a problémamegoldáson kívül igen erős az operátorok részéről az értékesítés szándéka. Még ha az ügyfél nem is vásárlás miatt telefonál, a beszélgetés mellékszkekvenciájaként az ügyintézők akkor is gyakran betoldanak egy nyílt vagy burkolt ajánlattételre vonatkozó részt a mondandójukba. Például:

(7) Ü: *Az mennyi vajon? Tudható, nem?*

O: *Persze, azonnal megmondom önnek, egy pillanat türelmet kérek. Viszont hadd kérdezzem meg, hogy időjárás-jelentést sms-ben szeretne a készülékére?*

Ü: *Nem, nem, nem szeretnék, ezt már valaki kérdezte, több mindent igényelhetnék, de de nem akarnék.*

O: *Értem, jó. (Vxidx_Dis_024)*

Azonban ahogy a (7)-es példában is látható, az operátor kérdése (*Viszont hadd kérdezzem meg, hogy időjárás-jelentést sms-ben szeretne a készülékére?*) valójában egy szekvenciamegelőző megnyilatkozásnak tekinthető, amellyel az ügyintéző az ajánlattétel beszédaktus egyik sikerességi feltételére kérdez rá. Az ügyfél kérdéseire (*Az mennyi vajon? Tudható, nem?*) adandó válaszhoz ugyan egyáltalán nem kapcsolódik tartalmilag az ajánlattétel, ám a visszakérdezéssel az ügyintéző lehetőséget próbál teremteni az értékesítésre. Mivel azonban az ügyfél azonnal hárit (*ezt már valaki kérdezte; nem, nem, nem szeretnék*), így az operátor nyugtázását követően a beszélgetés visszakanyarodik az eredeti témához.

A SPEAKING-modellben az események formája és sorrendje (= act sequence) is fontos szerepet tölt be. Az ügyfélszolgálati telefonbeszélgetések az alábbi forgatókönyv szerint épülnek föl (Bechet et al. 2012, 1344): beszélgetés nyitása (köszönés, bemutatkozás, a hívás céljának meghatározása), azonosítási rész (az ügyintézéshez szükséges azonosítások megtétele), konfliktusszituáció (a probléma kibontása), problémamegoldás (a fennálló konfliktus rendezése, információnyújtás), a beszélgetés lezárása (elköszönés). Ez a forgatókönyv határozza meg a fordulók hosszát és a szóátadások módját is, s minden egyes résznek megvannak a jól bevett formulái. A nyitás például az operátor részéről általában a következő: *Üdvözlöm. [NÉV] vagyok. Miben segíthetek?* Ugyanígy meghatározott menete van a telefonbeszélgetés lezárásának is, az operátor megbizonyosodik arról, hogy az ügyfélnek nincs több kérdése (pl.: *Még esetleg valamiben tudok segíteni?*), majd megtörténik a zárás, amely legtöbbször a (8) alatti sémát követi.

(8) Ü: *Jó. Köszönöm szépen! Viszonthallásra!*

O: *Nagyon szívesen! Viszonthallásra!*

Az imént bemutatott forgatókönyvnek a konfliktusszituáció és a problémamegoldás része a leghosszabb, s ez utóbbiba szokott még beékelődni mellékszekvenciaként valamilyen értékesítési ajánlat, ahogy azt a (7)-es példa illusztrálta. Ám az eladás vágya, illetve kényszere olyan erőssé is válhat, hogy ha nem sikerül a beszélgetés középső részébe becsempészni az ajánlattételt, akkor az operátor még a záró részben is megpróbálkozhat vele. Ilyen esetekben a beszélgetés nem a megszokott, prototipikus zárással ér véget. Erre láthatunk az alábbiakban egy példát:

- (9) O: *Ö, mert hogyha huszonötödike után jelzi, hogy nem kapta meg, akkor viszont már hatszáz forintért tudunk újat küldeni, vagy pedig ügyfélszolgálati irodába tudja akkor befizetni.*
Ü: *Ühüm, jó, köszönöm szépen. Viszonthallásra!*
O: *Szívesen! Azt még ö hadd kérdezzem meg, ö hadd kérdezzem meg öntől, hogy arra a számra vonatkozóan, amelyről hívtott minket, hogy ezen a számon sms-t, azt szokott-e küldeni?*
Ü: *Ö milyen sms-t?*
O: *Sms-eket.*
Ü: *Ö, nem mindig. Ritkán küldök.*
O: *Ritkán, értem. Ezt csak egy ilyen sms-csomag miatt kérdeztem, ami nyolcvan darab sms-t tartalmaz, ezernégyszáznegyven forintért, és így tizennyolc forintra jönne ki egy sms díja.*
Ü: *Mm, nem érdekes, nekünk a <NÉV> csomag a fontos, ami nem is tudom, <SZÁM> forint, és akkor száz óra ingyen van.*
O: *<NÉV> forint, igen.*
Ü: *Mhm, jó. Köszönöm szépen! Viszonthallásra!*
O: *Nagyon szívesen! Viszonthallásra. (Vxidx_Dis_011)*

Az idézett részlet második fordulójában, miután megkapta a kérdésére a kielégítő választ, az ügyfél le szeretné zárni a beszélgetést, s meg is teszi az erre utaló beszédleépéseket (*Ühüm, jó, köszönöm szépen. Viszonthallásra!*). Az ügyintéző azonban élni szeretne még az ajánlattétel lehetőségével, ezért csak beszédpartnere *köszönöm szépen* megnyilatkozását viszonzozza egy *szívesen*-nel, majd utána azonnal előkészíti az *Azt még ö hadd kérdezzem meg, ö hadd kérdezzem meg öntől* résszel a későbbi ajánlattételt. Mivel azonban az értékesítési ajánlatot nyíltan visszautasítja az ügyfél (*nem érdekes, nekünk a <NÉV> csomag a fontos*), így az ezután kezdődő zárási rész (*Mhm, jó. Köszönöm szépen! Viszonthallásra!*) most már sikeres lesz (*Nagyon szívesen! Viszonthallásra.*), s befejeződik a beszélgetés.

A klasszikus fordulóelosztást nem csupán az operátor értékesítési szándéka, hanem az ügyfél negatív attitűdje is felülírhatja. Ha ugyanis a betelefonáló elégedetlen valamivel, vagy nem ért valamit, akkor gyakran ugyanahhoz a gondolatmenethez tér vissza, és nem várja meg a szóátvételre alkalmas, preferált helyeket sem a beszédben, hanem az ügyintéző szavába vág. Erre láthatunk alább egy példát, amikor az ügyfél az előfizetés díj miatt reklamál. A részletben az operátor válaszát az ügyfél nem hagyja végigmondani, hanem egy látszólagos nyugtázás (*jó*) után a *de* ellentétes kötőszót követően azonnal az ellenvetését fejezi ki.

- (10) Ü: *és azt mondta az önök ügyfélszerzője, hogy így nincs csomagdíj, meg csak az a <SZÁM> forint van. Tehát plusz <SZÁM> forint nincs.*
O: *Igen, de ezért ön úgymond <SZÁM> órát tud telefonálni*
Ü: *Jó, de ez [eleve itt a akkor a*
O: [*helyi, helyközi, távolsági és agglomerációs hívásirányba*
Ü: *Jó, hát é é nem nem így tájékoztattak minket, úgyhogy én dupla előfizetési díjat nem akarok fizetni. (Vxidx_Dis_049)*

A SPEAKING-modell nevében lévő „k” a key ’hangnem’ fogalmat takarja. A modellnek ez az összetevője lényegében a beszélői attitűd szinonimájának tekinthető. A telefonos ügyfélszolgálati beszélgetésekben a leggyakrabban megjelenő hangnemek az elégedetlenség, a bizonytalanság, a fásultság és a vidámság. Ám ezek a beszélői viszonyulások nem állandóak, hanem változnak az ügyintézés során. Az elégedetlenség prototipikusan az ügyfelekhez kötődő beszélői attitűd, amely általában nagyobb hangerővel, erőteljesebb hangsúlyozással, gyorsabb beszédtempóval és a semleges stílustól eltérő szavak, káromkodások, fenyegetések használatával jár együtt. Az elégedetlenséghez kötődő stílust és szóhasználatot szemléletesen mutatja a következő példa:

- (11) Ü: *Nézze, az a helyzet az egészben, hogy önök megcsináltak valamit, rosszul csinálták meg. Nem ön, személy szerint, hanem a cég rosszul csinálta meg, és akkor még én szaladgáljak jobbra-balra. Most, hogy bejelentem önöknek, meg szólok, ez nem elég. Pedig azt mondják, hogy rögzítik a beszélgetést.*
O: *Így van, uram, adatvédelmi okokból.*
Ü: *Hát most itt nem az adatvédelem a lényeges, hanem az, hogy a hogy a problémát oldják meg! Az, mert önöknél pattog a labda.*
O: *Így van, uram, de ő szóban panasztét szóbeli panasztételnél meg kell kérnünk a kedves előfizetőt, hogy írásban legyen kedves.*

Ü: *És hogyha a főnököt ideadná a telefonhoz?*

O: *Sajnos nem fogom tudni kapcsolni, és nem is fog tudni ebben önnek segíteni.*

Ü: *Hát.*

O: *Azt fogja tudni elmondani, amit én.*

Ü: *Igen? Szóval magyarul szajkókból áll a cég.*

O: *Ezt egyáltalán nem mondta öva önnek. Segíthetek még valamiben?*

Ü: *Köszönöm.*

O: *Viszonthallásra. (Vxidx_Dis_007)*

A bemutatott telefonhívás-részletben jól nyomon követhető az elégedetlenség, amely először panasztételként lexikális szinten jelenik meg (*rosszul csinálták meg; még én szaladgáljak jobbra-balra; önöknél pattog a labda*), majd a diskurzusjelölők (*hát most itt, hát, igen, szóval*) használata is jelzi az érzelmi telítettséget, a felháborodottságot, amely végül nyílt sértés (*magyarul szajkókból áll a cég*) formájában ölt testet.

A hangnemnek és az üzenet tartalmának alapesetben összhangban kell lennie egymással, ugyanis inkongruens lesz a közlés, ha ezek eltérnek egymástól, s az inkongruencia mindig implikaturát von maga után. Ha például az ügyfél dühösen ejti ki a *köszönöm* szót, mint ahogy az a (11)-es példában látható, akkor az előzményekből az operátor számára is nyilvánvaló, hogy a *köszönöm* ebben az esetben nem szó szerinti értelmében szerepel, hanem valamilyen pragmatikai alakzatról, például szarkazmusról, gúnyról vagy iróniáról van szó.

Az elégedetlenség hangnemét legtöbbször a diskurzusjelölők számának a megszorodása is jelzi, ahogy az az alábbi részletben látható, ahol 7 *hát* fordul elő:

- (12) Ü: *Hát ez! Hát ez nem igaz. Hát szóval hát ez borzasztó. Hogy hát másnak simán visszajött meg bejött, itt egész Szerencsen így van, csak [...] Hát ez meg mi a búbánat? Uram Isten. Hát én megőrülök ettől. (Vxidx_Dis_022)*

Ez egybevág Bartha Csilla és Hámori Ágnes (2010, 309) megfigyelésével, akik a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú II. anyagainak elemzésekor azt találták, hogy az interjúkban a legnagyobb érintettséget kiváltó témák stílusváltozást idéznek elő, s ez egyúttal a diskurzusjelölők számának és funkciójának a megváltozását is jelenti. A Voxindex korpuszban az egymás utáni, megszorodott diskurzusjelölők legtöbbször az ügyfél felháborodottságát mutatták.

Olykor a fásultság is megfi yelhető az ügyfeleknél, különösen akkor, ha nem ők a telefonbeszélgetés kezdeményezői (pl. ajánlat ismertetésekor, adat-

egyezettetéskor). Ilyenkor lassult tempó, halkabb beszéd, monotonabb ritmus, a feltett kérdésre késleltetve adott válasz, illetve háritó diskurzusjelölők használata figyelhető meg. A fásultság azonban nem csupán az ügyfelek, hanem az ügyintézők beszédében is tetten érhető a monoton, színezet nélküli, gépies, lassult beszéd által.

A bizonytalanság beszélői attitűdként főként az ügyfeleknél van jelen, hiszen ők általában valamilyen információhiány vagy felmerülő probléma esetén telefonálnak. A bizonytalanságnak az akusztikai jegyeken (lassabb beszédtempó, hosszabb szünet) túl egyéb jellegzetességei is vannak: hezitálások, újraindítások, diskurzusjelölők, főként a *hát* használata (pl. *hát nem tudom; és ő hát ilyen átváltással kapcsolatos kérdéseim lennének*).

Az öröm másként fejeződik ki a beszédhelyzet két szereplőjénél. Az ügyintézőnél ez inkább melegebb tónusú beszéd, közepes tempó és megfelelő szünettartás formájában jelentkezik, s ez a beszédmód általában nem az operátor valódi örömét jelzi, hanem egyszerűen csak azt, hogy az ügyintéző követi a munkakörében lévő kommunikációs előírásokat. Az ügyfeleknél pedig főként a sikeres ügyintézés végén vagy valamilyen információhiányra adott választ követően jelenik meg ez a beszélői viszonyulás, s náluk a szupraszegmentális tényezőkön kívül a szóválasztás (pl. *Nagyon köszönöm. Jó, köszönöm szépen a segítséget!*) is jelzi az attitűdöt.

Hymes modelljének a következő elemét az eszközök (= instrumentalities) alkotják. Ez egyrészt a kommunikációs csatornát jelenti, másrészt a kiválasztott nyelvet, illetve a nyelvváltozatot is magában foglalja. A kommunikációs csatorna a telefonos ügyfélszolgálatoknál a telefonvonalat takarja, s ez a közeg kettős hatással van az attitűdök kifejezésére és felismerésére. Egyrészt a csatornában létrejövő zaj, valamint a szűkített átvitel miatt mérsékli annak az erejét (vö. Gósy 2000), másrészt viszont a szemtől szembeni kommunikáció híján a beszélgető felek az attitűdjüket a testtartás, a tekintet, a térközszabályozás, a gesztusok és a mimika helyett csupán a hangji jellemzők felerősítésével tudják kifejezésre juttatni. A beszélgetés szóban zajlik, s fontos még a közös nyelv megléte is. A nyelvváltozatok közül a telefonos ügyintéző általában a sztenderd nyelvváltozatot szokta választani, még akkor is, ha egyébként nyelvjárásban beszél. Ha viszont az ügyfél az operátor nyelvjárásával azonos dialektust használ, a sikeresebb kommunikáció érdekében rejtett befolyásolási céllal az ügyintéző is átválthat nyelvjárásra, bár a Voxindex korpuszban erre nem találunk példát. Az azonos nyelv megléte azonban nem jelenti azt, hogy valóban érti is az ügyfél az elhangzottakat. Egyrészt a szakszavak (pl. *modem resetelése, vezérlőpult, időarányos jóváírás, ügyfélkód*) jelenthetnek problémát, másrészt

az új információknak a túl gyors ismertetése. Ez utóbbira panaszkodik az ügyfél az alábbi példában:

- (13) Ü: *Hát önök, akik ebbe benne vannak, ezt rögtön át í vagy tudják. Hát én, aki laikus vagyok, honnan tudjam ezeket a dolgokat? Nem is tudja föl se fogni az ember, amikor hirtelen telefonon elkezdik mondani a dolgokat.* (Vxidx_Dis_002)

A SPEAKING betűszó hetedik betűje, az „n” a szabályokat és a normákat (= norms of interaction and interpretation) kódolja. Ehhez az összetevőhöz a beszélgetéshez kapcsolódó sajátos viselkedésformák és viselkedéselemek (pl. hallgatás, hangosság) tartoznak, amelyek azonban kultúránként eltérőek lehetnek (vö. Godard 1977). Az ügyfélszolgálati beszélgetéseknél mind az ügyintézőre, mind az ügyfélre számos szabály vonatkozik, ám ezek közül az operátorhoz kötődőek az erősebbek. Neki ugyanis a munkaköréből következnek az elvárások. A társalgási normához sorolható a beszélőváltások menete is: mindkét fél részéről követelmény, hogy a beszédjog átvételével illik megvárni a lehetséges szóátvételi pontot. Ám a beszélőváltás normája is gyakran sérül a call centeres hívásoknál. Például ha az operátor a hívás kezdeményezője, s valamilyen ajánlattal keresi meg az ügyfelet, a hívott fél gyakran végig sem hagyja mondani az ajánlatot, hanem az ügyfélszolgálatos szavába vág, vagy bármiféle magyarázkodás vagy lezárási kísérlet nélkül akár a telefonvonalat is bontja.

Végül Hymes modelljének utolsó tényezője a műfajt (= genre) takarja. A műfaj pontos jellemzéséhez azonban a SPEAKING-modellt érdemes kiegészíteni Hámori Ágnes (2006) rendszerezésével, aki a beszédműfajt „az egyes társadalmi szituációkban lehetséges cselekvéstípus, illetve annak a lefolytatási módjára vonatkozó tudáselemek, általános szabályok és normák összessége”-ként (Hámori 2006, 160) határozza meg. Hámori szerint egy adott műfaj 5 fő szemponttal jellemezhető, ezek a következők: szituáció és szereplők, célok és beszédaktusok, formai jellemzők (ezen belül vizsgálni kell a stílust és a regisztert, a jellegzetes kifejezéseket, a szerkezetet, a terjedelmi korlátot és a társalgási viselkedést), tartalmi sík, különleges pragmatikai összetevő.

A szituáció, a fizikai helyszín, a résztvevők személye, helyzete és szerepviszonyai lényegében a hymes-i modell első két összetevőjének feleltethetők meg. A szituáció és a kommunikációs csatorna (telefonvonal) meghatározók, ám a helyszín – főként az ügyfél részéről – szabadon változhat. A résztvevők szerepviszonyainál pedig megfigyelhető az aszimmetrikusság

A célokra és a beszédaktusokra rátérve megállapítható, hogy az ügyfélszolgálati telefonbeszélgetések a célorientált hívások közé tartoznak. E hívások

azonban nem egyetlen központi beszédaktus köré szerveződnek, a hívás pontos céljától függően azonban általában a kérdés vagy a kérdés dominál bennük. E beszédaktusok a telefonbeszélgetés középső részét töltik ki. A kezdés és lezárás viszont sokkal kötöttebb, a call centeres beszélgetéseknél szükségszerű a kezdésnél a köszönés és a bemutatkozás, míg a zárásnál az elköszönés.

Áttérve a formára, a stílust és a regisztert illetően megfigyelhető, hogy az ügyfélszolgálati beszélgetéseknél a hivatalos stílus dominál. Jellegzetes kifejezésnek a *Halló!*, illetve a *Tessék!*, *Üdvözlöm!* tekinthető, bár ezek nyelvenként és kultúránként változhatnak (vö. Godard 1977). A telefonbeszélgetésnek sajátos globális szerkezete van: kötelező a bevezető és a záró szakasz. A középső részre pedig a „párbeszédre vonatkozó általános szabályok és szerkezet jellemző” (vö. Hátori 2006, 179). Terjedelmi korlátja, illetve hosszbeli kötöttsége szigorúan véve nincs a call centeres beszélgetéseknek, ám ha az ügyfél a hívó, akkor – a telefonhívás költsége miatt – általában minél rövidebbre van fogva a hívás. Az ingyenesen hívható ügyfélszolgálati számok elterjedésével azonban már a telefonálás díja sem korlátozza a beszélgetés hosszát. Hátori szerint a telefonbeszélgetésnek „nincsen önálló, jellegzetes interakciós szerkezete”, a műfajt a „párbeszéd-struktúra” jellemzi (vö. Hátori 2006, 179).

S bár a tartalmi-tematikai kötöttség általában véve nem jellemző a telefonhívásokra, azonban a telefonos ügyfélszolgálati ügyintézéseknél más a helyzet, hiszen az adott céghez, szolgáltatáshoz, termékhez kötődő kulcsszavak (pl. mobilszolgáltatónál: *előfizetés*, *telefonszám*, *hűségidő*, *tarifa*, *percdíj*, *roaming*) dominálnak.

Hátori jellemzésének utolsó szempontját, a különleges pragmatikai összetevőt vizsgálva pedig az állapítható meg, hogy nincsen a call centeres hívásokhoz szervesen hozzátartozó pragmatikai elem.

A telefonos ügyfélszolgálati beszélgetéseknek a fentebb bemutatott két modell segítségével történő jellemzése még további, a diskurzuselemzés szempontjából fontos jellegzetességekkel is kiegészíthető. Az egyik ilyen kiegészítés a beszédhelyzet pontosítása, amely a call centeres beszélgetéseknél félinitézményesnek (vö. Ilie 1999) tekinthető. Vagyis vannak bizonyos szabályok, amelyeket a kommunikáció mindkét résztvevőjének, az ügyintézőnek és az ügyfélnek is be kell tartania, azaz a kommunikáció szabályozottabb, mint a spontán társalgásban, de a kontroll lényegesen alacsonyabb, mint a teljesen intézményes szituációkban. A beszélgetésbeli szerepek (ügyintéző vs. ügyfél) pedig meghatározzák a beszédaktusokat, a fordulók elosztását, valamint a szóátadást is. Például információkérésnél vagy probléma bejelentésénél általában az ügyfél a kérdések feltevője, az ügyintéző pedig a válaszadó, s ilyen esetekben

a kérdés-válasz szomszédsági párok dominálnak. Ám adategyeztetésnél, illetve termékajánlatnál megfordulnak ezek a beszédaktusok, s az ügyintéző lesz a kérdező, az ügyfél pedig a válaszoló.

A félintézményes beszédhelyzet és az ahhoz igazodó kommunikációs szándékok az ügyintéző részére előírják a pozitív attitűd meglétét, míg az ügyfél oldaláról a telefonbeszélgetés kezdetén semleges vagy negatív attitűdöt valószínűsítene, s az volna az elvárás, hogy a telefonhívás végére az ügyfél attitűdje a kezdeti viszonyuláshoz képest pozitívabb irányba tolódjon el. Több, a beszélgetések vizsgálatával foglalkozó kutatás (vö. Pléh 2012) is kimutatta, hogy a beszélőpartnerek önkéntelenül is igazodnak egymáshoz a nyelvi paramétereket (pl. kifejezések, stílus, modalitás, beszédfordulók hossza) tekintve.

Összegzés

A Voxindex korpusz elemzése azt mutatta, hogy a telefonos ügyfélszolgálati beszélgetés olyan célorientált kommunikációs helyzetnek tekinthető, amelynek a telefonbeszélgetéseken belül is sajátos szabályai vannak. A félintézményesség, a hívások rögzítése és az ügyintézők számára előírt szigorú forgatókönyv, valamint a telefonhívás célja, illetve oka meghatározza a beszélgetés szerveződését és a beszédaktusokat. Az ideális ügyintézés forgatókönyve azonban a valóságban gyakran sérül. A prototipikustól eltérő beszélgetésekben pedig a beszéd tartalmán és szupraszegmentális jegyein kívül a diskurzusjelölők is jelzik a kommunikáció problémáját, esetleges sikertelenségét. Valamint a diskurzusjelölők elemzésével a call centeres beszélgetésekben megjelenő főbb kommunikációs stílusok, azaz az elégedetlenség, a bizonytalanság, a fásultság és az öröm is sikerrel azonosíthatók.

Irodalom

- Bartha Csilla–Hámori Ágnes. 2010. Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. *Magyar Nyelvőr* 134 (3): 298–321.
- Bechet, Frédéric–Maza, Benjamin–Bigouroux, Nicolas–Bazillon, Thierry–El-Bèze, Marc–De Mori, Renato–Arbillot, Eric. 2012. DECODA: a call-centre human-human spoken conversation corpus. *LREC* 2012. 1343–1347.
- Godard, Danièle. 1977. Same setting, different norms: Phone call beginnings in France and the United States. *Language in Society* 6 (2): 209–219.
- Gósy Mária. 2000. Állandóság és változás a beszédben. *Magyar Nyelv* 96 (1): 1–14.

- Hámori Ágnes. 2006. A társalgási műfajokról. In *Szöveg és típus*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor. 157–181. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hámori Ágnes. 2017. Diskurzusműfaj, séma és forgatókönyv: A „vice” műfaj sémájának jellemzői és kiépülési dinamikája a társas interakciókban. *Magyar Nyelv* 113 (3): 311–329.
- Hámori Ágnes–Horváth Viktória. 2019. Társalgás, beszélőváltás és diskurzusszerveződés új megközelítésben – fonetikai jellemzők és pragmatikai tényezők összefüggései magyar társalgásokban (pilot study). *Beszédkutató* 27 (1): 134–153.
- Heritage, John. 1984. Transcript notation. In *Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis*, szerk. Atkinson, J. Maxwell–Heritage, John. IX–XVI. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hopper, Robert. 1992. *Telephone conversation*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press.
- Hymes, Dell. 1975. A beszélés néprajza. In *Társadalom és nyelv*, szerk. Pap Mária–Szépe György. 91–146. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Ilie, Cornelia. 1999. Question-response argumentation in talk shows. *Journal of Pragmatics* 31 (8): 975–999.
- Jucker, Andreas H. 1993. The discourse marker *well*: A relevance-theoretical account. *Journal of Pragmatics* 19 (5): 435–452.
- Labov, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Orthaber, Sara–Márquez-Reiter, Rosina. 2015. ‘Thanks for nothing’: Impoliteness in service calls. In *Exploring (im)politeness in specialized and general corpora, Converging methodologies and analytic procedures*, szerk. Ruhi, Şükriye–Aksan, Yeşim. 11–39. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Pallotta, Vincenzo–Delmonte, Rodolfo. 2013. Interaction mining: the new frontier of customer interaction analytics. In *New challenges in distributed information filtering and retrieval*, szerk. Lai, Cristian–Semeraro, Giovanni–Vargiu, Eloisa. 91–111. Berlin–Heidelberg: Springer.
- Pléh Csaba. 2012. *A társalgás pszichológiája*. Budapest: Libri Kiadó.
- Schegloff, Emmanuel A. 1968. Sequencing in conversational openings. *American Anthropologist* 70 (6): 1075–1095. Magyarul: A társalgás kezdetén. In *Kommunikáció II.*, szerk. Horányi Özséb. 108–132. Budapest: General Press.
- Schirm Anita. 2012. A diskurzusjelölők emocionális és expresszív funkcióiról. In *Nyelvi funkciók – stílus és kapcsolat*, szerk. Gecső Tamás–Sárdi Csilla. 220–226. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó.
- Simigné Fenyő Sarolta. 2005. A kommunikáció és a tolmácsolás modellálása. *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* 10 (3): 75–84.

CALL CENTER CONVERSATIONS FROM THE POINT OF VIEW OF DISCOURSE ANALYSIS

The call center phone conversation is a frequently occurring text type in today's world. The present paper analyzes a corpus of call center phone conversations carried out in Hungarian in order to describe the characteristic features of this text type by using Hymes' SPEAKING model and Hámori's typology of genres, with a special attention paid to the use of discourse markers.

Keywords: call center, text types, SPEAKING model, discourse analysis, discourse markers

TELEFONSKI RAZGOVORI KORISNIČKOG SERVISA IZ ASPEKTA ANALIZE DISKURSA

Telefonski razgovori korisničkog servisa predstavljaju veoma čest tekstualni žanr u današnje vreme. Studija se zasniva na korpusu koji sadrži delove razgovora iz kol-centra na mađarskom jeziku. Analizom korpusa predstavljaju se karakteristike ovog tekstualnog žanra preko „spiking-modela” Del Hajmsa i tipologije Agneš Hamori, sa posebnim osvrtom na leksičku grupu diskursnih obeležja.

Ključne reči: telefonski korisnički servis, tipologija teksta, spiking-model, analiza diskursa, diskursna obeležja

A kézirat beérkezésének ideje: 2019. nov. 20.

Közlésre elfogadva: 2020. márc. 18.

GÉCZI János

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Neveléstudományi Doktori Iskola
Szeged, Magyarország
janos.gecz@gmail.com

AZ ELSŐ ISMERT RÓZSÁK

The first known rose

Prve poznate ruže

A civilizációs növények közé tartozó rózsa a hellenizmus idején terjed el a mediterráneumban, s ennek következtében válik az antikvitásban, majd mind a muszlim, mind a keresztény világban az ember kultúrájába bevont élőlényé. Az a négy vadrózsafaj, amelynek kertészeti változatai iránt érdeklődik az ember, három módon hasznosítottak: táplálékforrás, orvosi-higiéniai alapanyag és kultikus-szagrális események kelléke. A tanulmány azt a kezdeti időt tekinti át, amelyben a rózsa Kis-Ázsiából átkerül a görögországba benépesítette térségbe. *Kulcsszavak:* civilizációs élőlények, rózsa (*Rosa sp.*), Gilgames, Szapphó

Sokat tudunk a korai mediterrán kultúrák növényhasználatáról: hogy mivel táplálkoztak, hogyan használták a növényeket a gyógyászatban, a tisztálkodásban. Bőséges ismereteink vannak a növénytermesztéséről és a kertépítéséről, valamint az élőlények kultikus szerepéről is. Arra azonban nincs bizonyíték, hogy a rózsák az időszámításunk előtti VII. és II. évezred között különös jelentőséggel bírtak volna az emberek életében. Igaz, egyes értelmezések szerint a ninivei ékirásos táblák feljegyzései között szó esik már a rózsákról; de például az egyiptomi forrásokban az Újbirodalom fennállásának végéig, vagyis az i. e. XI. századig nemigen említik őket.

Nyugat-Ázsia és Egyiptom népeinek birodalmaiban ugyanakkor kialakult egy újszerű, a hétköznapi élet számára keretet adó élet- és gondolkodásmód, amely a növényzettel kapcsolatos mítoszokban is megnyilvánult. Ez az élet- és gondolkodásmód az évi ritmus szerint szerveződő hétköznapi élet számá-

ra adott új keretet, és a technológiával párosulva lehetővé tette a növények alkalmazását is. Az azonos mentális, illetve a hasonló gazdasági és társadalmi viszonyok miatt a korai mediterrán civilizációk írott emlékeiben, mítoszaiban azonosságok és párhuzamosságok találhatók, ami a növényekkel kapcsolatos feljegyzéseikre is igaz.

Akadnak, akik az altaji csud sírok 7000 éves mellékleteiként fellelt ezüstérmeken kinyílt rózsavirágot vélnek felfedezni. A forrásokat alaposan tanulmányozó történészek többsége szerint azonban a rózsa a mezopotámiai területeken, az akkádok jóvoltából került az emberi kultúrába. E térség hagyománya szerint a rózsa a Torosz-, más néven Taurosz-hegységéből származik.

A hegyvonulat az Eurázsiai-hegységrendszer tagja – nyugat–keleti irányban terül el, mintegy 600 kilométer hosszúságban, Törökország földközi-tengeri, illetve anatóliai térségében. A sumerek által hátrahagyott írások szerint a rózsa a hegységbe vezetett uralkodói hadjárat szerzeményei között jelent meg először. I. Szargon, azaz I. Sarrukín, aki az i. e. 24. században alapította az Akkád Birodalmat, legendás figura. Az uralkodó életéről, a birodalom érdekében végzett cselekedeteiről nagyon keveset tudunk, ám a sumer és akkád szövegek másfél évezreddel később is szólnak róla. Az Újasszír Birodalomban, majd annak bukása után minden elkövetkező helyi birodalomban megemlékeztek a férfi dinasztijáról és a sikereiről. Egy óbabiloni korú krónika szerint I. Sarrukín mintegy 5400 vitézével eljutott a cédruserdőig és a nemesfémhegyekig – ez a megjegyzés arra utal, hogy hadjárait a gazdasági előnyök megszerzése vezette. Az egyik ilyen során jutott hozzá a rózsákhoz, amelyeket aztán áttelepített uralkodása helyszínére. Az új növény aztán a kereskedelmi cserék révén vált ismertté a térségben.

I. Sarrukín templomot épített Istár számára: ő egy mitológiai istenházaspár nőalakja volt, akit a későbbiek során a görögök Aphroditéval vetettek egybe. Érthető is, ha az illatos rózsát az Akkád Birodalomban is a kultuszához illeszthetőnek találták. E növény kultúrába kerülését így szakrális okokkal magyarázzuk. A mezopotámiai térség apróbb és nagyobb államaiban ezt követően terjedt el a virág használata – ez a sokkultúrájú közeg magyarázza azt, hogy végül a krétai kultúrába éppúgy eljutott, mint a zsidókéba.

Az ékírásos agyagtáblákon felsorolt növények listájából azt is megtudhatjuk, mely növényekből készültek a sumer–akkád kultúrák kultuszaihoz használatos füstölőanyagok, illatszerek és áldozati koszorúk. A leggyakrabban felhasznált alapanyagok között találjuk a ciprust, a szantált, a tamariszkuszt, a datolyát, a céklát, a mustárt; és egyes kutatók szerint ott volt köztük a rózsa és a szeder is. A rózsa a *Gilgames*-eposzban egyetlen szöveghelyen tűnik fel. Itt azonban

érdekes módon nem a virágát említik, hanem szűrős képletét: „Mint a tüske a sövényen, vagy mint a tövis a rózsaszáron...” (*Gilgames*, Komoróczy 1986, 34.)

Ez az idézet abban a történetben található, amelyben *Gilgames* az örök élet nyílveszőhegy formájú fűvéért a tengerbe készül alászállni. Az útjához tanácsot kap egy isten feleségétől, Ut-napistimtől, aki számba veszi a várható megpróbáltatásokat. Jóslata szerint olyan erős ujjakkal kell leszakítani az örök élet fűvét, mintha a sövényről a tüskét, avagy rózsaszárlról a rózsza virágát tépnénk le. Kétségtelen, hogy itt két különböző növényről esik szó: egy tüskésről, amelyet szederként azonosítottak a nyelvészek, valamint egy tövises cserjéről, amely maga a rózsza lenne.

Mindezek ellenére sokan kétségesnek találják, hogy a rózsza szó valóban előfordul-e az agyagtáblák szövegeiben. A mítoszokat, történeteket elbeszélő agyagtáblákkal együtt olyanokat is találtak, amelyek adminisztratív információkat, katalógusokat, szótárakat, illetve növénylistákat tartalmaztak, és számos, az orvosi tevékenységekkel kapcsolatos szöveget is ismerünk. A *Gilgames*-eposz tizenkét táblából álló, sumerből fordított újasszír változatát Ninivében lelték meg – bár az időszámításunk előtti kétezres évek irodalmát jellemzi, csak az i. e. 8–7. században terjedt el. Az i. e. 674-ben lezajlott könyvtárdúlás következtében számos sérült anyaggal együtt növényi és orvosi feljegyzések tömege is előkerült – ezt az anyagot manapság Assurbanipál könyvtáráként azonosítják.

Több kutató szerint az orvosi és gyógyszerészeti ékirásos szövegekben a *kasu* szó fedi a rózsát. A teljes asszír orvosi anyag hatszáz tábláján összesen száznyolcvanegy alkalommal szerepel ez a szó, ugyanakkor akadnak, akik a *kasut* mustárnak, céklának, illetve herefojtó arának fordították. Egyesek ugyanakkor úgy vélik, az *amurdimmu* szó nem szedernek, hanem vadrózsának értendő. Ezt látszik alátámasztani, hogy a *Gilgames*nek akad olyan része, amely a tövises cserjét a szederre nem jellemző illatossággal jellemzi. A nyelvészek kapcsolatot találtak az *amurdimmu* és az arab *ward* (rózsza) szavak között, de azt is feltételezik, hogy az *amurdimmu* jellemzői között az ehető gyümölcs-termés is ott volt.

Megannyi feltételezés és homály. A kis-ázsiai forrásokhoz képest már meggyőzőbb az a rózsaidézés, amely Krétáról, a knósszoszi palotából származik. Ráadásul az onnan származó lelet képen ábrázolja a virágot. Időszámításunk előtt 2000 körül kezdődött annak a telepnek az építése, amelyben aztán mintegy százezer lakó élt. A város és a központjában lévő palota i. e. 1700 körül megsérült egy földrengésben, de újjáépítették. A minószi civilizáció végső hanyatlása majd csak 1450-ben kezdődik el, részben természeti katasztrófák, részben a kontinens felől érkező mükénéiek jóvoltából.

Kréta szigetének palotái közül Knósszosz volt a legjelentősebb – egyidejűleg volt szakrális központ és királyi rezidencia. Az építmény legértékesebb helyiségeinek falait színes domborművek és naturalisztikus falfestmények díszítették. A freskókat gazdagon benépesítették különféle élőlények, állatok és növények ábrázolásai, amelyekről azt is leolvashatjuk, hogyan tekintettek rájuk, hogyan használták őket a város lakói. A termékenységkultuszokhoz kapcsolódott a bika-kultusz, valamint a kígyó-anyaistennő kultusza. Emellett az is kiderül ezekből a festményekből, hogyan kerültek a helyi kultúrába a növények: a fűszernövények, a lilium, a nárcisz, a krókusz, a zsálya, a bükköny stb. A palotában és környékén talált freskótöredékek közül az egyik különösen érdekes számunkra, hiszen nem másról, mint a rózsáról referál.

Az úgynevezett *Kék madaras freskón*, amint azt a címe is sejteti, kék színű madarat látunk, valami galambfélét. Ül a talajon, körülötte, a sziklakövek között virágzó vadrózsák és más növények. Mivel a freskó erősen töredékes, és a restaurálása sem a mai elvek szerint történt, a rózsák mellett látható növények pontos azonosítása vitatott. A galambtól jobbra hosszú szárra fűzött, kettős levélkéjű növénykéék hajladoznak; ezek talán zsályák lehetnek, de akadnak, akik bükkönyként látják, míg a galamb és a vadrózsa között elhelyezkedő, csoportosan növekvő virágokat krókuszoknak, illetve tengerparti amarilliszoknak. A felsorolt növényfélések mind a mediterráneumra, illetve a mérsékelt éghajlati öv területére jellemző honos fajok – azt gondolhatnánk hát, hogy minden gond nélkül szerepelhetnek ugyanazon a képen. A probléma az, hogy a sáfránynak, a tengerparti amarilliszoknak, a zsályának és bükkönynek, illetve a rózsának nem azonos a virágzási időszakuk. A zsálya és bükköny, továbbá a rózsa nyílása május–júniusban valóban átfedi egymást – a hagymákból virágot hozó sáfrány, illetve amarillisz azonban a mediterráneum januári–februári időszakában virít, vagyis egyikük sem tekinthető tipikus nyárelőinek. Mindebből kiderül, hogy az ábrázolt természeti kép nem valóságos növényegyüttest mutat be.

Az élőhelyek különbözősége és a virágzási időpont eltérése miatt indoklásra szorul tehát, hogyan lehetséges, hogy a három növényfajt egyetlen képen ábrázolják. Ez a naturalizmustól való eltérés szükségszerűen a növények olyan kulturális használatára utal, amelyben az ábrázolt, más-más időben virágzó növényeknek nagyjából azonos szerep jut. Hiszen az ilyen képek a korabeli ember beavatását szolgálták: a freskók a palotába érkező, az uralkodói házat meglátogató alattvalók számára viselkedésbeli utasításokat jelentettek meg. Az öt faltöredékké szétesett freskón tehát nemcsak dekoratív virágok szerepeltek, hanem hasznot ígérő növények: közös ábrázolásukat a közös funkció indokolhatta. Ideális kertként érdemes tehát erre a képre tekintenünk, olyanra, amelyet a valóságban sosem lehetne létrehozni.

És mi a helyzet magával a rózsza képével? Vajon idealizált-e ez a rózszaábrázolás? Mélyvörös virágot látunk, amely fehér háttér előtt, kövek közül tekerreg alá. A virágai sárgásak és némileg pettyezettek. De az európai fajok között nem fordult elő sárga szíromvirágú vadrózsza. Ráadásul a freskón ábrázolt rózsák további sajátossága az is, hogy látható közöttük olyan virág, amelyet a szokványos öt helyett hat szírommal ábrázolnak, a lomblevelek levélkéi pedig hármas csoportokban állnak, és hasonlítanak a szamáca leveléhez. C. C. Hurst angol botanikus e botanikai sajátosságok alapján a rózsában ráismer egy Abesszíniában, Kis-Ázsiában és Egyiptomban elterjedt sárga virágú fajra, a *Rosa sanctára*. Igaz, e rózsafaj jelenlétéről sem abesszin, sem egyiptomi forrással nem rendelkezünk – kizárólag a kis-ázsiai, azon belül is az Eufrátesz környéki civilizációkból, illetve az ezekkel a civilizációkkal kapcsolatban levő társadalmaktól értesülhetünk róla. Akad, aki azt állítja, hogy a restauratori gondatlanság miatt ilyen fakó színű ez a növény. Szerintük az ábrázolás inkább a *Rosa gallica* jellemzőivel rendelkezik. De olyan botanikus is van, aki a rózsában *Rosa caninát* lát, avagy *Rosa persicát*.

A mai napig vitatott tehát, hogy a legrégebb ismert rózsakép melyik rózsafajt is ábrázolja. Egyetlenegy dolgot azonban így is minden kétséget kizáróan tudunk: magát a rózsát ismerték a minószi kultúrában, és az emberek életében betöltött szerepe is jelentősebb lehetett, mint a legtöbb, Krétán előforduló növényé.

Erre a szerepre a palota építménye kínál magyarázatot. Az uralkodói lakosztály szellőzését és hűtését a világítóudvarok és a zárható válaszfalak közti légáramlatok szabályozásával oldották meg. A résekben, csövekben, csatornában járó levegőt illóolaj-tartalmú növényekkel illatosították. Mindez azt is jelenti, hogy a krétaiak a kis-ázsiai népekhez hasonlóan tudták, hogy az illóolajok párologása hűsíti a bőrt; ezért az erőteljes illatú növényeket, növényi részeket egészen egyszerűen frissítőként használták.

De mikor is kezd az ember *beszélni* a rózsáról? Az első, a növényt megnevező európai írásos emlékek nagyjából abból az időszakból származnak, amikor a knósszoszi freskók megrongálódtak. Az i. e. 16. század elején Kréta ellen indított zsákmányszerző hadjáratok nyomán, illetve a fejlett hajózás jóvoltából idővel kiegyensúlyozott kereskedelem alakult ki a térségben élő népesek között. A szárazföldi kultúrában megjelentek a krétai elemek, és velük együtt a keletebbre fekvő területek népességének kulturális hatásai is. Mígnem a 16. századra, a szantorini vulkánkitörés után – vagyis a minószi civilizáció hanyatlásával – a görög Mükéné vált az Égei-medence leghatalmasabb államává. A mükénéi telepek nyugaton, Itáliában vagy keleten és délen, Kis-Ázsia partvi-

dékén, Rodoszon, Cipruson, Szíriában, Egyiptomban intenzív áruforgalomról tanúskodnak, ezen belül pedig a belterjes peloponnészoszi olívaolajfa-termesztésre valló, impozáns mértékű olajkereskedelemről is. A görög szárazföldön található mükénéi, türoszi, püloszi paloták precíz adminisztrációja szervezett városállamokra, szabályozott gazdasági rendszerre utal, amely továbbra is tartalmazta a szigetvilág kultúrájának elemeit.

A régészeti kutatások alapján az i. e. 13. századra ennek a gazdag kultúrának a gazdasági és adminisztratív központja Pülosz városállama volt. A települést azonban, mivel a mükénéi vagy akár a türinszi várakkal ellentétben nem övezte várfal, az i. e. 12. században a dór törzsek könnyedén elpusztították. A város soha többé nem épült fel újra – és az *Odüsszeia* írásba foglalásának idejére híres királyaik, Péleusz és fia, Nesztór palotájának pontos helye is feledésbe merült. Az 1952-ben megkezdődött püloszi ásatások során azonban a régészek különösen érdekes leletekre bukkantak.

A tűz által elemésztett palota udvarából nyíló bejárat, a *propylaia* bal oldalán, amelyet az adófelügyelő hivatalának is neveznek, mintegy ezer darab lineáris B írású táblát tártak fel. Ezekre a táblákra a mükénéi kultúra szótagírásával adónyilvántartást és egyéb számításokat jegyeztek le: ezek többek között az olívaolaj előállításáról, az értékes árucikk mennyiségéről, az ügyvitelről és a kereskedelemről kínálnak részletes adatokat. A szótöveket tartalmazó jelek elemzése alapján többféle és különböző minőségű olajról jutottunk adatokhoz, köztük olyanokról, amelyek alapján kijelenthető, hogy némely olajfajtát kenet, illetve parfüm készítéséhez is használtak. A püloszi olajtáblácskák tanúsága szerint tehát a kontinensen a középső hellenikus kor kezdetétől már biztosan ismerték a rózsailatú olajos folyadékot. Ezek a források, amelyek az olaj testre kenéséről szólnak, a rózsának egy második funkciójára is rámutatnak: illatanyagának nemcsak az épületek levegőhűtésében jutott szerep, hanem az egyén életében is. De hogyan és miért?

Három különböző illatanyagú olajról tudunk: az egyik ciprus-, a másik zsálya-, a harmadik pedig rózsailatú volt. A b. FR 1204 felajánlási illatosított olajtábla szövege: „Triszhéróznak 1/2 l rózsailatú olaj” (Frisk 1966, 661).

E mennyiség alapján feltételezik, hogy a korban ezt a folyadékot kultikus célokra használták. Azt nem tudjuk biztosan, hogy éppen melyik isten vagy istenek tiszteletében alkalmazták: a mükénéi vallás istencsaládjának csupán néhány tagja azonosított, például Zeusz, Hermész, Dionüszosz, Héra, Artemisz és Athéné. A szakértők mindenesetre úgy vélik, hogy az illatosított olajok ugyanolyan szerepet töltenek be a korabeli görögök életében, mint

amelyről Homérosz i. e. 8. századi *Íliásza* árulkodik nekünk. A XXIII. énekben Akhilleusz kutyák martalékául szánja a legyőzött Hektór holttestét, ám azt Aphrodité istennő féltőn őrzi:

*...de egy kutya sem tépett a tetembe:
Aphrodité, Zeusz lánya vigyázott éj s napon által,
hogy ne egyék meg ebek: megkenete az ambrosziás jó
rózsaolajjal, hogy testét ne sebezze a vágta...*

(Homérosz 1972, 23, 183–186. Ford. Devecseri G.)

Ezt követően, amikor Akhilleusz megrendülten átadta Priamosz trójai királynak fia meggyalázott, porban bemocskolt holttestét: „Megmosták s megkenve a lányok olajjal a testét, inget is adtak rá, köribe meg drága palástot, majd maga hős Akhilleusz fölemelte s a gyászkerévetre tette...” (Homérosz 1972, 24, 587–590).

A tetemet kétségkívül higiéniai okokból kenik meg rózsaolajjal. A test romlását okozó folyamatokat próbálják így késleltetni ugyanazzal a technikával, amellyel az élelmiszereket igyekeznek fűszerszámokkal tartósítani, de ugyanígy hűtik illóolaj tartalmú növényekkel az építményeket, sőt az emberi testet is.

A forrás szerint tehát a rózsza, illetve kivonata, a rózszaolaj szerepéhez jut a kegyeleti, temetési eljárásban – hasonló szerepben látjuk majd a rózsás olajat a hellenizmus után született, Adónisz halálára címzett bukolikus versben is. Érdekes ugyanakkor felfigyelni arra, hogy ezzel egy időben Aphroditéval, a termékenység, a szerelem istennőjével is kapcsolatba hozzák a rózsát. Az eljárás szakrális meghatározottsága nyilvánvaló: a holttest isteni ellenőrzés alatt áll, a tetemre Zeusz lánya, Aphrodité felügyel. Az isteni fennhatóság öröklétet ígér, a rózsaszállat pedig isteni jegyként, jellemzőként társul ehhez.

Nem csak itt tapasztalható, hogy a források egyidejűleg többféle módon, más-más funkciókkal is indokolják az élőlények használatát. Mint láttuk, az egészségügyihez ebben az esetben szakrális/kultikus indok társul, amely aztán további képzetek forrásává is válik. A rózsaszállattal elborított test kapcsolatot jelez a halottat őrző istennővel éppúgy, ahogy jelzi a halál utáni létezésről való elképzelést. A görögségnek a halálról való gondolkodás azon sajátossága, hogy a közösség érdekében bekövetkező pusztulás öröklétet is biztosít, indokolja, hogy a rózsza egyszerre kapcsolódik a fertilitáshoz és a test pusztulásához is. Hasonló, profán gyakorlatot a szakralitással összekötő kapcsolatra a kis-ázsiai kultúrákban bukkanhatunk: a forrásokban ott is sok szó esik a temetőparkok rózsáiról. A halottak (általuk pedig az alvilág) és a rózsza által kínált szimbolika így – keletről is származva – hagyományosnak tűnnek.

A mükénéi kor az, amelyben a görögség bekapcsolódott a teljes mediterrán világba. Közvetlen vagy közvetett módon részesült annak eszmei és tárgyi kultúráiból, miközben maga is gazdag kultúrforrássá vált. Feltételezhető, hogy a kor rózsaismerete, a rózsaszármazékok használata kükladikus, illetve krétai közvetítéssel jelent meg a szárazföldön, ahol aztán önállósult, s átalakult formában visszajutott származásának helyére is. A rózsza ugyanakkor karakteres megjelenésű, tulajdonságai által az emberi élet számos formájához szervesen kapcsolódni képes növényként jelképek forrásává is vált. Ezáltal pedig – számos másik élőlényel együtt – beépült a görög mitológiába is, amelyről tudjuk, hogy „alapanyaga” éppen abból az időből származott, amikor a görögségnek a mediterráneumba való kirajzása elkezdődött.

Az i. e. 24. századtól az i. e. 8. századig tart tehát a rózsza betörése az egyetemes emberi kultúrába: az Akkád Birodalomból a kis-ázsiai társadalmakon át vezet az út az i. e. 2000 körül, Kréta szigetén épülő palotákig, s onnan tovább, a mükénéi kultúráig. Ekkor, így és itt kerül a rózsza a civilizációba, erről tanúskodnak azok a képi, tárgyi és írásos források, amelyek bemutatják a Kis-Ázsiából Európába tartó utazás „algoritmusát” és a rózsaképzetek változatosságát.

Az isten és az ember rózsákkal történő megjelenése

A rózsát görögül semlegesnemű szó jelöli: a *rodon*. Értelme kettős: egyrészt a színre, másrészt a növényre utal. A *rodon* nyelvileg legközelebb az örmény *ward* („rózsza”) kifejezéshez áll, amely talán az óperzsa *urda-* (indoeurópai *urdho-*) töből származhat. (Némelyek szerint a görög *rodon* az arab *warada* – „virágzik”, illetve *waruda* – „piroslik” szavakból származhat.) Összetételei közül a színekre utaló jelentés, mint például a hajnal istennőjére (Éosz) vonatkozó *rododaktilon* („rózsaujjú”) arról tanúskodik, ahogy az ókori ember archaikus világképe analógiás alapon kapcsolatba hozta egymással a fogalmakat. A *rodon* megidéz egy pirosas színt, de emellett egy olyan növényt (pontosabban egy növény virágát) is megnevez, amely ilyen színű. A szín és a növény tehát, amint azt a korai görög források bizonyítják, megfeleltethető egymásnak.

A görögöknél a rózsza a szellemi világ értékeit hordozza. A virág színe miatt hangsúlyt kapott növény a közösség szempontjából fontos fajfenntartás és az egyed fajfenntartó funkciója ellátását lehetővé tevő test harmóniája biztosításához kapcsolt. A fényistenek rózsaszínnel történő megjelzéséhez az ember is hozzájut. Az archaikus és a mitikus gondolkodás jellemzője az, hogy a metafizikai és a fizikai világ azonos módon értékelhető, ekként nyer a természet isteni felügyeletet. Ráadásul a rózsza pirosas színe révén a szellemhez, a szellemi-

séghez, a fényhez kapcsolódik. Ennek köszönhetően a termékenységisteneket minősíti (gondoljunk Aphrodité istennőre az Iliász fent idézett jelenetében), illetve a rájuk történő hivatkozással mindazokat, akik „rózsai tulajdonságúak”.

Így hát a rózsza színének származási helye az isteni világ – innen eredeztetni az ókori görög gondolkodás. Ez a kulturális keret oksági kapcsolatot feltételez a színjelenséggel meghatározható származási hely, illetve az ugyanezt a színt magán viselő növény között: a rózsza valamilyen módon az istenire utal. Ezáltal pedig létrejön a lehetősége annak, hogy a növény jellegzetességeinek (színének, illatának, formájának) segítségével a származása helyéről lehessen logikai, etikai és egyéb kijelentéseket tenni. A rózsza így válik telített szimbólummá, sűrű jelölővé, amely ettől az időszaktól fogva magától értetődően aktivál meghatározott kulturális, esztétikai vagy akár teológiai asszociációkat, és így válik az ember egyik legfontosabb civilizációs élőlényévé.

Az i. e. 6. századra kanonizálódott a rózsza lehetséges asszociációs módozatainak, a rózsza és jelképei használatának néhány korai módja. A *rózsaujjú Hajnal* kifejezés mintája a legerősebb hagyomány: a bőr, illetve a színezet ehhez hasonló hivatkozásainak száma a korai forrásokban igen magas. A Mimmermosz (i. e. 7. század) töredékei között található, *Héliosz istenhez* címzett elégia költői képe például hűen követi a már létező tradíciót: „Héliosz óh, be nehéz hivatást tölt itt be naponta – nem jut sem neki, sem gyors paripáinak így semmi nyugalma, mihelyt a szelíd rózsáskezű Hajnal onnan a tengerből már fel az égre suhant” (Mimmermosz 1949, 10. Ford. Franyó Z.).

A Ciprus szigete közelében születő Aphrodité – a *Kypria* vers szerzője az istennő csupasz testére rózsaszín, illatos köpenyt terít, ezzel elfedve s mégis hangsúlyozva a testet jellemző színt – éppúgy rózsásnak mutatkozik, mint a Khariszok és a Hórák. S nyomukban azok a félisteni, illetve emberi lények is, akik lelki vagy testi minősítését a fény- és a termékenység mítoszi alakjainak a tulajdonságai végzik el. Az i. e. 6. században, Dél-Itáliában alkotó Ibükosz az istenek koszorúja mellett a rábeszélés istenét, Peithót is felsorakoztatja, hogy egyik verse megszólítottját, Eurülaosz leánykát szerelemre bírja. Időnként pedig fel-feltűnik az istennő teremtéstörténetének egy-egy, a rózsza szimbolikájában utóbb felhasználhatónak talált mikroeseménye: a méhre utaló méz, a hajnali harmat, a fényistenek.

A görögök mindezek mellett a kultikus események során sem mondanak le a rózsáról. A termékenység- és koszorúnövényekkel együtt szórják nemcsak az Olümposz lakói elé, de akár az emberi közösség istenekhez hasonlóknak talált alakjaira is, mint például a fogathajtó versenyek győzteseire. A rózsza így idővel függetlenedik a kifejezetten a Pantheon alakjaihoz kötődő, kultikus

eljárásoktól és közvetlen mitikus utalásoktól. Ennek következtében a hellén világ egyik gyakran – ha nem is a leggyakrabban – idézett növényévé válik. Kezdetben csupán a szellemvilág isteneihez társult, majd azokhoz a félistenekhez és halandókhoz, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek az istenekkel, vagy akiket szívesen láttak az istenek környezetében. Így a rózsa végül olyan, a köznapokban is használható jelképpé válhatott az állami vagy magánjellegű, örvendéses vagy szomorú eseményeken, amelyet bármely poliszpolgár alkalmazhatott, illetve abból részesedhetett.

A rózsával kifejezhető szerepekre legelőször Anakreón dala nyújtott példát az i. e. 6. században. A műben a rózsa valamennyi görög jelképe színre lép: az isteni és az emberi kapcsolatoké, az aphroditéi és a dionüszoszi mámoré, a szellemi és fizikai gyönyöré, az élet élvezetéé, az ifjúsághoz és a szépséghez tartozóé, a testi kapcsolaté. Itt már az isteni és a földi jegyek keveredése is megfigyelhető, például a koszorú jelentésében: hiszen „Aphrodité jele alatt” lenni és „koszorú által díszesnek és szépek” lenni elválaszthatatlan egymástól.

Anakreón a rózsát a szerelemtől származtatta, az olümposzi istenek rendszerének kialakulása előtti görög elképzelés szerint. Ennek megfelelően a növény legerőteljesebb vonása (a szépségből, a gyönyörűségből, a díszességből adódóan) az, hogy szerelemjegy, vagyis a szerelmet szimbolizálja. Ez a virág Erószhoz, Dionüszoszhoz, Aphroditéhez, a három Khariszhoz tartozik, a koszorú és más, hajba illeszthető ék által pedig valamennyiük kultuszához. A gyönyör, amelyet a rózsa jelent, ugyanúgy az isteneké, mint az embereké: a rózsa, a szerelem révén egyesülnek egymással a halhatatlanok és a halandók:

Amikor Zeusz a virágoknak királynőt adott, egyedül a rózsát találta méltónak erre a megtiszteltetésre. Ő a föld ékessége, a növénybirodalom büszkesége, a virágok koronája, a rétek bíbora, a szépség visszfénye. Ő maga a szerelem. Aphrodité szolgálatában, illatos levelekkel pompázik, a mosolygó zefírek örömére.

(Akhilleusz Tatiosz, Heinz-Mohr–Sommer 1988, 15.)

E szövegrészletet 1560-tól, a Párizsban megjelent Stephanus-féle görög lírai antológia kiadásától kezdve az i. e. 7–6. században élt Szapphónak tulajdonítják, pedig valójában egy i. sz. 5. századi görög író, Akhilleusz Tatiosz regényéből átemelt részlet. Az évszázadokkal Szapphó utáni, hellenisztikus jegy bizonyítéka éppen az, hogy Szapphónál és kortársainál nem jegyezték még ennyi rózsatulajdonságot. Ez a töredék összefoglalja mindazt, ami az antikvitás végére a rózsafogalom főbb tartalma lett.

A Lesboszon élt Szapphó fennmaradt verseiben és verstördékeiben számos alkalommal olvashatunk a rózsáról, a korban kiteljesedő szimbolikájával együtt. Hogy ez a rózsza milyen színű, azt a homéroszi hagyomány szerint leírt, rózsakarúnak láttatott istennő testjellemezéséből tudjuk. Rózsaszínű, miként a „rózsakarú, szent Khariszok” (Szapphó, *Fragmenta* 53. Ford. Németh Gy.), illetve „a rózsaujjú minden csillagnál szebben ragyogja be fényével a sötét, sós tengert...” (Szapphó 1990, *Fragmenta* 96. Ford. Trencsényi-Waldapfel I.).

Aphroditéhez szól az alább idézett, egy i. e. 2. századi cserépdarabon fennmaradt hívogató vers, a 2. *töredék*. Azt példázza, hogy az istennő koszorút visel, amikor megérkezik a templomát füstölőszerrel illatosító, őt vigalommal ünneplő hívei közé. A ciprusi származású istennőnek ugyanúgy jellemzője a tavaszi pompa, mint a szentélyének, illetve az abban áldozatra összegyűlteknek: az önnön gazdagságát megmutató természet minden részlete a termékenységet hangsúlyozza:

...jőjj hozzánk Krétába, a templomodba: almafáid közt, ligettedben egyre várunk, míg szétárad a drága tömjén jószagu füstje; tündöklő csermely vize csobban át a rózsabokrok közt, s az egész vidékre reszketeg lombok susogása bővöl jó puha álmot; szerte, délceg mént nevelő mezőkön meggyfa hullajt szirmot, alatta bokros ánizs nő, és messze a tájra dús mézillatot áraszt – jőjj el majd, Küpris, koszorús fejeddel...

(Szapphó 1990, *Fragmenta* 2. Ford. Horváth I. K.)

A helyet Aphroditének szentelték – kiválasztott terület – ezt hivatott hangsúlyozni a lombos ligetet kettészelő csermely almafái, a mező meggyfái, ánizstövei között viruló rózsabokor. Azt azonban már nem tudjuk megmondani, hogy a krétai kegyhely létrehozásában vajon eleve a természeti közegnek volt-e meghatározó szerepe, vagy épp fordítva: a kultuszhely igénye szerint ültették és nevelték fel a termékenység-istennő gazdagságát érzékeltető élőlényeket.

Szintén a rózsának az isteni-mitikus szférával való kapcsolatát idézi meg a 22. *vers* (amelynek eredeti szövege a legtöbb műfordítással szemben nem Aphroditének nevezi az istennőt, hanem Ciprus szülöttének, Küprogeniának), de már az ember boldogságra irányuló vágyával összekapcsolva. A tejfehér szín itt a rózsabimbónak nevezett kedves személy ártatlanságára is vonatkozik. Egyébként épp ebben a műben kerül a fehér szín első ízben a rózsza közelébe, igaz, ekkor még nem forrnak össze végleg. Az mindenesetre itt is érzékelhető, hogy a fehér szín a rózsabimbó értékének emeléséhez társul.

*Jöjj hamar hozzám, amilyen hamar tudsz, rózsabimbóm,
Gongüla, tejfehér szép köntösödben: lásd, a szívem
szerelme száll körülötted,*

*szép leány: mert már ha ruhádra nézek akkor is
reszket, gyönyörömrre, szívem. Egykoron szórtam
magam is szidalmat Aphroditéra,*

*most pedig kérem, szavamért kegyét ne vonja meg
tőlem, de kiért leginkább vágyom én, azt hozza el újra,
hozzon téged ölembe.*

(Szapphó 1990, *Fragmenta* 2. Ford. Devecseri G.)

A rózsza ez esetben nem tekinthető kifejezetten termékenységgjegynek, annak ellenére sem, hogy létét az isteni hivatkozás indokolja – sokkal inkább a szerelem, mégpedig a testi szerelem megjelenítője. A rózsza maga a Gongüla nevű kedves, a szerző kolophóni származású tanítványa. Gongüla nem isten, hanem ember, aki az utóbb következő versszakasztöredék szerint „szép arcú”.

Az 58. *töredék*ben Szapphó saját öregségén, őszülő haján, megaszaladó bőrén kesereg – oly nagyra tartott testi értékeit feltehetőleg a rózsakarú hajnal vitte el tőle a Föld távoli peremére. A versben párhuzamként tűnik fel Éosz (Auosz), a hajnalpír istennője, illetve az ő szerelme a halandó Tithónosszal. Utóbbi a történet szerint halhatatlanná vált ugyan, de továbbra is folyamatosan öregedett: a rózsás szín hiánya itt erre a veszteségre utal. Az 55. *számú töredék* pedig már egyenesen a halállal és a szerelemmel hozza kapcsolatba a rózsát. E virágokat itt Pieria rózsáiként említi a költő – mivel a makedóniai Pieriát tekintették a múzsák szülőhelyének. A pieriai rózsza képletes kifejezés: a hely legfőbb becsére, a szépséges istennőkre, illetve az ő műveltségükre vonatkozik. A múzsák szépségének és műveltségének (ideértve a költészet kedvelését) rózsával való együttes megidézése itt a virág kettős, testi és szellemi tulajdonságokat hordozó képességét használja ki: „Holtan majd fekszől, senki se fog visszatekinteni emlékedre, ki sem vágyakozik rád, ki a múzsai rózsákat sose bírtad, de amott lent, Aidész lakán holt árnyak raja közt kósza kis árny, erre meg arra szállsz” (Szapphó 1990, *Fragmenta* 55. Ford. Devecseri G.).

A vers egy tanulatlan asszonyról szól, aki nem bájos, és nem is tudós. Így életében a rózsza kettős értelmét sem képes felfogni: sorsa Hadész birodalmában nem lehet más, mint az árnyak közötti tétova, céltalan röpdösés.

Az elmúlt, elveszített érzelmeket dicsóíti a 94. *vers*, amelyben az olvasó előtt megjelenik a koszorúfonás, a kenet- és balzsamhasználat, valamint félreérthe-

tetlen helyzetre utaló szíromágy is – a szerelem virága által felkínált heverő. Az egész jelenet nagyon hasonló ahhoz, amikor a hívők magát Aphroditét dicsőítették krétai szentélyében (2. töredék). Most azonban Szapphó másvalakit idéz, aki éppen elbúcsúzott tőle. Az illető minden kétséget kizáróan halandó, hiszen fájdalmában leginkább „halni vágyakozik”. Figyeljük meg, hogy az Aphroditét megillető műveletek itt azonosak a hajdani, gyönyörű együttlét aktusaival:

*...fontál szép koszorút sokat,
rózsát és ibolyát, s hajad
vélük oldalamon diszitetted itt;*

*sok fényes kenetet sima
szép bőrödre előttem itt
kentél, balzsamokat, fejedelmi szert;*

*s édes lány kerevetre is dőltél
rózsaszírom között,
s vágyadtól szabadult e helyen szived.*

*Nem volt ünnepi tánc soha,
szent ünnep sem, amelyben én
nem vettem vala részt közösen veled;*

*nem volt oly viruló liget,
hol csörgődobod és dalod
nem zendült föl a szép tavasz ünnepén...*

(Szapphó 1990, *Fragmenta 94*. Ford. Devecseri G.)

Bár a szakrális ünnepre csupán utalás történik (a vallási cselekedet által), és Aphroditét sem nevezi meg a költőnő, az istennő kultusza és a vers beszélőjének szerelme azonos szintre kerül, hasonló jelentőséghez jut. Ciprus szülötte ember formáját ölti a vágyakozó költő szemében.

A hiány versei közül figyelemre méltó a 96. *verstöredék* is. A vers megidézi a bánat sújtotta Atthiszt, aki szakadatlanul társára, a Lúdia asszonyai közé távozott Arignótára gondol. Ebben a töredékben is feltűnik a rózsaujú pirka-dat, általa pedig a három, fénnel kapcsolatos istentestvér: a Nap, a Hold és a Hajnal. Hárman együtt azt a hatalmas, messzi környezetet jelképezik, ahol az elvesztett leány él. Arignóta (aki egyesek értelmezése szerint akár istennő is lehet) a távolból szintén Atthisz után vágyódik, szüntelenül rá gondol, és nyug-

talánul jár-kelet a növények között. Az alábbi felsorolás jelzi, hogy a szerelmi bánat ábrázolásához kézenfekvően felidézhető az illatos és ízes növények, a föld gazdag terményei: általuk csak súlyosabbá, érzékletesebbé válik a sóvárgott alak hiánya: „Szép harmat ömlik, és virulnak a rózsák, gyöngö turbolyák és mézizű lótoszok illatoznak” (Szapphó 1990, *Fragmenta* 96. Ford. Trencsényi-Waldapfel I.).

A leszbuszi költő a szerelem két, a korban használatos értelme szerint hivatkozik a rózsára: egyrészt az istenekhez köti, másrészt a világ szerelembe foglalt rendjéről, az ember lelki és testi viszonyairól fogalmaz meg állítást. Arra is például szolgál, hogy a hulló harmat ekkor már kapcsolatba hozható a szerelemvirággal: a hajnali pára lenne az, amely megtermékenyíti és virágzásra készíti a növényeket – ekként a termékenységestenségek helyettesítője és egyben képviselője. A rózsák ugyanúgy képesek megjeleníteni az örömet, mint annak hiányát; hol erősítik, hol ellenpontozzák a kijelentéseket.

Szapphó rózsajelképei ugyanúgy kettősek, mint általában azok a jelképrendszerek, amelyeknek a rózsaszimbólumok is részei. Hivatkozásai alkalmassak bonyolult érzések és helyzetek összetett kifejezésére, mégpedig úgy, hogy mindvégig egyszerre használják a közös mitikus, illetve a reális jelentéseket. Lemond a virág botanikai konkrétumairól, hiszen az ábrázolt növények egyetlen egyedi vonását sem említi – de a hagyományos jelentésekből ugyanakkor új, bonyolultabb és árnyaltabb értelmet sző, ezáltal pedig egyéni, őszinte érzelmeket közvetít.

Az alakzatok e bonyolódását példázza az a nem Szapphótól származó töredék is, amelyben a megszólított személy összetettségét többféle növény együttese fejezi ki. A jóval Szapphó előttről, még az archaikus korból származó kardal a 96. *verstöredékéhez* hasonlóan illatos növényeket idéz meg:

A: Mondd, hol van a rózsám, szép ibolyám, és hol van a zsenge zsályám?

B: Nos, itt van a rózsád, szép ibolyád és itt van a zsenge zsályád.

(*Carmina popularia*. 36. Ford. Franyó Z.)

Első pillantásra úgy tűnhet, mintha Szapphó lányalakra utaló rózsabimbójához hasonlóan itt is az istenektől, a kultikus funkciótól függetlenül jelelnének meg az értéket kifejező növények. Érdemes azonban visszaemlékezni rá, hogy a felsoroltak mind koszorúnövények – így a koszorú kultikus funkciójából eredően mégiscsak szakrális szerepet kapnak.

Irodalom

- Carmina popularia 36. In *Anthologia lyrica Graeca I–II*. 1936–1942. Ed. Diehl, E. Lipsiae.
- Frisk, H. 1966. *Griechisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg.
- Heinz-Mohr, Gerd–Sommer, Volker. 1988. *Die Rose: Entfaltung eines Symbols*. München: Eugen Diederichs.
- Homérosz. 1972. *Íliász*. Ford. Devecseri Gábor. Budapest: Helikon.
- Komoróczy Géza szerk. 1986. *Gilgames: Agyagtáblák üzenete. Ékirásos akkád eposzok és ékirásos akkád lírai-filozófiai versek*. Ford. Rákos Sándor. Bukarest: Kriterion.
- Mimnermosz. 1949. In *Anthologia lyrica Graeca*. Fasciculus 1: *Poetae elegiaci*. Lipsiae: Ed. Stereotypa 10.
- Németh György szerk. 1990. *Szapphó fennmaradt versei és töredékei*. Budapest: Helikon Kiadó.

THE FIRST KNOWN ROSES

The rose, one of the plants of civilization, became widespread in the Mediterranean during Hellenism and following on it became a living being in human culture in the antique and then in Muslim and Christian worlds. The four types of wild roses whose horticultural variants man is interested in have been utilized in three ways: food source, raw material for health care and hygiene products and accessories at cult and sacral events. Study reviews the initial time it took for the rose to move from Asia Minor to the populated area of Greece.

Keywords: civilization organism, rose (*Rosa* sp.), Gilgames, Sappho

PRVE POZNATE RUŽE

Ruža se raširila Mediteranom u vreme helenizma, što je doprinelo da u antici, a zatim i u muslimanskom i hrišćanskom svetu, postane deo žive ljudske kulture. Četiri vrste divljih ruža, čije baštovanske varijante predstavljaju predmet interesovanja čoveka, upotrebljavane su na tri načina: u ishrani, kao osnovni sastojak u medicini i higijeni kao i sastojak u okultnim i sakralnim događajima. Studija se bavi početnim vremenima kada je ruža iz Male Azije dospela u oblasti sa grčkim življem.

Ključne reči: civilizacijski živi svet, ruža, Gilgameš, Sappho

ETO: 821.511.141(497.113)BORI I.
371.671
DOI: 10.19090/hk.2020.3.79-89

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

LADÁNYI István

Pannon Egyetem
MFTK MANYI
Irodalom- és Kultúratudományi Tanszék
Veszprém, Magyarország
ladanyi.istvan@mftk.uni-pannon.hu

A TANKÖNYVÍRÓ BORI IMRE¹

Imre Bori, the textbook writer

Autor udžbenika Imre Bori

A tanulmány Bori Imrének az 1960-as évektől az 1980-as évek végéig kifejtett tankönyvírói munkásságát vizsgálja, összefüggésben a tankönyvszerző irodalomtörténeti kánonformáló tevékenységével. A tanulmány felmutatja a tankönyvíró Bori Imre modernizmus- és avantgárdkutatásainak eredményeit a középiskolai tankönyveiben is, akárcsak a modernizmus fejlődésményének érvényesülését az irodalomtörténeti narratívák megteremtésében. A tankönyvek elemzésébe bevonja Bori Imre tanításmódszertani elképzeléseinek publikált dokumentumait is.

Kulcsszavak: irodalomtankönyv, kánon, jugoszláviai magyar irodalom, modernség, avantgárd

Irodalomtörténeti munkásságának eredményeit és tapasztalatait Bori Imre tankönyvíróként is kamatoztatta. Irodalomtörténeti tevékenységével párhuzamosan és az egyetemi magyartanárképzésben végzett oktatói tevékenysége mellett az 1960-as évek közepétől középiskolai tankönyvek szerzőjeként és olvasókönyvek szerkesztőjeként meghatározó szerepe volt a vajdasági magyar közoktatásban szerezhető irodalmi műveltség alakításában. Szeli István mellett a vajdasági magyar tankönyvírás legtermékenyebb szerzője.

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatásával, A kánonképződés folyamatai komparatív megközelítésben: közép-európai és kelet-közép-európai kánonok a modernség kontextusaiban című, 125791 nyilvántartási számú NN_17 pályázat keretében készült.

Tankönyvszerzői tevékenysége ideje alatt a vajdasági magyar közoktatásban több reform is végbement. Az 1960-as években és az 1970-esek első felében három iskolatípusban tanultak a középiskolások: négyéves gimnáziumban, négyéves szakközépiskolában (technikumban) és hároméves szakmunkásképző iskolában (Tóth 1982, 1046). Ezekre az iskolatípusokra eltérő tankönyvek készültek. Az 1975/1976-os tanévtől kezdődő indulással országos tanügyi reform keretében fokozatosan átalakítják a középiskolai oktatás szerkezetét. Felszámolják a három iskolatípussal működő négyéves középiskolai képzést, ehelyett az általános iskolát követően további két általános középiskolai évet vezetnek be a rendszerbe, amit egységesen két szakközépiskolai év követ, megszüntetve ezzel a gimnázium–szakközépiskola–szakmunkásképző hármas rendszerét. A cél a felsőfokú tanulmányokra felkészítő gimnáziumok (a pejoratív értelemben használt *elitképzés*) és a termelőmunkában való közvetlen részvételt lehetővé tévő szakiskolai, illetve szakmunkásképzés különválasztásának megszüntetése. Az egységes szakközépiskolai képzés minden szükséges képzési területet megpróbál lefedni a „munkás-önigazgatás” keretei között megvalósuló „társult munka” igényeinek kielégítésére. A humán érdeklődésű és később a bölcsészettudományi tanulmányokat megcélzó diákok így a továbbtanulásra felkészítő négyéves gimnáziumi tanulmányok helyett a kétéves általános középiskolai tanulmányokat követően különféle humán képzési területeket profilíroz szakirányú középiskolai képzésben vehettek részt, kulturológia, fordító, pedagógia stb. szakirányokon (lásd erről: Tóth 1982; Csorba 1994; Ladányi 2019, 133–135). Ez az iskolarendszer tizenöt–tizenhat nemzedék életét határozta meg, és noha máig viták folynak a mögötte lévő elképzelésekről és gyakorlati megvalósulásukról, az kétségtelennek látszik, hogy a humán műveltségi területeken, különösen pedig a bölcsészettudományi területen továbbtanulni szándékozó diákok veszteseinek voltak ennek a reformnak, mert a rendszer nem tudott megfelelően széles és színvonalas műveltséget kialakítani az egyetemi tanulmányok előkészítéséhez, illetve egyáltalán a humaniorákban való elmélyüléshez. A gimnáziumi oktatást 1990-től állítják vissza országosan. Az 1970-es évek közepétől erre az egységes iskolatípusra egységes tankönyveket hoznak létre, amelyek ráadásul szöveggyűjteményi és tankönyvi funkciót is ellátnak, és amelyek terjedelme összesen sem éri el sem a korábbi tankönyveket, sem a korábbi szöveggyűjteményeket.

Bori Imre és Szeli István kettős szerzőségű könyvei azok, amelyek a régi magyar és a felvilágosodást megelőző világirodalom, valamint a felvilágosodás és a 19. század magyar és világirodalma irodalomtörténeti időszakait fedik le (a középiskolák és a gimnáziumok II. osztálya számára 1964-től 1974-ig, illetve a

középiskolák I. osztálya számára 1975-től 1986-ig). A kettejük közötti munkamegosztás nem ismert, szakmai érdeklődési területük alapján valószínűsíthető, hogy a régi magyarországi és talán a régi világirodalmi fejezeteket írta Bori Imre, a felvilágosodás és a XIX. század magyar és világirodalmának fejezeteit pedig Szeli István. A II. évfolyamnak szóló, 1975-től megjelenő tankönyv tartalmaz egy irodalomesztétikai és műfajelméleti bevezetőt is, ennek szemlélete Szeli István korábbi I. osztályos gimnáziumi tankönyvére vall. Közösén készítették az *Irodalom élete* 1967-től 1977-ig megjelenő, IV. osztályos gimnazistáknak írt tankönyvet is, amely az 1945 utáni, tehát akkori kortárs magyar és világirodalommal, a jugoszláviai magyar irodalommal, illetve a délszláv–magyar irodalmi kapcsolatok történetével foglalkozik. Egyedüli szerzője Bori az egységes középfokú nevelés II. osztályos tanulói számára 1976-tól egy kötetben kiadott tankönyvnek és szöveggyűjteménynek, amely a modernség magyar és világirodalmával foglalkozik, illetve a korábban ugyanezzel az időszakkal foglalkozó, külön kötetben megjelent III. osztályos gimnáziumi tankönyvnek és szöveggyűjteménynek. Ahogy irodalomtörténészként is, úgy tankönyvszerzőként is leginkább a modernség irodalmával foglalkozott.

Szakmai viszonyulásában az irodalmi szöveg elemzésére és értelmezésére épülő, fejlődéselvet érvényesítő irodalomtörténeti szempontú megközelítés jellemezte, amely az egyes korszakok újszerű jelenségeire figyelt. Ez összefüggésben állt a modernségre és az avantgárdra irányuló kutatói érdeklődésével, amelyből magáévá tette a modernségnek a folyamatos megújulásra irányuló esztétikai értékrendjét. A későbbi korokból, illetve a kutató jelenkori irodalmiságából kiindulva kutatta a korábbi időszakokban is a később korszakmeghatározónak bizonyuló irodalmi jellemzők előjeleit. A Bori Imre és Szeli István által szerkesztett tankönyvek műközpontúságára jellemző, hogy az 1975-től kezdődően egy könyvbe kényszerülő tankönyv és szöveggyűjtemény mindig az irodalmi szövegeket közlő szöveggyűjteményi résszel indít, és ezeket követik a korábbiál jóval rövidebb irodalomtörténeti összefoglalók. Ez mind Bori Imre, mind Szeli István irodalomszemléletére jellemző, illetve kijelenthető, hogy az „újvidéki iskola” a kezdetektől fogva ezt a műközpontúságot képviselte.

Bori tankönyvírói nyelve esszéisztikus irodalmi értekező nyelv: az 1965-től több kiadásban megjelent, *Az irodalom élete* III. osztályos gimnáziumi tankönyv modernségfejezete például nagyszabású esszé az európai és a magyar modern irodalomról, amely számos átjárást mutat Bori ekkoriban íródó tanulmányaival (Bori–Körner 1967; Bori 1969; Bori 1970; Bori 1971). Az egymást követő kiadásokban követhető, hogyan nyert teret az 1960-as évek második felétől tankönyveiben a magyar irodalom avantgárd hagyománya, és Bori avantgárd

kutatásainak elmélyülésével hogyan kap jelentősebb terjedelmet a klasszikus modernség emblematikus szerzői mellett Kassák Lajos munkássága, Füst Milán költészete és más avantgárd szerzők munkássága, illetve kap figyelmet a magyar irodalomtörténeti köztudatban jellemzően nem elsősorban avantgárd szerzőként számon tartott Déry Tibor fiatalkor szürrealizmusa vagy a tankönyvi megfogalmazás szerint a „szürrealista alapokról indult” ifjú Illyés Gyula. Ugyanezt képezi le a tankönyvvel párhuzamos, *Az irodalom könyve* című szöveggyűjtemény is. A középiskolák III. osztálya számára készült 1964-es szöveggyűjtemény még csak két Kassák-verset tartalmaz, a *Júliusi földeken* címűt és a *Mesterembereket*, valamint az aktivista *Kiáltvány a művészetért* szöveget, az 1970-es kiadás már Kassák hat versét szerepelteti, köztük *A ló meghal, a madarak kiröpülnek* című poémát, Füst Milántól öt költeményt, és jelen van az avantgárd kánonon kívül nemigen ismert Barta Sándor is egy verssel, Déry avantgárd versei, valamint Illyés egy szürrealista költeménye. Bori Kassák-tanulmányai az *Új Symposion* 1965-ös és 1966-os évfolyamaiban jelennek meg, és ezekre épül a Körner Évával közösen írt, 1967-es Kassák-monográfiája, majd további avantgárd-publikációi jelennek meg szintén az *Új Symposionban*, amelyek eredményeit az 1969-től publikált avantgárdtrilógiájának köteteiben foglalja össze. Ezek az avantgárdkutatások ajánlatot tesznek a magyar irodalomtörténeti kánon olyan átrendezésére, amelyben nagyobb súllyal esnének latba a magyar avantgárd eredményei, ami Bori Imre felfogása szerint egy, az európai irodalmi-művészeti folyamatokkal sokkal inkább összhangban lévő képet mutatna fel. Bori a saját tankönyveiben érvényesíti is ezt a képet. Mindez nem független Borinak a jugoszláviai magyar irodalomról kialakult képétől, illetve az általa is alakított önreprezentációjától (pl. *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* egymást követő kiadásaiban). Ebben jelentős szerep jut a mind a magyar, mind a délszláv avantgárddal kapcsolatokat ápoló, az első világháborút követően az újvidéki *Út* folyóirat körül csoportosuló avantgárd körnek, akárcsak az 1960-as években felnövő symposionistáknak.

Bori Imre ezzel párhuzamosan alakította ki a jugoszláviai magyar irodalomról szóló narratíváját, amelyet először *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945* című kötetében foglalt össze 1968-ban, aztán az *Irodalmunk évszázadai* 1975-ös kiadásában teljesített ki, majd *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* 1982-től megújuló kiadásaiban bővített tovább (lásd erről Ladányi 2019, 138–139). A magyar és a vajdasági avantgárdra irányuló kutatásai tudatos hagyományválasztásnak látszanak, amit saját interpretációja szerint a symposionisták fellépése inspirált. 2004-es, utolsó interjújában úgy fogalmaz, hogy azért kezdte közölni az *Új Symposionban* a magyar avantgárddal

foglalkozó tanulmányait, „hogyan az Új Symposionisták törekvései mögé egy kis irodalomtörténeti háttérrel is adjunk, és biztatást, hogy amit akarnak, abban van valami fantázia” (Bori 2004, 893). Ha fenntartásokkal is kezeljük a több évtizeddel korábbi saját indíttatásokat értelmező nyilatkozatot, Bori ekkori és ezt követő kutatási témái, különösen a vajdasági magyar avantgárd hagyományok kutatása és fölértékelése a jugoszláviai magyar irodalom történetéről szóló monografikus munkájában voltaképpen a symposionisták föllépésének irodalomtörténeti előzményeit létesítik, sőt ebben az összefüggésben térségi előzményként jelennek meg a Kassákékkal és a Csuka Zoltán-féle *Út* folyóirattal is kapcsolatban lévő délszláv avantgardisták is. Ezzel az *Új Symposion* alapvetően kortárs magyar és délszláv kapcsolódásait történeti dimenziókba helyezi. Ezt láthatjuk *Az irodalom élete* tankönyv negyedik gimnazistáknak szóló 1967-es kiadásában is, ahol a jugoszláviai magyar irodalom modernisztikus fejlődéséről szerint megvalósuló és az *Új Symposion*hoz eljutó útját így vázolja fel:

A hatvanas évektől ismét jelentős fordulat áll elő az irodalmi életben, amelynek legfőbb külső jegyei a könyvkiadás igen nagy mérvű fellendülése, az irodalom erőteljes differenciálódása, a fiatal írók feltűnése, az addigi irodalmi orgánumok alkalmazkodása az új helyzethez (a napi- és hetilapok irodalmi mellékleteinek rendszeresebbé válása), majd az újszerű esztétikai felfogás térhódításának legfontosabb jeleként az *Új Symposion* c. folyóirat megjelenése. A belső változások még szembetűnőbb jelei az ún. „tájirodalommal” és a provincializmussal való gyökeres szakítás óhaja, a szellemi horizontok kitágulása az egyetemes jugoszláv és az európai irodalom felé, a társadalmi és szellemi folyamatok magas irodalmi síkon való igényes kifejezése, a modern magyar irodalom rokontörekvéseinek megértő befogadása s az ezekből adódó gondolati, művészi, formai következmények levonása és vállalása (Dr. Bori–Dr. Szeli 1967, 85).

Az 1967-ben megjelent tankönyvben az akkor negyedik gimnazisták már tanulhattak a két évvel azelőtt indult folyóiratról és néhány, a húszas évek végén járó szerkesztőjéről és szerzőjéről. Külön bekezdést kap benne a symposionisták közül az 1937-es születésű Fehér Kálmán, az 1939-es Bányai János és egy felsorolás erejéig az 1940-es Tolnai Ottó, Domonkos István, az 1943-as Brasnyó István, az 1937-es Koncz István. Bori Imre és Szeli István 1972-es, IV.-es gimnazistáknak szóló szöveggyűjteménye pedig tovább aktualizálja a vajdasági magyar irodalom kortárs fejleményeiről alkotott képet, és a középgeneráció szerzői (Ács Károly, Fehér Ferenc, Major Nándor) mellett közli Domonkos István és Tolnai Ottó egy-egy versét is, amelyek a fiatal szerzőknek a magyar

kultúra modern zenei hagyományai iránti érdeklődését tanúsítják: Domonkos *Bartók Béla* című költeményét és Tolnai Ottó *Kodály* című poémáját.

Ezek a tankönyvek tehát mind a magyar, mind a jugoszláviai magyar irodalom vonatkozásában kánonalakítók, és különösen a jugoszláviai magyar kultúra vonatkozásában identitásformálók is. A tankönyvszerzők igyekeznek tudatosítani és alakítani a jugoszláviai magyar közösség sajátos helyzetét, értékesként mutatva fel a közösség irodalmi örökségét, támogatják a diákokat mind magyar, mind jugoszláviai magyar identitásukban, erősítve ugyanakkor a jugoszláviai folyamatokhoz tartozásukat is.

Ebben az 1967-es tankönyvben a délszláv–magyar kapcsolattörténeti fejezet nemcsak történeti áttekintést, hanem komparatistikai elméleti megfontolásokat is megfogalmaz, arról értekezte, hogy

[a]z irodalmi egymásra hatások történetének és természetének vizsgálatakor soha sem elégedhetünk meg az átvett motívumok, a kölcsönzött téma vagy fabula egyszerű kimutatásával, hanem azt kell megállapítanunk, hogy az átvevő, a kölcsönző irodalom magába fogadta-e, asszimilálta-e, egyéniségének részévé tette-e az átvett tárgyat, motívumot vagy kifejezési formát. Az irodalmak egymáshoz való viszonyát tehát nem az „átvételek” vagy „hatások” külső megnyilvánulásai szerint kell megítélnünk, hanem aszerint, hogy a „befogadó” irodalom hogyan alakította át a maga ízlésének, egyéniségének és szerves életének megfelelően az „átadó” irodalom elemeit. E tekintetben pl. ma már egészen világos előttünk, hogy miben „hatott” és milyen indítékokat szolgáltatott a szerb népköltészet, az ún. „szerbus manír” a múlt század harmincas éveiben a magyar népi és nemzeti irodalmi törekvésekre, amit – mint Horváth János mondja – „Vörösmarty tett irodalmunk sajátjává, ő lehelt rá egy ezentúl örökké velejáró stílhangulatot, ő öntötte el megfelelő, a magyar népies naivságban is otthonos, de a maga nagyszerű ihletén ünnepvé magasztosult, gyöngéd választékossággal”. Ugyanígy az irodalomtörténet azt is tisztázta, hogy milyen ihletforrást nyújtottak és miben támogatták Jovan Jovanović Zmaj ars poeticáját, ízlését és irodalmi programját a magyar „nemzeti klasszicizmus” költői megvalósulásai, különösen pedig Petőfi és Arany költészete. Annak a felmérése azonban, hogy mit jelentett a magyar irodalommal való termékeny érintkezés nemcsak Miroslav Krleža, Miloš Crnjanski vagy Veljko Petrović, hanem a mai jugoszláv írók munkásságára nézve, vagy hogy milyen visszhangja van a magyar irodalomban a mai jugoszláv irodalmi és esztétikai törekvéseknek, mind ez még a jövő feladata (Dr. Bori–Dr. Szeli 1967, 97).

Az idézet nemcsak komparatiztikai elméleti és módszertani ismereteket közöl, illetve ezzel összefüggésben irodalomtörténeti ismereteket közvetít, némi-képp a diákság saját, a magyar kultúra mellett a délszlávban is többé-kevésbé jártas helyzetének adva történeti dimenziókat (illetve megfordítva is: az irodalomtörténeti anyag sajátos aktuális visszhangját lehetővé téve), hanem lehetséges jövőbeli feladatokkal a diákság érdeklődő részét az irodalommal való szakmai foglalkozás élő folyamataiban is érdekeltté kívánja tenni. Hogy mennyire tudatos munkáról van itt szó, azt tanúsítják Bori Imre 1968-ban írt *Tankönyveink és A modern magyar irodalom a középiskolában* című cikkei (Bori 2000, 31–33; 56–66). *A modern magyar irodalom a középiskolában* című tanulmányában a pedagógiai szemléletváltás szükségességéről ír, a tanár folyamatos önképzését és tájékozódását szorgalmazva, olyan korszerű pedagógiai elvárásokkal, amelynek keretében a tanár nem tananyagot tanít, hanem olvasói élmények megszerzését teszi lehetővé a diákjainak, vezetve és támogatva őket a saját tanulásukban: „mind kevésbé lehet irodalomtörténetet előadni, és mindinkább az irodalom tanulmányozásának a feladata kerül előtérbe, a tanulónak mindinkább olvasói élményekkel kell találkoznia, s mind kevésbé foglalkozhat a XX. század magyar irodalmával »tananyagként« a szó régi pedagógiai-módszertani értelmében” (Bori 2000, 61). Az évek során egymásra épülő olvasóvá nevelést szorgalmaz, hogy a harmadik és különösen a negyedik gimnáziumi évben a tanárnak már egyre inkább ne tanítania kelljen, hanem „vezetnie” a diákjait. „A modern irodalom tanításánál [...] az iskolai óra nem az ismeretszerzés kiindulási pontja, hanem a végpontja” (Bori 2000, 62), foglalja össze tankönyvírói tapasztalataira épülő pedagógiai elvárásait.

Tanulságos az egyes évfolyamok számára készült Bori-tankönyvek összevetése a több évtizedes tankönyvírói pályafutás során. Míg az 1960-as évek második felében és az 1970-esek elején a saját irodalomtörténeti kutatások és kortárs irodalmi tájékozódások gyors beépülése jellemző tankönyveire, az 1970-es évek második felétől az egyes tankönyvek évenkénti újrakiadásai hosszú évekig változatlan utánnomást jelentenek. Bori Imre társszerző nélkül, egyedül írta az 1970-es évek második felétől az 1980-asok végéig használt II. osztályos irodalomkönyvet, amely a modern világirodalommal és a magyar modernség irodalmával foglalkozik a századfordulótól a 20. század közepéig, Weöres Sándor és Tamási Áron munkásságáig. Az iskolareform előtti időszakban ez az anyag még a harmadikos tankönyvben volt, mert az első évfolyam számára ekkor még nem irodalomtörténetet tanítottak, hanem egy korszakoktól független bevezetést az irodalomba mint művészetbe, műfaji, poétikai és retorikai fogalmakkal, műértelmezéssel.

Szembetűnő, hogy a második tankönyv a hetvenes évek második felétől a nyolcvanasok végéig változatlan utányomásokban jelenik meg, lényegében csak az impresszuma változik. Izgalmasabb ennek a tankönyvnek az összevétele Bori korábbi, harmadikos gimnazistáknak írott *Az irodalom élete* tankönyvével. *Az irodalom élete* tankönyv 1970-es második, átdolgozott kiadását (Dr. Bori 1970) vettem össze *Az irodalom könyve* ekkor már szöveggyűjteményt és tankönyvet egyben tartalmazó 1987-es kiadvány tankönyvi részével (Dr. Bori 1987). Szembetűnő, hogy Bori szinte változatlanul használja fel korábbi tankönyvének szövegeit, csak szerkezeti módosításokat alkalmaz. 1987-es Baudelaire-, Thomas Mann- vagy Kafka-fejezete szó szerint megegyezik az 1970-es tankönyvében lévővel. Ezek az életmű-összefoglalók valóban nem évültek el, legfeljebb beszédmódjuk kevésbé rezonál az 1980-as évek közepe kamaszainak világára. Becsúsznak viszont olyan szerkesztési figyelmetlenségek, amelyekkel az életmű-összefoglalók korábbi egymásra épülő sorrendjének megváltozása miatt egyes belső utalások érvényüket veszítik. Míg korábban a Kafka-fejezet megelőzte a Thomas Mannról szólót, így a Thomas Mann-fejezet visszautaló indítása összefüggés-teremtő lehetett a tanulók számára („Franz Kafka az Idő és a Tér viszonyait álm-keretbe foglalta, nemcsak szubjektív-vá tette, hanem megfosztotta valóság-jellegétől is. Thomas Mann [1875–1955] realitásként igyekszik értelmezni, s természettudományos ismerveit tisztelve realitásától sem fosztja meg” [Dr. Bori 1987, 159, illetve a korábbi tankönyvben: Dr. Bori 1970, 25]). A fejezetkezdő idézet a korábbi tankönyvben a megelőző Kafka-fejezet utolsó bekezdésére utal: „Franz Kafka művészetének sajátossága, hogy »tárgyias, gondos, aprólékosan részletező elemző leírásai álomszerű, vízionárius (sic!) képtelenségeket rögzítenek«, azaz: jeleneteinek kerete álm- és látomászerű, apró részletei pedig kínos tárgyilagossággal és realitás-érzékkel készülnek. Regény-technikája tehát kontrasztokra épül, a »részletek ésszerűségének látszólagos voltát az egész ésszerűtlensége leplezi«” (Dr. Bori 1970, 25). A két bekezdés egymást követően összefüggést teremt, sorrendjük fölcserelésével viszont távol kerülnek egymástól, és ezeket a kapcsolatokat legfőljebb a tanár hathatós segítségével építhetik föl. A szovjet irodalomról készített fejezete viszont a későbbi könyvben már lerövidül, és első bekezdésében ugyan az 1987-es tankönyvében is felmondja a korábbiából átvett kötelezőt az októberi forradalomról, hogy az „a világtörténelem egyik legnagyobb jelentőségű eseménye volt”, de Gorkijt mellőzi, csak Solohov *Csendes Donjával* foglalkozik, illetve a Majakovszkij-bekezdéseket is kihagyja, csupán a futurizmusról írtak között hagyja meg a rá vonatkozó mondatot. Figyelemre méltó ugyanitt *A novella a századvégen* fejezet alakulástörténete is. A szövegében jelentősen

megegyező későbbi változat mellőzi Petelei Istvánt, Gozdsu Eleket, beiktat viszont három érdemi bekezdést Csáth Gézaról. Míg a hatvanas évek végén, a hetvenesek legelején ezt Bori nem látta időszerűnek, és a Csáth-kutatások is éppen csak elindultak Dér Zoltán révén, a hetvenes évek folyamán kezdett élénkülni a Csáth iránti érdeklődés, Borinak is fontos szerzője lesz a jugoszláviai magyar irodalom előtörténetének koncepciójában és a századelő modern prózáját kutatva is. 1971-ben már publikál az *Éjszakai esztétizálásról* (Bori 1971, 1063–1065), továbbá az 1977-es *Varázslók és mákvirágoknak* is fontos szerzője Csáth (Bori 1977, 267–309). Itt is tetten érhető tehát Bori Imrének az a tankönyvszerzői hozzáállása, hogy újabb kutatási eredményeit haladéktalanul beépíti tankönyveibe, érvényesítve a maga kánonelképzeléseit.

Más szempontból tanulságos a magyar modernizmus és nemzetközi összefüggései tanításában nagy hangsúlyt kapó Ady Endréről írt fejezetek összehasonlítása. Az 1970-es tankönyv komplett Ady-esszéje nyugodtan építkező, kifejtő, adatgazdag áttekintés az életműről és a nemzetközi modernizmusba való beágyazottságáról tizenhat illusztrációk nélküli tankönyvoldal terjedelemben (illusztrációkat a szöveggyűjtemények tartalmazzák). Az egységes középfokú oktatás számára készült új tankönyve teljességében a korábbi szövegét használja, megfogalmazásai csak jelentéktelen mértékben módosulnak az átvett szövegegységekben, így természetesen szemléleti különbségek sincsenek. Ugyanakkor a későbbi, szöveggyűjteményt és tankönyvet is tartalmazó könyv Ady-fejezete jóval rövidebb (illusztrációkkal együtt kilenc tankönyvoldal), a korábbi változatnak mintegy a fele, és ebből következőleg kevésbé kifejtettebb. Különösen az 1970-es esszének az Ady-vers karakteréről szóló összegző alfejezete hiányzik, amelyben az avatott irodalomtörténész mintegy bevonta a kortárs Ady-értelmezések folyamataiba a gimnazistákat, a fentebb vázolt pedagógiai elképzeléseinek megfelelően. Itt láthatólag terjedelmi korlátok érvényesültek a szöveggyűjtemény- és tankönyvfunkciót egyszerre ellátó későbbi kiadványnál.

A két könyv részletes összehasonlítása azt mutatja, hogy a második színteljesen a korábbinak a szövegét használja, sorrendi változtatásokkal és a korábbi szöveg jelentős rövidítésével. Az 1970-es tankönyv bőséges, diskurzusában nyugodt, valamint következetesen egymásra épülő, korszerű áttekintést ad a modernizmus világirodalmáról és magyar irodalmáról. A későbbi változat az átrendezések és rövidítések ellenére még mindig jól használható tankönyv, de korántsem olyan innovatív, mint másfél évtizeddel korábbi elődje.

Összegzőként Bori Imre (és szerzőtársa, Szeli István) tankönyveiről elmondható, hogy a leginnovatívabbak az 1975-ben indult reform előtti könyvek, amelyek szemléletükben újszerűek, szelekciójukban a magyar irodalomtörténeti kánon

követése mellett kezdeményezők a kánon átalakításában is, a kortárs világirodalmi és magyar irodalmi anyag bemutatásában pedig kifejezetten aktuálisak, kánonformálók. Jellemzi őket a magyar irodalomnak az európai kultúrkörhöz való odatartozásának láttatása, beszédmódjukban a modernizmus fejlődéseszményének érvényesítése, a kortárs irodalmi változások felé való nyitás, az irodalom mint élő, változó rendszer érzékeltetése. Az új iskolatípusokhoz illeszkedő tankönyvek a szűkebb terjedelem ellenére is megpróbálják átmenteni korábbi tankönyvek értékeit, és szelekciójuk legalább az első kiadások idején továbbra is aktuális. Az 1980-as években megjelenő ismétlődő kiadások és tankönyvek későbbi, az ezredfordulóig megjelenő átdolgozásai már kevésbé képesek a megújulásra, és voltaképpen saját korábban kialakult irodalmi ízlésüket reprezentálják, a bemutatott anyag szelekciójában sem újulnak meg, és messze elmaradnak a korábbi tankönyvek frissességétől. Mindez részben magyarázható azokkal a kötöttségekkel, amelyek az 1975-től érvényesített oktatási keretek és tanterv másfél évtizedes időszakában jelen voltak, amikor az irodalomtanításra fordítható óraszám és a tankönyvi terjedelmek csökkenése mellett például a jugoszláviai népek és nemzetiségek irodalmára vonatkozó kvóták is megkötik a tankönyvszerzők kezét. A tankönyvekben csekély mértékben érzékelhetők az ideológiai keretek, jelen van például az irodalom társadalmi meghatározottságainak, „tükröző” jellegének felfogása, de egészében dominál az irodalmi műalkotásra koncentráció, a művek poétikai jellemzőire figyelemmel, műértelmezést szorgalmazó olvasói viszony, a kortárs irodalom kapcsán pedig kifejezett kockázatvállalás, az élő irodalom közelségének, változékony természetének, az értelmezés lezáratlanságának az érzékeltetése.

Irodalom

- Bori Imre. 1971. Csáth Géza: Éjszakai esztétizálás. *Tiszatáj* 25 (11): 1063–1065.
- Bori Imre–Körner Éva. 1967. *Kassák irodalma és festészete*. Budapest: Magvető.
- Bori Imre. 1969. *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre. 1970. *A szürrealizmus ideje*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre. 1971. *Az avantgarde apostolai*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre. 1977. *Varázslók és mákvirágok*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre. 2000. *Identitáskeresésben*. Újvidék: Forum.
- Bori Imre. 2004. A szabadabb szemlélet jegyében. Bori Imre utolsó interjúja. Készítette: Franyó Zsuzsa. *Híd* 68 (7): 890–893.
- Csorba Béla. 1994. A lábadozástól az elsorvadásig: A vajdasági magyar iskolaügy a második világháború után. *Regio: Kisebbség, politika, társadalom* 5 (1): 96–117.

- Dr. Bori Imre. 1970. *Az irodalom élete: A gimnáziumok III. osztálya számára*. Második, átdolgozott kiadás. Novi Sad: Tartományi Tankönyvkiadó Intézet.
- Dr. Bori Imre. 1987. *Az irodalom könyve: Egységes középfokú nevelés és oktatás II. osztálya számára*. Negyedik kiadás. Újvidék: Tankönyvkiadó Intézet.
- Dr. Bori Imre–Dr. Szeli István. 1967. *Az irodalom élete: Tankönyv a gimnáziumok IV. osztálya számára*. Novi Sad: Tartományi Tankönyvkiadó Intézet.
- Ladányi István. 2019. Jugoszláviai magyar irodalom-tankönyvek és az irodalmi kánon. In *Kánon és komparatiztika: A kánonok többszólamúsága kelet-közép-európai kontextusban*, szerk. Földes Györgyi és Szávai Dorottya. 133–147. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Tóth Lajos. 1982. A József Attila Tudományegyetem egységes kísérletének a vajdasági iskolareform szemszögéből való összehasonlító vizsgálata. *Létünk* 12 (6): 1045–1067.

IMRE BORI, THE TEXTBOOK WRITER

The study examines the work of Imre Bori as a textbook writer in the context of the canon forming literary history activity of the textbook writer author from the 1960s to the end of the 1980s. The study also presents the results of the textbook writer Bori's research on modernism and the avant-garde in his secondary school textbooks, as well as the effectiveness of the ideal of the development of modernism in the creation of literary historical narratives. The analysis of the textbooks also includes Imre Bori's published documents on his methodological ideas in teaching. *Keywords*: literary textbook, canon, Hungarian literature in Yugoslavia, modernity, avant-garde

AUTOR UDŽBENIKA IMRE BORI

Studija se bavi pisanjem udžbenika Imrea Borija od početka 60-ih do kraja 80-ih godina 20. veka, u sprezi sa njegovim aktivnostima u oblasti istorije književnosti, gde je Imre Bori formirao kanone. Studija predstavlja rezultate istraživanja modernizma i avangarde Imrea Borija i u srednjoškolskim udžbenicima, kao i afirmisanje ideala razvoja modernizma u stvaranju književnoistorijskih narativa. U analizu udžbenika su uključena i publikovana dokumenta koja sadrže Borijeve ideje o metodici nastave. *Ključne reči*: udžbenik književnosti, kanon, mađarska književnost u Jugoslaviji, moderna, avangarda

BENCE Erika

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Újvidék, Szerbia
erika.bence@ff.uns.ac.rs

MI TÖRTÉNT A JUGOSZLÁVIAI/VAJDASÁGI MAGYAR IRODALOMBAN 1918-BAN?

What happened in hungarian literature
in Yugoslavia/Vojvodina in 1918?

Šta se dogodilo u mađarskoj književnosti
u Jugoslaviji/Vojvodini 1918. godine?

A kutatás a vajdasági magyar irodalomtörténeti diskurzus egyik legfontosabb, mindmáig érvényesnek tekintett alapelvét, az 1918-as kezdetekről alkotott axiómát járja körül. Az eredmények értelmezése és interpretációja számba veszi azokat az ideológiai behatásokat, történeti-poétikai hagyományokat és irodalomtudományi szemléleteket, amelyek nyomán és hatására az említett kanonizációs eljárások (a vajdasági magyar irodalomtörténeti szintézis, a jugoszláviai, majd a vajdasági magyar irodalmi lexikon létrehozása, könyvtörténetek és bibliográfiák megjelenése) a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom kezdeteit egy politikai konstrukció, az SZHSZ Királyság létrejöttének időpontjával kapcsolták össze. A dolgozat bemutatja, hogy az irodalom alakulástörténetéről szóló modern felfogások milyen értelemben helyezték hatályon kívülre a jelölt történeti elképzeléseket meghatározó pozitivistá és szubsztancialista módszereket, módosítva/rekonstruálva ezáltal a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom létformájáról alkotott összképet. Mindeközben az értelmezés megőrzi a történeti hagyományok (például Bori Imre irodalomtörténeti víziója) kánonalkotó, előremutató és maradandó értékeit.

Kulcsszavak: 1918, jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom, SZHSZ Királyság, Szenteleky-kultusz, Tarkó János

Bevezető: a „kezdet” kérdése

A „kezdet” kérdése a jugoszláviai magyar irodalom alakulástörténetében többes alakzatot (több kezdetet) generál, és természetének megfelelően aktivizálja a kultuszeremtő szemléleteket:

Szenteleky Kornél tevékenysége a vajdasági magyar irodalom kezdőpontjaként szituálódik, méghozzá oly módon, hogy az „első időközön” belül több jelentős kezdet-alakzat, elsőként állítható mozzanat (folyóiratvállalkozás, az „írói rend” megteremtése, szellemi mozgalomteremtés, többirányú irodalmi kapcsolatteremtés, antológiaszerkesztés, kultuszalapítás stb.) is létesül (Faragó 2004, 78).

Faragó Kornélia a „kezdet-kultusz” Szenteleky Kornél személyével és munkásságával összefüggő létesülése kapcsán a kettő, „az új történelmi kezdetek” és az „irodalmi élet kezdetei” különállóságára mutat rá, „Szenteleky ugyanis kultikusan jól körülírható [...] késéssel lépett a teremtés történetébe, amelynek kardinális pontja a közösség új irodalmi-kulturális mikrokozmoszának megkreálása volt” (Faragó 2004, 78).

Bori Imre koncepciója

A térségi, azaz a jugoszláviai (később: vajdasági) magyar irodalom alakulástörténetére vonatkozó legjelentősebb koncepció Bori Imre (1929–2004) nevéhez fűződik. *A jugoszláviai magyar irodalom története* című összefoglaló munkájának 1968-tól 1998-ig megjelentetett változatai és kiadásai¹, sőt, 2007-es posztumusz megjelentetése² is arról tanúskodik, hogy az irodalomtörténész az összefüggésrendszert rugalmas imperativusként, „történő” eseményként kezelte, s nemcsak az aktuális jelen szempontjából, amelynek értelmében folyamatosan új jelenségek tevődnek hozzá a nagytörténethez, hanem a rálátási távlat módosulásai és a szemléletváltások révén keletkezett újraértelmezések miatt is.

¹ *A jugoszláviai magyar irodalom története 1918–1945* (1968), *Irodalmunk évszázadai: A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* (1975, 1982), *A jugoszláviai magyar irodalom rövid története* (1983), *A jugoszláviai magyar irodalom története* (1998, reprintelve: 1999).

² A 2007-es kiadás szerkesztői jegyzetében olvashatni: „...hogya maga Bori Imre is tervezte könyvének további bővítését (az immár ötödik kiadást), bizonyítja, hogy az említett munkapéldányban rengeteg újságkivágatot, tehát információs anyagot találtunk, könyvkritikákat, méltatásokat, eseményekre szóló meghívókat, díjkiosztási tudósításokat, 1999-től évi könyvjegyzékeket, gyászjelentéseket, nekrológokat...” (Bordás 2007, 399).

A jugoszláviai magyar irodalom történetét a regionális, azaz a térségben keletkezett magyar irodalom „előtörténeté”-nek fejezeteivel egészíti ki, illetve ebben a kontextusban oldja fel a „semmitől keletkezés” életszerűtlen elképzelését. 1918 őszének eseményeit „történelmi és társadalmi-politikai változások”-nak nevezi, amelyek nagy szerepet játszottak a „jugoszláviai magyar irodalom megszületésében”, mert:

az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott, új nemzeti államok keletkeztek, közöttük Jugoszlávia is, ennek következtében vidékeink szellemi élete olyan új feltételek közé került, amelyek önállóságukat biztosították, a békeszerződések kijelölték határokat pedig a jugoszláviai magyar irodalom határait is jelentették, meghatározva azokat a területeket, amelyeken a magyar szellemi élet Jugoszláviában kifejtheti hatását, ahonnan olvasóközönségét és tehetséges alkotóit várhatja (Bori 2007, 69).

Amíg a regionalitás topográfiai jellemzői könnyebben kivehetőnek bizonyultak a térség irodalmában, mi több, irodalomszociológiai változások hatására már jóval 1918 előtt megmutatkoztak (negatív értelmű) jelei, például úgy, hogy a „Budapesten összpontosuló tőke a szellemi életben is érezte hatását. A vidéki szellemi központok elvesztették jelentőségüket, a vidék a szellemi javakat immár nem teremtette, csupán fogyasztotta, és aki érvényesülni akart, annak Budapestre kellett mennie” (Bori 2007, 69), addig az időbeli határainak kijelölése nagyon is sok szempontú és rugalmas imperatívust igényel; a „kezdet” határvonalának képlékenységét, a dátum pontos meghatározásának lehetetlenségét feltételezi. Történik ez azért, mert az irodalom létformája, miként a modern irodalomtudomány – Bahtyintól Jausson át Gadamerig – hatásosan és precízen tisztázta ezeket a kérdéseket: jelenségek bonyolult hálózatát jelenti; a különböző pozitívista és szubsztancialista szempontok érvényességét cáfolandó: a fontos láncszemek, összetevők és relációk (például befogadói elvárások és visszacsatolások) hiányában nem működik. Erre a jelenségre vonatkozik Bori megállapítása:

Ha íróink gyorsan felismerték a valóságos helyzetet, és ahhoz igyekeztek alkalmazkodni, legalább törekvéseikben a jugoszláviai magyar szellemi élet teljesebbé tételének szükségességét képviselték, a közönség a lejátszódott változásokat alig vette tudomásul, úgy viselkedett, mint a háború előtt, az értékes irodalmat éppen úgy Budapestről várta, mint a szóra-kozatot, amelynek nagy keletje volt már akkoriban is (Bori 2007, 70).

Az irodalomtörténész tehát el tudja képzelni egy politikai konstrukció (Szerb–Horvát–Szlovén Királyság) és egy irodalmi szerveződés (jugoszláviai magyar

irodalom) térbeli koordinátáinak egybeesését, de már a következő bekezdésben leszögezi, hogy „ezek a változások”, azaz a jugoszláviai magyar irodalom mint szellemi konstrukció létrejött – noha „az irodalmi élet” (és nem a „jugoszláviai magyar” irodalmi élet) nyomban az események után „jelt adott magáról” – nem játszódtak le „megrázkódtatások nélkül”, mi több, „az öneszmélés folyamata éveken át tartott”, s csak ezek után, e folyamatok „végeredményeként [...] tisztázódtak a jugoszláviai magyar irodalom fogalma és jellege körüli kérdések” (Bori 2007, 69). Nagyon óvatosan fogalmaz, amikor ezeknek az írói helyzetfelismeréseknek az időpontját próbálja meg behatárolni, sokkalta inkább évtizedes folyamatokkal és polémiákkal („Van-e vajdasági magyar irodalom?”), mintsem valamely konkrét kezdeményezéssel, vagy egyetlen mű megjelenésével hozza összefüggésbe a jugoszláviai magyar irodalom konstituálódásának szituációját (Bori 2007, 70). A hírlapokhoz, újságokhoz kötődő első fontosabb megnyilvánulásokat, kísérleteket és jeladásokat is csak az 1920-as évek elejére teszi. Ennek perspektívájából lett kanonizált alakulástörténeti tény, miszerint a jugoszláviai magyar irodalom első, távlati koncepciót, manifesztatív szándékot és befogadói elvárásokat is feltételező, illetve tartalmazó megnyilatkozása a Radó Imre és Dettre János szerkesztette, 1924-ben napvilágot látott *Vajdasági magyar írók almanachja I.* volt (Bori 2007, 70).

Bori Imrének a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom létesüléséről alkotott víziója megegyező szempontokat és aspektusokat vet fel a bevezetőben kiemelt kezdet-alakzatokkal, illetve azokkal az elképzelésekkel, amelyek a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalmi élet kezdeteit a magányos teremtők, irodalomalkotók (Szenteleky Kornél, Draskóczy Ede) felléptével hozzák összefüggésbe, különválasztva ezáltal a politikai és historikus kezdeteket az irodalmi korszakhatárok és kezdetek alakzataitól.

Praktikus szempont és legitimációs igyekezet

A művelődéstörténeti megközelítések a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom létesülését konkrét eseménnyel, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásával hozzák összefüggésbe, és arra keresik a választ, hogy „melyik volt a jugoszláviai magyar irodalom első könyve”, ugyanakkor az ily módon megállapított „jeladás”-t (Csáky S. 1988, 18), illetve „öneszmélés”-t (Németh 2018, 131) nem magyarazzák a szuverén – azaz belső alakulástörvényeknek engedelmessé, történeti-poétikai események mentén létrejött – rendszer (egy irodalom létformája) szempontjából. „1918-ban új szellemi élet kezdett kialakulni Jugoszláviában és Vajdaságban” (Csáky S. 1988, 16) – olvashat-

juk a könyvtörténeti monográfiában, melynek – a bevezető tanúsága szerint – „célja a könyv és az irodalom kapcsolatának megvilágítása” (Csáky S. 1988, 8). Ugyanakkor a valóban felkutatott és megállapított művelődéstörténeti események (a könyvkiadásra és a sajtóra vonatkozó törvények és rendeletek, az intézményes könyvkiadás helyzete és kezdeményezései, az első napvilágot látott könyvek etc.) számbavétele mellett adós marad azoknak az új karakterisztikáknak és konstruktív elemeknek a kifejtésével és értelmezésével, amelyek a jugoszláviai magyar irodalmat alkotó új szellemiséget jelentik vagy jelentenek, s amelyeknek megjelenésével és működésével együtthatóan új irodalom „létesül”.

Ha gyűjtésünk hiányos is, s ha az 1918-ban megjelent műveket nem soroljuk is be az újonnan születendő vajdasági magyar irodalom kiemelkedő alkotásai közé (mivel valószínűleg előbb keletkeztek), az 1919-ben kiadottakat viszont már mindenképpen annak kell tekintenünk. Irodalmi értéküket nem mérlegelve, pusztán megjelenésüket véve alapul, úgy véljük, hogy Boschan Sándor *A cigányasszony* c. munkája, esetleg Borsodi Lajos *Fenség* c. műve volt az első irodalmi alkotás, amely 1918 után jött létre Vajdaságban. (Ez utóbbin nincs évjelzet feltüntetve, mi 1920-ra tettük a megjelenési évét.) (Csáky S. 1988, 18.)

A megállapítás amellet, hogy önellentmondást is tartalmaz, azt sugallja, hogy valamely irodalmi reprezentációnak 1918-ban voltak „kiemelkedő” alkotásai, azonban, mert nem az adminisztratív/politikai konstrukció, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásának dátuma (1918) után keletkeztek, nem tekinthetők a vele (vagyis a politikai létesítménnyel) együtt megjelenő „új szellemiség” (a jugoszláviai magyar irodalom) részének, ellentétben azokkal, amelyek 1919-ben láttak napvilágot, még akkor is, ha ez utóbbiak „irodalmi értéke” kétséges lenne, vagy elmaradna az előbbieik színvonalától. A közlés nyilvánvalóan fontos és pontos bibliográfiai tételeket tartalmaz, de semmiképp sem magyarázza a vele összefüggésbe hozott (a vele, azaz a könyvkiadás történetével, dokumentumanyagával felcserélhető történetként kezelt) szellemi konstrukció létrejöttének körülményeit, nem támasztják alá azt, hogy ez az új irodalmat teremtő szellemiség 1918-ban már létezett, s hogy ezáltal a jugoszláviai magyar irodalom története innen veszi kezdetét³, miközben magáról a jelenség irodalmi és esztétikai lényegéről nem árul el sem tényeket, sem kutatási előfeltevéseket, s ezeknek bizonyítását és kifejtését sem tartalmazza.

³ A kérdéssel foglalkozó kutatások még: Bence 2015a; Bence 2017; Bence 2018.

A vitatott könyvtörténeti adatbázis és bevezető tanulmánya a múlt század nyolcvanas éveiben, egy ma már erősen vitatható ideológiai irányvonal mentén jött létre, miközben az alapját képező irodalomtörténeti koncepció, Bori Imrének a jugoszláviai magyar irodalomról alkotott elképzelései (ezt az új kiadások és recepciójuk változásai mutatják) is módosultak. Épp ezért – a könyvtörténet újragondolásának hiánya és a Bori-koncepciónak a szerző halálával történt véglegessé, mozdíthatatlanná válása miatt – nem képezhet kizárólagos hivatkozási alapot a jugoszláviai magyar kisebbségi irodalmi reprezentáció jelenségeinek 21. századi értelmezéseihez. Azok az események, amelyeket felsorol (SZHSZ Királyság létrejötte, Obznana, Vidovdani alkotmány etc.) jogi/politikai értelemben befolyásolták a vajdasági magyar sajtó és könyv megjelenési, illetve kiadási lehetőségeit, ugyanakkor nem következik belőlük automatikusan a térség korábbi irodalmát hatályon kívül helyező „új szellemiség” értelmezése (Bence 2018). Az 1918-as „kezdetről” alkotott elképzelést nem támasztja alá, legfeljebb praktikus szempontként funkcionál kézi- és tankönyvek írásához⁴, és semmiképp sem jelenthető ki nyomvonalán haladva, hogy „az első fontos irodalmi jeladás, egyben a kisebbségi vajdasági magyar irodalom első terméke 1919 februárjában Tarkó János *Amíg a nagy vihar tombolt...* című regénye volt” (Németh 2018, 131).

A Tarkó-rejtély és feloldása

A jugoszláviai magyar irodalom története 2007-es, posztumusz kiadásának szerkesztői jegyzete (Bordás 2007, 399) említést tesz arról, hogy a szintézis ötödik kiadásának tervezetében, amit az irodalomtörténész özvegye bocsátott a kiadó rendelkezésére, a számos újságkivágat és információs anyag között szerepel egy művelődéstörténeti jegyzet Tarkó János – a jegyzet szerzője által „a vajdasági magyar irodalom első köteté”-nek tartott – könyvéről. A térség kulturális és irodalmi közéletét, kiadástörténetét feldolgozó bibliográfiai füzetek (Ispánovics Csapó 2009) segítségével kideríthető, hogy Németh Ferencnek (Németh 2001) a *Magyar Szó* napilap *Kilátó* című mellékletében megjelent cikkéről van szó. A szerző ugyane témában jelentetett meg hosszabb publi-

⁴ „A társadalmi-történelmi fordulópontokhoz kötődő irodalomtörténeti, irodalomértési hagyomány korszakolása művészeti, irodalmi szempontból nem a legszerencsésebb, inkább egy praktikus, a kézikönyvírás gyakorlata által életre hívott, fenntartott hagyomány eredménye. [...] A kulturális, irodalmi öntudatra ébredés a társadalmi-politikai traumán túl paradigmaváltásnak is tekinthető, s mint ilyen nem a semmiből jött, előjelei, készülődései már az 1918 előtti időszakban is jelen vannak” (Ispánovics Csapó 2011, 7).

kációt a *Tanulmányok* 2014/1-es számában, amelyben a Tarkó-regényről az első világháború kitörése kapcsán, mint a vajdasági magyar háborús regények egyik korai⁵ megjelenéséről és változatáról esik szó. A Tarkó-regény emellett tárgyát képezi egy 2018-ban napvilágot látott tanulmánynak is (Németh 2018), amelyben a térségi (értsd: jugoszlávai magyar) „kisebbségi, irodalmi önszermelés” első „jeladása”-ként reprezentálódik (Németh 2018, 131). A terminus technicus eredetéből következik, hogy a kiindulási alap itt is a Csáky S.-féle 1988-as kiadástörténeti bibliográfia és Bori Imre lezárult irodalomtörténete, amelynek 1998-as kiadására hivatkozik a cikkíró.

A Gerold László (1940–2016) által írt és szerkesztett vajdasági irodalmi lexikon (Gerold 2016) előszavának bibliográfiai adatai között szerepel ugyan Tarkó János *Amíg a nagy vihar tombolt...* című, 1919-ben napvilágot látott regénye, azonban a lexikográfus kihagyja a szócikkek sorából, mivel állítása szerint szerzőjének életéről „szinte semmit sem sikerült kideríteni” (Gerold 2016, VII).

A problémát körüljáró történeti-poétikai és komparatív vizsgálatok (Bence 2015a, Bence–Kocsis 2019, Bence–Ispánovics Csapó 2020) ugyanakkor arra az eredményre vezettek, hogy mindkét út hibás, vagyis az irodalmi vizsgálatokat nélkülöző, csak a kiadástörténeti adatokra és a tartalmi megfeleltetésekre támaszkodó bemutatás éppúgy téves eredményekhez vezet, mint az, ahogy a lexikoníró eltekintett a kutatások kiterjesztésétől, a lehetséges források számbavételétől.⁶ Az előző álláspontra jellemző, hogy felhasználja a korabeli sajtó híryanagát az adott időszak, az első világháborút követő politikai és jogi átrendeződés időszakában jelentkező folytatási (és nem okvetlen újraértelmezési) kísérletekről, s egy ilyen (de kulturális és irodalmi argumentumokkal alá nem támasztott) kontextusba helyezi a Tarkó-regény megjelenését. Például felhasznál

⁵ Az első világháború történéseit tematizáló regények domináns, második vonulata mind az európai, mind a magyar irodalomban, így a „jugoszlávai magyar irodalom”-nak nevezett reprezentáció keretein belül is a háború lezárulta után egy–másfél évtizeddel később konstituálódik, vagyis a történések hiteles (elfogultságoktól mentes és konzekvens) elbeszélését lehetővé tevő rálátási távlat kialakulását követően, hozzávetőlegesen 1927-től kezdődően jelennek meg poétikai és esztétikai szempontból is erőteljes, jelentős alkotások, többek között Markovits Rodion *Szibériai garnizon* (1928) és *Aranyvonat* (1929), Darvas Gábor *Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam* (1930), Munk Artúr *A nagy káder* (1930) és *A hinterland* (1933) című regényei. Létezik ugyan néhány korábbi kísérlet is, közülük kétségkívül Jaroslav Hašek *Švejkje* (1923) a legjelentősebb és világhírűvé lett alkotás. A jelölt hivatkozások azt sugallják, mintha Tarkó János *Amíg a nagy vihar tombolt...* című regénye is ebbe a sorba tartozna, ám a feltételezés csak addig állja meg a helyét, amíg csupán kiadástörténeti adatokat veszünk figyelembe. A regény történeti-poétikai és összevető vizsgálata egészen más képet mutat (Bence 2015a).

⁶ A kérdéssel részletesen foglalkozó tanulmány: Bence 2018. <http://www.naputonline.hu/2018/01/07/bence-erika-vajdasagi-magyar-irodalmi-lexikon-1918-2014/>

„asztaltársaságok”-ról és a körükben jelentkező műkedvelő kezdeményezésekről szóló sajtóhíreket, ám ezekből semmilyen, a jugoszláviai magyar irodalom „új szellemiség”-ére vonatkozó konkrétumra, esetleges identifikációs vagy legitimációs kísérletre nem derül fény, miközben az asztaltársaságok, a hírlapírás és az irodalmi élet, mindenekelőtt az anekdotikus (bricolage) alapú regényírás összefüggései, együtthatása már a 19. század közepétől, mindenekelőtt Jókai Mór, majd később Mikszáth Kálmán művei keletkezéstörténete révén ismert jelenség az irodalomtörténet-írásban (Rózsafalvi 1998, 137–150; Hajdu 2001, 219–242; Bence 2012, 54).

Az „első jeladás”-ként megnevezett (Németh 2001, Németh 2018), más kontextusban a „Nagy Háború ismeretlen regénye”-ként tárgyalt (Németh 2014) Tarkó-mű a fentiekben jelölt (Bence 2015a) és a jelen vizsgálat tükrében is egészen más jelentéskörben vált láthatóvá: se nem „kisebbségi” magyar, s mert az első világháború eseményei legnagyobbbrészt kulisszaként vannak jelen világában, még csak nem is tipikus háborús regény; Jules Verne-típusú tudományos-fantasztikus kalandregény (Bence 2015a).

Mind a lexikográfiai, mind a művelődéstörténeti eredetű törekvések – a róla begyűjthető viszonylag kevés adat, valamint a „legendásítás” szándéka (megfigyelhető például ennek retorikája: „egy tanító *bevonul* az irodalomba”, Németh 2001, 13) – nyomán hiányos kép alakult ki Tarkó János életművéről. Az „egyéni felfedezés”-ig (Németh 2001) ismeretlenként aposztrofálódó mű új irányadóként való megjelenítése ugyanis első látszatra tényleg átalakíthatja a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom alakulástörténetéről alkotott képet (így Bori Imre fentiekben vázolt vízióját), és új – az európai tendenciáktól eltérő – jelentéssel gazdagíthatja a térségi első világháborús magyar regények történeti sorát. Vitathatatlan, hogy jelen kutatás is, amelynek ez a tanulmány csak egy szegmensét ismerteti, eleinte ezen a nyomvonalon indult el, s felvette annak lehetőségét is, hogy a vajdasági kisebbségi irodalmi reprezentáció nemcsak a „magányos nagyságok” alakjában felismert irodalomteremtők (például Szenteleky Kornél) tevékenysége és az *Isola Bella* (1931) felől olvasható, hanem létezik egy sokkal korábbi kezdete (Bence 2017; Bence 2018). A kiterjedtebb és a kontextualizált vizsgálatok azonban ezeket a hipotéziseket nem igazolták, mi több, arra mutattak rá, hogy a megjelenés „elsőség”-e önmagában csak adatbázisokban felhasználható adat, míg a puszta tartalomvizsgálat – mivel hermeneutikai értelemben az irodalmi mű nem önmagában álló jelenség – irodalom- vagy alakulástörténeti szempontból nem releváns módszer (Bence 2015a; Bence 2017; Bence 2017a; Bence 2018a; Bence–Kocsis 2019; Bence–Ispánovics Csapó 2020).

Már relatíve kis volumenű bibliográfiai és adatbázis-kutatás nyomán láthatóvá válik, hogy Tarkó János *Amíg a nagy vihar tombolt...* című regénye egyáltalán nem volt annyira ismeretlen, vagy „eltűnt” adat a recepciótörténeti vagy bibliográfiai adatbázisokból, mint ahogy azt a művelődéstörténeti publikációk bemutatják: az OSZK katalógusában⁷, olvasóköri könyvlistán⁸ (1935), valamint Gulyás Pál⁹ kiadástörténeti bibliográfiájában is szerepel. Viszonylagos ismeretlensége a korszak híressé, sőt, világhírűvé lett háborús regényeinek (például Markovits Rodion *Szibériai garnizon*, Kuncz Aladár *Fekete kolostor* vagy Munk Artúr *A nagy káder* című alkotásainak) elhomályosító hatásából/híréből következik. Mi több, megkockáztathatjuk azt az állítást is, hogy a rendelkezésre álló egynéhány életrajzi adat alapján – figyelembe véve, hogy a jugoszlávai/vajdasági irodalmi lexikon mindkét kiadásában vannak ennél szerényebb dokumentációra támaszkodó cikkek is (Bence 2018) – a róla szóló lexikonszócikk is megírható lett volna. Például korábban is tudni lehetett Tarkóról, hogy 1905 és 1920 között (legkésőbb 1922-ig) általános műveltségi tárgyakat oktatott a nagybecskereki Központi Állami Elemi Iskolában és az Iparostanonc Iskolában (Németh 2001, 13), hogy verseit és elbeszéléseit fővárosi és vidéki lapokban publikálta (1902-ből és 1912-ből vannak vonatkozó adatok), pedagógusként és közszereplőként a térségi művelődési életben történő szerepvállalásának is vannak dokumentált nyomai, illetve 1922 után magyarországi körökben tankönyvíróként tűnik fel (Németh 2014, 103–104). De az alakulás- és műfaj-történeti szempontú vizsgálatok számára legfontosabb kiindulópontot és vizsgálati anyagot maga az elérhető, olvasható és vizsgálható regény jelenti.

Tarkó János alakját és életművét azért is lengi be valamiféle (generált) titokzatosság, mert az őt érintő gyér kutatások (Németh 2001, Németh 2014, Németh 2018) 1922-től kezdődően már nem találtak rá vonatkozó adatot sem a jugoszlávai/vajdasági magyar, sem a magyarországi irodalomban való jelenlétét illetően, ami egy tudatos irodalomteremtő habitus (műve a „vajdasági magyar irodalom első regénye”, Németh 2014, 106; Németh 2018, 131) szempontjából érthetetlen jelenség lenne, ezért szinte adta magát az a magyarázat, miszerint 1919-ben, a térséget átalakító politikai változásokkal (a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megalakulásával) szinte azonos időben megjelent ugyan az új iroda-

⁷ SZK Katalógus. é. n. <http://nektar.oszk.hu/en/manifestation/3122099> (2020. nov. 4.)

⁸ Az ormospusztai munkások olvasókörének könyvjegyzéke. 1935. Miskolc: Swarcz Soma Könyvnyomdája, 54. <http://mek.oszk.hu/12000/12047/12047.pdf> (2020. nov. 4.)

⁹ Gulyás Pál. é. n. Magyar írók élete és munkái. Cédulátár. 18101. Téka <http://gulyaspal.mtak.hu> (2020. nov. 4.)

lomalkotói gesztus (az „új szellemiség”), de valamiért már megjelenése pillanatában véget is ért, csírájában fojtódott el; szerzője soha többé nem szólt bele a jugoszlávai/vajdasági magyar irodalom alakulástörténetébe, elhallgatott, eltűnt vagy – feltételezhető volt, hiszen nem rendelkezünk konkrét életrajzi adatokkal róla – elhunyt, minek következtében Szenteleky Kornél és Draskóczy Ede (illetve más szervezők, például Dettre János, Radó Imre etc.) a 20-as évek második felében az egyszer Tarkó által már „elindított” jugoszlávai magyar irodalmat „alapítják újra”.¹⁰

Időközben azonban fény derült Tarkó János élete és pályája 1922 utáni alakulásának történetére is.¹¹ Az *Amíg a nagy vihar tombolt...* című regény szerzője, művének megjelenését követően még több mint hat évtizedet élt és dolgozott; 1981-ben, százéves korában halt meg a pesthidegkúti idősek otthonában. Selmezbányai származású, 1967-ben elhunyt feleségével egy sírboltban nyugszik Ugodon. A Török András (1949) veszprémi nyugalmazott erdőmérnök által rendelkezésünkre bocsátott adatok – természetszerűen – további verifikációt és kutatást igényelnek, de már most fontos mozzanatokkal és jelentésekkel módosították az életművéről alkotott hipotéziseket. Megfontolandó tény e szempontból, hogy akinek tevékenységéhez a jugoszlávai/vajdasági magyar irodalom kezdeteit, „öneszmélés”-ét, az „új szellemiség”-ének első „jeladás”-át kapcsoljuk, Bori Imre jugoszlávai magyar irodalomtörténetének első kiadásait (1968, 1975) követően is még több mint egy, illetve fél évtizedet tevékenyen élt, olvasott és dolgozott, mégsem érezte szükségét annak, hogy az említett „kezdetek”-ről alkotott képet saját tényismerete és részvétele nyomán módosítsa. Adatközlőnk e kívülállásra két lehetséges magyarázatot is adott. Az egyik Tarkó János polihiszterszerű magatartásából következik, vagyis abból az attitűdből, melynek értelmében nem csak, illetve nem elsősorban irodalmárnak, inkább természettudósnak tartotta magát, a másik viszont, hogy teljesen elhatárolódott (ezért is távozott Nagybecskerekéről¹²) a trianoni békeszerződés nyomán létesült

¹⁰ A szóhasználat egy, a magyar regény alakulástörténetét értelmező tanulmányra vezethető vissza. Lásd Márton 1998.

¹¹ 2019 októberében a tanulmány íróját telefonon kereste meg Török András (1949) nyugalmazott veszprémi erdőmérnök, aki Tarkó János és családja ugodi főbérletjének gyermeke, a Tarkó János életművére vonatkozó kutatásokra a folyóirat-publikációk elektronikus kiadásai révén figyelt fel, és számos életrajzi, szemléleti és recepciótörténeti adattal szolgált az életmű alakulását illetően.

¹² Adatközlőnk, Török András szerint Tarkó János Nagybecskereken született, s valószínű, hogy az SZHSZ Királyságban kötelezővé vált állami szerb nyelvvizsga miatt hagyta el az országot. Ugyanakkor addig, amíg erre vonatkozóan nincsenek konkrét dokumentumaink (például keresztlelél etc.), ezeket nem kezelhetjük bizonyított adatokként.

új politikai és szellemi konstrukcióktól, nem fogadta el azokat: a jugoszláviai/vajdasági magyar irodalom létjogosultságát is tagadta. Nem volt vajdasági és főleg nem „jugoszláviai magyar” identitása.

Az *Amíg a nagy vihar tombolt...* című regényt azonkívül, hogy Nagybecskerekén¹³ jelent meg, semmilyen szuverén, az irodalom és az irodalmi mű létformájából vagy működéséből következő mozzanat nem kapcsolja a jelölt irodalmi reprezentációhoz. Ezt a mű poétikai elemzése: műfaji, komparatív és szövegvizsgálata is alátámasztja, s ennek bizonyításához – a mű belső struktúrája és jelentéshordozása szempontjából egyébként is mellőzhető – életrajzi adatokra sincs szükségünk.

Azzal a megállapítással – ha eltekintünk poétikai fogalomtárának (például: „cselekmény” a jelentés vagy jelentéshordozás/-adás helyett) korszerűtlenségétől –, hogy a „húszt fejezetből álló regény cselekményével jelképesen is lezár egy történelmi korszakot mindössze néhány hónappal az első világháború befejezése után” (Németh 2014, 104), is csak részben érthetünk egyet, mert igazából nem a regény „cselekménye”, hanem az általa megjelenített, elbeszélte történelmi esemény zárja az európai társadalomtörténetnek adott korszakát, amiből még véletlenül sem következik, hogy a mű megjelenése is korszakváltó törés- vagy gócpontja lenne az európai vagy a magyar irodalom alakulástörténetének.

A regényt értelmező írás (Németh 2014) egy korabeli ajánló cikkből¹⁴ idéz – meglehetősen dagályos, hiszen az jellege szerint inkább hirdetés, mintsem kritika, vagy elemzés – megállapításokat arra vonatkozóan, hogy a nemzetek sorsát megváltoztató (tehát eposzi karakterű) történelmi esemény (az első világháború története) „sohasem lesz érdektelen [...], a nagy viharról mesélni fog az író, a festő, a tanító vagy a filmrendező” (Németh 2014, 105), ami releváns észrevétel, hiszen az első világháború mint narratíva valóban műfaji sort nyitott az európai és a magyar irodalomban is az 1920-as évek végén. A Tarkó-regény azonban nem illeszkedik a sorba, nem azért, mert jóval korábban, nyomban a háború befejeződését követően látott napvilágot, ami értelemszerűen azt jelenti, hogy már 1918 második felében elkészült, s nem is poétikai/esztétikai kvalitá-

¹³ Számos példa bizonyíthatja mind a régi, mind a 20. századi, de a kortárs irodalomból is, hogy a kulturális identitás és az irodalmi hovatartozás nem okvetlenül ezeken a megjelenési adatokon alapul. Szenteleky Kornél *Isola Bella* című regénye először Kolozsvárott látott napvilágot 1931-ben, Majtényi Mihály *Császár csatornája* című műve Budapesten 1943-ban, mégis mindkettőt a vajdasági magyar irodalom szerves részének tekintjük, miként az 1990-es években a Magyarországra emigrált írók (például Gion Nándor, Balázs Attila, Bozsik Péter, Fenyvesi Ottó etc.) életművét is.

¹⁴ Anonim. 1919. *Torontál*, febr. 28. (Németh 2014, 105).

sainak mibenléte miatt, hanem mert jellegét tekintve nem elsősorban háborús regény. Erről maga a mű címe is fontos argumentummal szolgál: „Amíg a Nagy Vihar tombolt...” – „addig” történik valami, azaz az elbeszélte történet a háború elbeszélése helyett egészen más jelentés szolgálatában áll.

A jelen kutatás keretében, a *Hungarológiai Közlemények* 2015/2-es számában (Bence 2015a), illetve további részkutatások kimeneteként (Bence–Kocsis 2019; Bence–Ispánovics Csapó 2020) kerültek közlésre az *Amíg a nagy vihar tombolt...* című Tarkó-regény történeti-poétikai és komparatív vizsgálatának eredményei, amelyben a műnek a tudományos-fantasztikus irodalommal és az államutópiákkal (mindkét esetben a Jules Verne-hagyománnyal) való összefüggéseire, az adott tendenciákra történő ráíródására mutattunk rá úgy, hogy akkor még csak a regény világának belső törvényszerűségeit, működését és jelentéshordozását elemezhettük, nem álltak rendelkezésünkre a mű keletkezéstörténetére és az írói habitusra vonatkozó adatok.¹⁵ Az említett és hozzáférhető kutatásokból itt csak azokat az attribútumokat emelném ki, amelyek diskurzusba állítják, sőt cáfolják azokat a meggyőződéseket, amelyek a regényt a jugoszlávai/vajdasági magyar irodalom „első könyve”-ként, illetve háborús regényként interpretálják.

„A szerző érthető módon nem választhatott regényének hazai helyszínt, hanem a cselekményt Franciaországba helyezte, fiktív helyre, egy francia széplélek, Colbert gróf birtokára” (Németh 2014, 105) – olvashatjuk a vizsgált elemzésben. A gondolatmenet nem tér ki arra, hogy melyek azok az „érthető okok”, amiért Tarkó János regényének cselekménytere egy franciaországi „fiktív hely”, viszont a mű megjelenése körülményeinek (1919 februárjának második felében látott napvilágot) kiemelése révén azt sugallja, hogy azért, mert megváltoztak létrejöttének politikai határai, azaz megalakult az SZHSZ Királyság: az íróként való megszólalás, illetve a regény léttére immár „kisebbségi” és egy új „szellemiség” jegyében fogant (Csáky S. 1988, 16). Csakhogy a regény „cselekménye” erre vonatkozóan semmilyen konkrétumot, sőt, utalást

¹⁵ Török András (1949) beszámolója szerint Tarkó János több diszciplínában is jeleskedett: az *Amíg a nagy vihar tombolt...* mellett verseskötete is jelent meg, *Heti strófák* címen volt rovata egy nagybecskereki lapban (feltehetően a *Torontálban*), emellett tudományos kísérleteket is végzett, elsősorban a fizika területéről. A Jules Verne regényeiben ábrázoltak közül többet is bemutatott a valóságban, például a földrajzi szélesség meghatározásának csillagászati módszerét, amiről *A rejtelmes sziget* című regényben olvashatni. Kedvenc területei közé a jövőkutatás (például a hologram) is hozzátartozott, továbbá zeneművet is alkotott, sakkfeladványokat írt (állítólag még fellelhető!), és egy, a Hunnia Filmstúdióban forgatott filmben mellékszereplőként is feltűnik. Ezeknek az adatoknak az ellenőrző feltárása, természetesen, még feladatként áll előttünk.

sem tartalmaz. Csak feltételezzük, valóban az első világháború lezárultát követően, 1918 végén nyerte el végleges formáját, mivel a háború kimenetének a főhős, Colbert gróf olyan vízióját festi meg, amely jövőbe látó képességek nélkül csak konkrét hírforrások és tapasztalatok alapján volt lehetséges, viszont ezek a források¹⁶ és tapasztalatok sem tartalmazznak sem az új államalakulatra, sem az új polgári (írói) identitásra vonatkozó jelentéseket, adatokat, de még utalásokat sem. Mi több, a regény magyar származású hősenek, Kovács Gyula mérnöknek habitusa és identitástudata elsősorban európai, s csak másodlagosan „nemzeti”, azaz magyar. Eltekintve az elbeszélő által a főhős beszédébe plántált „faji mitológiát”-tól és annak valóságértékétől, amely ugyanakkor nem azonos a több évtizeddel későbbi retrográd ideológiák elképzeléseivel, a mérnök nemzeti hovatartozásának jellemzése a francia Colbert gróf szájából hangzik el, és teljesen nélkülözi az államhatárok és politikai konstrukciók meghatározta identitás karakterisztikáit:

Ezelőtt tíz–tizenkét évvel beutaztam egész Magyarországot. Be’ minden másként van ott, mint ahogy írják. A magyar csodálatos faj. Annyi józanságot és természetességet a világ egyetlen népében sem láttam. Megjegyzem, a népről beszélek, amely valóban a faj. A művelt francia, angol, orosz, kínai vagy japán mindegy. Kultúremlékek ezek, akik a műveltség, a társadalmi szokások, és tudomány kifejezői. Ezek pedig nem faji és sajátos tulajdonságok... (Tarkó 1919, 23).

Lehetséges magyarázatot arra vonatkozóan, hogy Tarkó János miért választja regénye színteréül Franciaországot a feltételezett műfaji sorba, az első világháborús regények vonulatába tartozó művekkel történő összehasonlító vizsgálat adhat. Ezeknek az összevetéseknek az a nyilvánvaló konklúziója, hogy az *Amíg a nagy vihar tombolt...* csak igen kis mértékben mutat rokonságot azokkal a regényekkel, amelyek közé a praktikus bibliográfiai vagy kézikönyvírói igyekezet sorolná, egyszerűen azért, mert az első világháború eseményei a regény fő narratívájához és jelentésalkotásához képest csak kulisszaként funkcionálnak: arra szolgálnak, hogy a háború nyújtotta borzalmakkal ellentétben a nemzetek feletti utópia műveltségi komponensei élesebben rajzolódjanak ki előttünk.

Az elbeszélés csak egyetlen epizód erejéig vezet el konkrét háborús események színterére: amikor föld alatti búvóhelyükről, az ott kialakított, a tudomány

¹⁶ A regény szereplői kiépítenek egy föld alatti csatornarendszert, amelyen eljutnak hozzájuk a korabeli újságok, hírek és irodalom, ezekből tájékozódnak a háború eseményeiről, illetve egy alkalommal néhányan a férfiak közül a harctérre is felmerészkednek tapasztalatot szerezni

és a műveltség vívmányain alapuló ideális minitársadalom férfi tagjai Colbert gróf vezetésével felmennek a felszínre, hogy tájékozódjanak. Poétikai értelemben azonban erre az epizódra sem háborús jelentéstartalma, hanem a humánus erőforrásainak érzékeltetése miatt van szükség. Colberték ugyanis a harctéren ráakadnak egy súlyosan sebesült német, azaz ellenséges katonára, és az emberélet mindenek feletti tisztelete arra ösztökéli őket, hogy a lelepleződés veszélye ellenére se hagyják meghalni: magukkal viszik és megmentik életét föld alatti birodalmukban. Hogy a történetnek pozitív lehet a kimenete, abból következik, hogy Dittrich báró személyében nemcsak az ellenség katonáját mentették meg, hanem egy magasan képzett, művelt embert, akinek világértésében a szeretet és a humánus eszménye felülírja hazafiúi és katonai kötelezettségeit. Ellentéte az utópia világában Marcassi, a gróf olasz gépésze. Azonban az ő aszociális és retrográd magatartásának sem nemzeti hovatartozása képezi alapját, hanem tanulatlansága, primitív ösztönlény mivolta.

Noha a jugoszláviai magyar irodalom létesülése szempontjából nem jelentésszerű mozzanat, de a Tarkó-regény műfaji és poétikai összefüggései miatt fontos megjegyezni, miszerint abban is téved a recepció, miszerint az író „fiktív helyszín”-re helyezte szintén „nem létezett” hőseit. Ugyanis a szimbólumok, utalások jelentéshordozásából egyértelműen kideríthető, hogy Colbert gróf Jean-Baptiste Colbert (1619–1683) ismert államférfi – nagy valószínűséggel fiktív – utódja (így nem létezett, de elképzelhető létezése): a regény világát tekintve a tudomány és a kultúra fontosságának és a nemzetek sorsát meghatározó jelentőségének, a jövő feltételeként való láttatásának jelentésadása miatt fontos szerepeltetése, miként annak a családi hagyománynak is, amelyet képvisel. Colbert gróf birtoka a Champagne vidékén, az Aisne folyó mentén terül el: az első világháború krónikájából tudjuk, hogy a folyó mentén 1914-től 1918-ig három nagy, úgynevezett aisne-i csata is lezajlott. Tehát azok az események, amelyekről a miniköztestársaság tagjai a szó szoros értelmében vett információs csatornákon keresztül érkező hírekből (egy csőrendszert építenek ki, amelyeken megbízható ismerősök információkat és hírlapokat juttatnak el hozzájuk) és a felszínre történő kilépésükkor értesülnek, ezeket az eseményeket jelentik.

Az *Amíg a nagy vihar tombolt...* legtöbb hasonlóságot, analóg vonást Kuncz Aladár *Fekete kolostor* (1931) című, az első világháborút tematizáló magyar regények sorába ugyancsak nehezen illeszthető regényével mutat. Kuncz művének alcíme, *Feljegyzések a francia internáltságból*, egyértelműen utal arra, hogy nem frontélményeket, hanem a fogságnak egy (például Markovits Rodion vagy Munk Artúr ismert regényeihez, a hadifogoly-lét történéseihez képest) más vetületét megjelenítő regényről van szó. Egy internálótábor vilá-

gát mutatja be előttünk, ahol a háború árnyékában, egy különös világ, egyfajta „posztmonarchikus” társadalmi tabló képződik meg előttünk, miként Tarkó János vizsgálta regénye is háttérre transzformálja a világtörténelmi eseményt. A *Fekete kolostor* elbeszélője konkrét példával is érzékelteti ezt a kívülállást:

A marne-i csatának napjai úgyszólván észrevétlenül múltak el fejük fölött. Perigueux népe, amely pedig déli természeténél fogva oly élénken visszhangzott minden eseményt, a háború e döntő fordulatainak nem szentelt semmiféle tüntető felvonulást. Talán csak abból következtethettünk arra, hogy a németek faltörökosa nem mért végzetes csapást a franciákra, hogy a szerencsétlen internáltaknak idegenlégióba való csábítgatása újra megkezdődött. Tovább kellett tartani a háborúnak, ha érdemes volt újra toborozni. Legalábbis a franciák így gondolkozhattak, mert mi viszont még nem tudtuk elhinni, hogy a háború két-három hónapnál tovább nyúlna (Kuncz 1931, 37).

Ugyanakkor a Kuncz-regény és keletkezéstörténetének vizsgálata (Bence–Ispánovics Csapó 2020) közvetett, de logikus magyarázattal szolgálhat arra vonatkozóan is, milyen „érthető” indítéka lehetett annak, hogy Tarkó János saját regényének teréül Franciaországot tette meg. Kuncz ugyanis úgy és azért rekedt az országban, illetve került internálótáborba, mint egy ellenséges ország polgára a háború kitörését követően, mert számos polgártársához hasonlóan olyan mértékben volt frankofil, rajongott a francia kultúráért és a korabeli műveltségért, hogy az felülírta benne a politikai hovatartozás és a háborús ellenségkép alkotta elhatárolódás szándékát, illetve az elővigyázatosságot; nem menekült el idejében az országból, mert hitt a kultúra nemzetekfelettségében. A műveltségi tárgyakat oktató – a kezdeti összehasonlító vizsgálatokhoz képest (Bence 2015) utólag nyilvánvalóvá lett, s az adott eredményeket is megerősítő életrajzi adatokból tudjuk –, több tudományban és diszciplínában is jártas, alkotó ember, Tarkó János Jules Verne-rajongó is volt. Azt is elképzelhetjük róla, hogy a korabeli műveltségi mintáknak megfelelően maga is frankofil beállítottságú. Ezért szinte adja magát a válasz, hogy a Verne-regények (például *A Fekete Indiák*, *Várkastély a Kárpátokban* etc.) mintájára alkotott regénynek (Bence 2015a) – amely a hasonló karakterű, a Jules Verne-jelenségtől sem függetleníthető Jókai-regények (például *A fekete gyémántok*) világából is merít – Franciaország lehetett az író ízlése és választása szerinti legadekvátabb helyszíne, hiszen közvetlen környezetére nem volt jellemző az a műveltségi potenciál, amelyet a regény világa képvisel és megjelenít (csak Colbert gróf és az elbeszélő látomásában szerepel, mint lehetőség).

Összegzés

Ha figyelmen kívül hagynám az értekezői nyelvhasználat követelményeit, akkor a címben feltett kérdésre poénszerű választ adnék: semmi; nem is létezett.

A regény első világháborús magyar regények sorában, a Jules Verne-hagyomány és a Jókai-opus összefüggésében történő vizsgálata és értelmezése ugyanakkor arra is rámutat, hogy egy bibliográfiai adat (1919-ben Nagybecskerekben megjelent egy regény) önmagában nem elegendő és nem mérvadó a kiterjedt, többdimenziós és -jelentésű alakulási folyamat, egy irodalom létesülése megfejtéséhez és megértéséhez. Egy irodalmi reprezentáció létformája nem elsősorban anyagelvű mechanizmusokon alapul, mi több, az irodalom alakulás- vagy irodalomtörténeti koncepciója szempontjából az a mozzanat, hogy melyik könyv jelent meg az adott politikai kontextusban először, majdnem teljesen érdektelen adat.

Irodalom

- Bence Erika. 2012. Asztaltársaság és hírlap. In *Arachné szövege: A magyar irodalom alakulástörténeti „szövevénye” a XVIII. század végétől napjainkig*. 53–60. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar–Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium.
- Bence Erika. 2015. Az első világháború tematizációja az 1930-as évek vajdasági magyar irodalmában. In *Virtuális irodalomtörténet*. 102–113. Veszprém: Iskolakultúra.
- Bence Erika. 2015a. „Sci-fi” a háborúban (Tarkó János: Amíg a nagy vihar tombolt). *Hungarológiai Közlemények* 46 (2): 51–65.
- Bence Erika. 2017. Egy legionista a háborúban. Szabó István–Andrée Dezső: Egy legionista naplója. Hat esztendő a Francia Idegenlégióban (1923–1929). *Tanulmányok* 50 (1): 118–139. In *Miért sír Szulimán?: Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. 117–145. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó.
- Bence Erika. 2017a. Napló(regény) az első világháborúból. Darvas Gábor: „Mindent meggondoltam és mindent megfontoltam...” *Hungarológiai Közlemények* 45 (3): 106–117. In *Miért sír Szulimán?: Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. 103–117. Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó.
- Bence Erika. 2018. Vajdasági magyar irodalmi lexikon (1918–2014). Gerold László: Vajdasági magyar irodalmi lexikon (1918–2014). In *NapútOnline*. Január. <http://www.naputononline.hu/2018/01/07/bence-erika-vajdasagi-magyar-irodalmi-lexikon-1918-2014/> (2020. aug. 4.)
- Bence Erika. 2018a. Magyar bestsellerek, irodalmi (világ) sikerek a két világháború között. *Hungarológiai Közlemények* 49 (2): 34–55. In *Utazások Posztmonarchiában: Kulturális kontextusok. Elemzések, bírálatok a magyar irodalom köréből*. 45–61. Szabadka: Életjel.

- Bence Erika–Kocsis Lenke. 2019. Memoires, Diaries, Diary Novels about the First World War in Hungarian Literature. *Stredoeurópske pohl'ady* 1 (1): 86–94.
- Bence Erika–Ispánovics Csapó Julianna. 2020. *Kuncz Aladár Fekete kolostor című regénye az első világháborút tematizáló regények sorában*. Kézirat.
- Bori Imre. 1968. *A jugoszlávai magyar irodalom története 1918–1945*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bori Imre. 1975. *Irodalmunk évszázadai*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Bori Imre. 2007. *A jugoszlávai magyar irodalom története*. Gerold László: Bori Imre (349–352). Szerk., jegyz.: B.[ordás] Gy.[özö] (399–340). Újvidék: Forum Könyvkiadó (5. kiadás).
- Csáky S. Piroška. 1988. *Vajdasági magyar könyvek 1918–1941*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Faragó Kornélia. 2004. A kezdet-kultusz közösségi térideje. *Hungarológiai Közlemények* 35 (1): 78–89.
- Gerold László. 2001. *Jugoszlávai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Gerold László. 2016. *Vajdasági magyar irodalmi lexikon (1918–2014)*. Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Hajdu Péter. 2001. Történetek metaforikus interakciója. Mikszáth Kálmán: Galamb a kalitkában. In *Romantika, világkép, művészet, irodalom*, szerk. Szegedy-Maszák Mihály–Hajdu Péter. 219–242. Budapest: Osiris.
- Ispánovics Csapó Julianna. 2009. A jugoszlávai magyar irodalom 2000–2001. évi bibliográfiája. *Bibliográfiai füzetek 34–35*. 273. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar, 5083. tétel.
- Ispánovics Csapó Julianna. 2011. *A bácskai magyar irodalmi kultúra előtörténete a régió magyar könyvkiadása szempontjából*. Újvidék: Filozofski fakultet u Novom Sadu.
- Kuncz Aladár. 1931. *Fekete kolostor: Feljegyzések a francia internáltságából*. Kolozsvár: Erdélyi Szépművészeti Céh.
- Márton László. 1998. A kitaposott zsákutca, avagy a történelem a történetekben (Két példa). *Jelenkor* 41 (2): 146–169.
- Németh Ferenc. 2001. Egy tanító bevonul az irodalomba. A vajdasági magyar irodalom első kötetéről. *Magyar Szó, Kilátó*, jan. 20. 13.
- Németh Ferenc. 2014. A Nagy Háború (ismeretlen) regénye. Tarkó János: Amíg a nagy vihar tombolt... *Tanulmányok* 48 (1): 100–109.
- Németh Ferenc. 2018. 1919: A kisebbségi irodalmi öneszmélés éve Nagybecskerekén: Adalék a vajdasági magyar irodalom kezdetéhez. *Hungarológiai Közlemények* 49 (3): 128–135.

Rózsafalvi Zsuzsanna. 1998. A szövegköziség a Mikszáth-poétikában. In Eisemann György szerk. *A kánon peremén: Az irodalmi modernség alakváltozatai a XIX–XX. század fordulójának magyar prózájában*. 137–150. Budapest: ELTE, XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék.

Tarkó János. 1919. *Amíg a nagy vihar tombolt...* Nagybecskerek: Haász Testvérek.

WHAT HAPPENED IN HUNGARIAN LITERATURE IN YUGOSLAVIA/VOJVODINA IN 1918?

The research examines one of the most important principles of the Hungarian literary history discourse in Vojvodina – considered valid to this day – the axiom formed at the beginning of 1918. The interpretation and understanding of the results take into account the ideological influences, historical-poetic traditions and literary approaches that led to and influenced the above-mentioned canonization procedures (synthesis of Hungarian literary history in Vojvodina, creating the Lexicon of Hungarian Literature in Yugoslavia then in Vojvodina, publishing book histories and bibliographies) the beginnings of Hungarian literature in Yugoslavia / Vojvodina were connected with the date of the establishment of a political construct, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The paper presents the sense in which modern perceptions of the history of literature have overturned the positivist and substantive methods that defined the mentioned historical ideas, thus modifying / deconstructing the overall picture of the life form of Hungarian literature in Yugoslavia / Vojvodina. At the same time, the interpretation preserves the canonical, forward-looking and enduring values of historical traditions (e.g. Imre Bori's vision of literary history).

Keywords: 1918, Hungarian literature in Yugoslavia/Vojvodina; Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes; Szenteleky cult, János Tarkó

ŠTA SE DOGODILO U MAĐARSKOJ KNJIŽEVNOSTI U JUGOSLAVIJI/VOJVODINI 1918. GODINE?

Istraživanje se bavi jednim od najvažnijih načela mađarskog književnoistorijskog diskursa u Vojvodini koje se do danas smatralo opšteprihvaćenim aksiomom, formiranim s početka 1918. Predstavljanje i interpretacija rezultata u radu uzimaju u obzir ideološke uticaje, istorijsko-poetske tradicije i književne pristupe koji su doveli i uticali na gorepomenute postupke kanonizacije (sinteza vojvođanske mađarske književne istorije, stvaranje jugoslovenskog a potom i vojvođanskog mađarskog književnog leksikona, izdavanje bibliografija i književnih istorija), čime se počeci mađarske književnosti u Jugoslaviji, tj. Vojvodini povezuju sa datumom uspostavljanja jednog političkog konstrukta, Kraljevine SHS. Savremene percepcije istorije književnosti preokrenule su pozitivističke i sadržajne metode koje

su definisale pomenute istorijske ideje, modifikuj či/dekonstruišući celokupnu sliku života mađarske književnosti u Jugoslaviji, tj. Vojvodini. S druge strane, u radu su sačuvane kanonske, perspektivne i trajne vrednosti istorijskih tradicija, npr. vizija istorije književnosti Imrea Borija.

Ključne reči: 1918, jugoslovenska mađarska književnost, vojvođanska mađarska književnost, Kraljevina SHS, Sentelekijev kult, Janoš Tarko

A kézirat beérkezésének ideje: 2020. szept. 5.

Közlésre elfogadva: 2020. dec. 1.

KÁROLY Adrienn

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
Nyelv- és Irodalomtudományi Doktori Iskola
Szerbia, Újvidék
karolyadrienn93@gmail.com

SZABADKA MINT SZÖVEG-VÁROS MUNK ARTÚR MŰVEIBEN

Szabadka as a text-town in the works of Artúr Munk

Subotica kao grad-tekst u delima Artura Munka

Munk Artúr két fikciós műve, *A hinterland* és a *Bácskai lakodalom* egyaránt Porvárosban játszódik, amely vidéki kisváros könnyedén azonosítható Szabadkával a fellelhető valószínűvonatkozások alapján. A tanulmány összehasonlító szövegelemzésének célja annak a bemutatása, hogy e regények szövegvilága hogyan beszél el Szabadkát mint szövegvárost, valamint hogy írójuk hogyan formálja át szülővárosát porvárosi történeteinek színtereként. A Munk-opus együttes elemzéséből kibontakozó városnarratíva nemcsak az épített város tereinek és lakóinak irodalmi leképződését fedi fel, hanem az önéletrajzokhoz való viszonyítás által közvetlen módon igazolja a regényekben az önéletrajzi tér működését és a referenciális olvasat jelenlétét is. A dolgozat figyelme elsősorban a Munk műveiben elbeszél város tereinek, köz- és magánépületeinek vizsgálatára, a tér „olvasásának” leírási irányára, illetve a kisvárosi alakjaira összpontosul, amelyeken keresztül érzékelhetővé válik Munk Artúr saját (kis)városi környezetéről, a XX. század eleji Szabadkáról alkotott vélekedése is. *Kulcsszavak:* Munk Artúr, térpoétika, elbeszél város

Bevezető

Az írói élményanyag, a szülőfalvi környezet térkontextusának fikciós válása különösen jellemzi Munk Artúr munkásságát. Bori Imre *A hinterland Utószavában* fogalmazza meg róla, hogy a „kreatív képzelet nem volt sajátja [...], annál erősebb jellemzője volt a látottnak és a tapasztaltnak a művé-

szi másolatként való felhasználási készsége” (Bori 1981, 237). Első művét, *A repülő Vucsidolt* gimnáziumi éve alatt Szabadka-történetként írja meg Csáth Gézával és Havas Emillel közösen, mely középpontjában Francziskovics Sztipán repülőgépmodelljének feltalálása és megépítésének kálváriája áll. Azonban az „izgalmasságra törekvő tárcaregényeket” parodizáló műben a történelmi tények, a név szerint megjelenő alakok és helyszínek csupán kiindulópontul szolgálnak, amely célja „a szabadkai becsvágy és földhözragadtság leleplezése” – írja Dér Zoltán a kötet *Utószavában*, majd hozzáteszi, hogy a regény főhősét a szabadkai születésű, repülőgép-építő és sportrepülő Szárits Jánosról (Szabadka, 1876–Szabadka, 1969) modellezték: „Bizonyosra vehető [...], hogy Csáthék regénye és Szárits kísérletei, illetve azok öblös visszhangja között szoros az összefüggés. [...] Szárits is szegény volt, mint a regény hőse. De nem paraszt, hanem adóhivatalnok” (Dér 1980a, 185–186, 190). Munk *Köszönöm addig is... Egy orvos életregénye és A nagy káder: Egy pleni feljegyzései a forradalmi Oroszországból* című önéletírásaiban Szabadka kisebb-nagyobb hangsúllyal kap teret, mivel az előbbi életének teljes történetét, utóbbi csak a háborúban és hadifogságban eltöltött éveit beszéli el.¹ A *Köszönöm addig is... Utószavában* így búcsúzik: „Köszönöm az olvasónak, hogy türelmesen elkísért kalandos életem során. / Hálásan köszönöm szíves figyelmét, érdeklődését. / Köszönöm addig is...” (Munk 2018, 337). Az első személyű, „autodiegetikus” elbeszélés mellett ily módon tisztázza írásában a Philippe Lejeune által meghatározott önéletírói paktum² (Lejeune 2002, 144–145) működését, valamint azonosítja magát az elbeszélővel és a szereplővel is, hiszen az elbeszélésben neve egyetlenegyszer sem tűnik fel. Két regénye, *A hinterland* és a *Bácskai lakodalom* pedig egyaránt Porvárosban játszódik, amely megformálásakor szülővárosa látványára és atmoszférájára való támaszkodására ismét Bori Imre hívja fel a figyelmet. Véleménye szerint Munk *A hinterlandban* „visszatérni látszik [...] A repülő Vucsidol világához, amikor Porvárosban játszódó történetét megformálja: a »helyi színek« éppen úgy biztos fogódzója, mint a katonaélet során gyűjtött tapasztalatai – konkrétumai nélkül nem is tudott volna dolgozni” (Bori 1981, 237). Hammerstein Judit *A hinterlandról* írt tanulmányában szintén utal a megalkotott város és Szabadka közötti azonosságra: „A cselekmény a könnyedén Szabadkaként azonosítható Porváros nevű vidéki kisvárosban indul az első világháború kitörésekor” (Hammerstein 2017). Mindazonáltal szükséges

¹ A *Köszönöm addig is...* azon fejezetei, amelyek Munk háborús éveit beszélik el, szinte teljes megegyezéssel fellelhetők *A nagy káderben* is.

² A szereplőnek nincs neve az elbeszélésben, a szerző azonban nyíltan azonosnak mondja magát az elbeszélővel (Lejeune 2003, 3).

megjegyezni, hogy az irodalmi fikció nem helyettesítheti maradéktalanul a történelmi forrásokat. A személyes tapasztalatokból, élményekből formálódó város képe az írói fantáziának és a nyelv metaforikus erejének rendelődik alá. Bednatics Gábor Burton Pike észrevételére hivatkozva fejt ki, hogy valós és képzelt összevetésekor élesen el kell különíteni a szavakkal formált várost a valódi város észlelésétől, melyek „inkább párhuzamosak és analógok, mintsem azonosak lennének” (Pike 1997, 246; Bednatics 2006, 214). Eisemann György a városi helyszínnel kapcsolatban hasonlóképp annak „művi” megalkotottságára figyelmeztet. Az elbeszélésben a várostoposzhoz kötődő emlékezést a tárgyi-személytelen alakzatok-jelenségek strukturálódásából fikcionálódó, személyhez kötődő jelentésként határozza meg, amely jelenbeli kontúrjait a múltból érkező vonásokból, szubjektív emlékjelekből nyeri (Eisemann 2006, 234–235). Az író emlékezéstechnikájának köszönhetően összefüggéseket hoz létre a szubjektum és a tér között, amely közös tapasztalat a tér reprezentációjában összegződik (Papp 2017, 81–82). Munk Artúr műveinek összjátékából kibontakozódó városnarratíva megközelíthetővé válik Philippe Lejeune önéletrajzitér-elmélete felől, mely a szerző fikciós és önéletrajzi műveinek együttes olvasatában bontakozódik ki. Az elgondolás az életműben egyfajta belső, logikai diskurzust feltételez, amely más szövegekkel, eseményekkel folytatott dialógusokkal együtt hozza létre az értelmezéséhez szükséges intertextuális hálózatot (Z. Varga 2010, 554–555). „Az életmű egésze [...] olyan rendszert alkot, ahol a túlzás és önkritika egyensúlyba kerül, kiegyenlíti egymást: a teljesség szintjén összeáll az én képe [...]” – olvashatjuk Lejeune-tól a *Gide és az önéletrajzi tér* című írásában (Lejeune 2003, 50). Szerinte az önéletírás felépíti azt, hogy milyen renden alapszik a végső igazság, melyet a szövegek megcéloznak. A „mély és sokrétű” jelzőkkel ellátott regényt a „felszínes és sematikus” önéletírással szembe állítva fogalmazza meg, hogy az olvasó

gyakran elfelejti, hogy ezekben az ítéletekben az önéletírás két szinten jelenik meg: azzal, hogy az összehasonlítás egyik *tagja*, az egyszerre a *kritérium* is, amely az összehasonlításhoz szolgál. Mi az az „igazság”, amelyet a regény jobban hozzáférhetővé tesz, mint az önéletírás, ha nem a személyes, individuális, benső igazság, vagyis pont az, ami minden önéletírói tér szándéka? Ha fogalmazhatunk így, a regény éppen önéletírásként nyilvánítatik igazabbnak.

Ezáltal az olvasót arra ösztönzik, hogy a regényeket ne csak az „emberi természet” igazságára vonatkozó *fikcióként* olvassa, hanem az egyén feltáró értékű *kitalációiként* is (Lejeune 2002, 154–155).

Az önéletrajzi tér tehát egy olyan kontextuális mező, amelyben a szövegek referenciális viszonyban állnak egymással, amelyek között a szerzőjük közvetít, például a szövegtörédek ismétlésével erősíti annak működését a befogadó tudatában – foglalja össze Lejeune teóriáját Horváth Futó Hargita (Horváth Futó 2009, 79, 82). Munk művei között több ilyen eset is tetten érhető. A *Köszönöm addig is...* című önéletírásának *Húszéves találkozó*³ fejezete a *Bácskai lakodalom* szövegében⁴ is olvasható. Bennük ugyanaz a történet játszódik le ugyanazon a helyszínen a szövegrészek szinte szó szerinti megismétlésével, mindössze néhány név⁵ megváltoztatásával. Hasonló egyezés lelhető fel az említett kötetek néhány alakját illetően: a szlovák származású Lux orvos mindkét művében megjelenik, akinek jelleméről és származásáról szintén azonos leírás olvasható.⁶ Mellette Munk a *Bácskai lakodalom* Kikics Jásóját az emlékeiben élő „dúsgazdag bunyevác parasztgazdáról”, Lajcsó bácsiról modellezhette. A köztük lévő párhuzamot a mindkét alak zsugori, takarékoskodó jellemeírása igazolja.⁷ A referenciális olvasat jelenlétét erősíti a *Bácskai lakodalom* regényének festőpárosa, Gyenizse László és Kriszta, akik könnyedén azonosíthatóak Munk barátjával, Farkas Bélával (Fiume, 1894–Palics, 1941) és a bunyevác származású Mamuzsich Magdával (Szabadka, 1907–?). Ninkov Kovačev Olga Szabadka XX. századi képzőművészetével foglalkozó vizsgálódásaiban szintén megállapítja, hogy Munk

Bácskai lakodalomjában a [...] bunyevác származású, fiatal festőnőnk (Mamuzsics Magda) és a legendává nőtt, vergődő festőnk (Farkas Béla) kapcsolatának félig igaz történetét írja le, az események pedig az orosz forradalmat követően játszódnak, [...] mindvégig Farkas Bélára és korára, a nagy tehetségére, a népviseletből kivetkőzött Mamuzsics Magdára is gondolunk, és azon törjük a fejünket, mi lehet a valóság az egészből (Ninkov Kovačev 2000).

A Porváros-regények egymás folytatásaként is olvashatóak, hiszen *A hinterland* az első világháború éveinek eseményeit, míg a *Bácskai lakodalom*

³ Vö. Munk 2018, 255–262.

⁴ Vö. Munk 2016, 151–168.

⁵ A *Köszönöm addig is...* szövegében Varnyú Laci, míg a *Bácskai lakodalom*ban Gyenizse László hiányzik az osztálytalálkozóról.

⁶ Vö. Munk 2018, 223–224; Munk 2016, 5.

⁷ Vö. Munk 2018, 224; Munk 2016, 17.

a háború utáni éveket⁸ beszéli el. Ezen kötetek érdekessége, hogy a városnarratívák alig tartalmaznak ismétlődő szövegelemeket, visszatérő helyszíneket és szereplőket, így értelmezésükben a szövegek közötti átjárások nem játszanak hangsúlyos szerepet. A városnév megegyezésén kívül kevés intertextuális vonatkozás lelhető fel, amely a szöveghelyek közötti közvetlen hálózatra utalna. A figyelmes olvasó is csupán néhány, jelentéktelennek nevezhető egybeesést fedezhet fel, mint például a Nagy kávéház mindkét regényben való megjelenését, vagy azt, hogy *A hinterlandban* egy rövid epizód erejéig feltűnő Jásó bácsi nevű, háromszáz láncos bunyevác parasztember (Munk 1981, 195) a *Bácskai lakodalom* egyik főalakjával, Kikics Jásóval egyezhet meg. Mégis ezek az apró utalások és a városnév egyezése következtében kitágul Porváros tere, a különálló képek és történetek egységes egészzé állnak össze, átjárási lehetőséget létrehozva a két mű között.

A kisváros mint színtér

Papp Ágnes Klára a kisváros toposzával foglalkozó kutatásaiban emeli ki, hogy a provinciális kisváros jellemzően a XIX. század második felében létrejövő és a XX. században is szerepet játszó kronotoposz (Papp 2015a, 15), mely gyakran hivatkozott modellje alapvetően Mihail Bahtyin *A tér és az idő a regényben* című írásában megfogalmazottakra támaszkodik:

E kisváros a ciklikusan folyó mindennapi idő helye. Benne nem események zajlanak, hanem csupán minduntalan ismétlődő „léthelyzetek”. Az idő itt teljesen mentes a történelem előrehaladó mozgásától, s szűk körökben mozog: napok, hetek, hónapok vagy az egész élet körében. A napok itt nem napok, az évek nem évek, az élet nem élet. Napról napra ugyanazok a mindennapi cselekvésformák, ugyanazok a beszélgetési témák, ugyanazok a szavak stb. ismétlődnek (Bahtyin 1976, 300).

Munk Artúr Porváros-regényeiben ragaszkodik a kisváros toposzához, akárcsak Csáth Géza és Kosztolányi Dezső is teszi Szabadkát tematizáló irodalmában, holott szülővárosukat a XX. század elején a Monarchia harmadik legnagyobb településeként, a Bácska oktatási és művelődési gócpontjaként tartották számon. Mégis, a város és annak lakói őrizték a vidéki lét sajátosságait, amely léggört Borovszky Samu *Magyarország vármegyéi és városai* című, a Bács-Bodrog vármegyét tárgyaló kötetében a következőképp érzékeltet:

⁸ A regény alcíme: *Porvárosi történet az ezerkilencszázhuszas évekből*.

[F]ő jövedelmi forrás a mezőgazdaság. [...] az intelligens osztály épp úgy, mint az iparosok, földbirtokba fektetik vagyონukat, ez a fő jövedelmi forrásuk s egyúttal büszkeségük is, mert Szabadkán „láncsal mérlik az embert”, s figyelemre sem méltatják azt, akinek kevesebb vagy semmi földje nincsen. [...] az állattenyésztésben is óriási tőke fekszik. [...] Szabadka társadalmi élete csak az utóbbi években kezd kialakulni. Az eddigi késedelem okát nem annyira az intelligencia hiánya okozta, [...] a korszerű haladás is még csak a látszatot elégíti ki (Borovszky 1909, 195–204).

Munk a településen zajló élet ciklikusságáról és változatlanságáról *Köszönöm addig is...* művének első mondataiban így nyilatkozik:

Poros szülővárosom, Szabadka, a világ legnagyobb faluja. Kegyetlen szél söpri az utcák porát egyik kerületből a másikba, teleszórja szemünket, szánkat, tüdönket fi om üvegszerű porral, aztán – mint aki jól végezte dolgát, – megpihen, hogy másnap mindent előlről kezdjen. [...] Szavahihető, komoly történetírók állapították meg, hogy a mi városunkban és környékén évszázadok óta nem történt feljegyzésre méltó esemény (Munk 2018, 5).

Ez a jellemzés kiemelt hangsúlyt kapva köszön vissza az elképzelt, Szabadkára emlékeztető kisvárosának atmoszférájában. A *Bácskai lakodalomban* a húsz év után külföldről hazatérő Zsák Feri mindössze annyit konstatál a városról, hogy még „a por sem lett nagyobb, mióta külföldön élt” (Munk 2016, 72). Maga a szintér nevével egygé váló poros jelző is a cselekvések hiányát, a „semmi nem történik” érzését érzékelteti, mely ábrázolásában a Papp Ágnes Klára által említett kisváros leírásának kliséi (kihaltság, por, sár stb.) állandóan jelentkeznek (Papp 2015a, 25). „Finom, áttetsző por üli meg a levegőt” vasárnaponként, amely napon „pipás emberek ülnek a házak előtt, asszonyok, simára fésült lányok könyökölnek az ablakokban”, hogy nehoagy elmulasszanak „valami érdekes eseményt”: „ha zörgős parasztszekereken lakodalmas menet robog végig a porban, borosüvegeket lóbáló, sikítózó asszonyokkal, vagy zenés temetés vonul a temető felé vivő kövesúton”, de ugyanúgy eseményszámba megy, ha valaki új ruhát, cipőt vagy kendőt kap (Munk 2016, 133).

A város vizuális reprezentációjának mint emlékezeti gesztusnak egyik megnyilatkozási formája az irodalmi fikcionalizálás. „Miként válhat a város történelmi emlékké az elbeszélő számára és mennyire köti meg a kezét a helyről első kézből szerzett egyéni tapasztalata, ami elbeszélését a tárgyyszerű-

ség, a hitelesség látszatával ruházta fel” – vezeti fel gondolatait Gyáni Gábor *A történelem mint emlék(mű)* kötetének a város kulturális emlékezeti toposz-szá válásával foglalkozó részében (Gyáni 2016, 148). A téma vizsgálatával kapcsolatban két, Nagyvárad 1918 előtti emlékezetét megörökítő, megegyező időben és társadalmi réteg aspektusából íródott dokumentumot mutat be – egy „íróember” és egy hétköznapi emlékező szemszögéből –, melyek összevetésével feltűnő különbségeket állapít meg.⁹ Az emlékező-narrátorok egymástól elütő társadalmi imázst formálnak meg, ezáltal egy összetettebb képet is nyújtanak az emlékezetben tartott város valamikori valóságáról (Gyáni 2016, 150–151). Gyáni ezen észrevétele kapcsán utalnék T. Szabó Levente elképzelésére, aki szerint a terek nem semlegesek, ugyanúgy az emberi jelentésadás tárgyát képezik, mint a szóba hozható tárgyi világ bármely más része (T. Szabó 2008, 20–21). Munk Szabadka-szemléletében, majd annak irodalmi leképzésében minden bizonnyal közrejátszhatott belső pozíciója, valamint Budapest vagy a még annál is nagyobb városok pezsgő kulturális életének, a nagyvárosi életformának a megtapasztalása¹⁰, amelyek viszonylatából szülővárosának vidékiessége még inkább nyilvánvalóvá válhatott. Szabadkai kortársával, Kosztolányival kapcsolatban Szegedy-Maszák Mihály jegyzi meg, hogy „nemzetközi látókörre olyan fölényrel ruházta fel, amely lehetővé tette számára, hogy egyszerre lássa kisszerűnek és végtelenül értékesnek a maga mögött hagyott értékrendet” (Szegedy-Maszák 2010, 112). Másrészről a kisvároskép a XX. század első felében igencsak elterjedt irodalmi narratívaként jelentkezett¹¹, hatást gyakorolva a vizsgált írók műveire is. Szegedy-Maszák a „nyugatos” írókkal kapcsolatban hangsúlyozza ki, hogy irodalmukat a kisváros, a saját szülőhelyüknek környezete mitikus térként inspirálta (Szegedy-Maszák 1995, 153), mely változataival, többek között, Papp Ágnes Klára foglalkozik *A tér poétikája – a poétika tere* kötetének *A kisváros poétikája* fejezetében Kaffka Margit, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula és Karácsony Benő irodalma kapcsán.¹²

⁹ Bővebben lásd Gyáni 2016, 148–155.

¹⁰ Kalandos, egészen hihetetlen élet volt az övé, melyet önéletírásai tanúsítanak. Nagyanyja „piros-utcai kis földes, szoba-konyhás lakásából” Pestre került orvostanhallgatónak, besorozták önkéntesként Salzburgba, hajóorvosként eljutott New Yorkba, és részt vett a Titanic túlélőinek megmentésében, mindezek mellett járt Párizsban és Isztambulban is. Az első világháború során három évet a keleti fronton töltött, négy évre pedig orosz hadifogságba került, ezt követően térhetett haza szülővárosába, Szabadkára.

¹¹ A kronotoposz alapjai a világirodalomban valahol Flaubert és Csehov között alakultak ki (Papp 2015c, 95).

¹² Bővebben lásd Papp 2017, 29–111.

Bednatics Gábor a nagyvárost egyszerre teret és témát adó toposzként kezeli, amely egyes kiemelt sajátosságai, atmoszférája és jelentősége már nem a városi lét általi ihletettség leképzéséért felelős, hanem „a hely imaginárius térképét kívánja megrajzolni” (Bednatics 2006, 213). Munk Artúr történeteiben a kisváros az elmaradottság és a változatlanlanság helyszínét testesíti meg, ahol a kisvárosi lét egyaránt behatárolja az események alakulását, a szereplők lehetőségeit és mozgásterét is. Bahtyin a kisvárosi regényszíntér kronotopozát úgy jellemzi, ahol az idő egyszerű, s erősen összenő a legközönségesebb színhelyekkel: a kisváros házaival, szobáival, az álmos utcáival, a porral stb. „Az idő itt teljesen eseménytelen, emiatt úgy tűnik, mintha megállt volna. [...] Ez az idő sűrű, nyúlós, és úgyszólván belemászik a térbe” (Bahtyin 1976, 300). A Porvárosban bekövetkezett változások többnyire nem a város, hanem a szereplők életében mennek végbe, amelyek magukban kisszerűnek minősíthetők, viszont az egyének számára rendkívüliek. A változás az alakok életének meghatározott fordulatára: nevelődésére, karrierjére, szerelmére koncentrál (Papp 2015b, 27). A *hinterland*ban a helyiek életét az első világháború nem csak abból a szempontból befolyásolja, hogy pótolniuk kell a megfogyatkozott férfiak számát, ezért a Földbankban a „hadba voltunk tisztviselők helyét többnyire csinos, jó megjelenésű, jó összeköttetésekkel rendelkező fiatal hölgyekkel töltötték be, akik nagy ambícióval dolgoztak” (Munk 1981, 59). A háború új lehetőségeket kínál nemcsak a vagyoni, hanem a társadalmi viszonyok átrendezésére is. Miközben a hadszíntereken harcolnak és halnak a katonák, az otthon maradt Kávé Mátyás spekulációs, gátlástalan üzletelésével vagyont halmoz fel családja részére, amely által „méltóságos úrrá”, felesége pedig parasztasszonyból fiatal katonákkal kacérkodó „úrhölgygé” válik. Áldori Emil a háború kitörése után „a hősi halált halt kartárs megüresedett helyére pályázik” (Munk 1981, 63), majd ambíciója és jól megkötött házassága révén tisztviselőből a Földbank vezérigazgatói posztjára emelkedik. A *Bácskai lakodalomban* Kriszta élete vesz teljes fordulatot, miután megismerkedik Gyenizse Lászlóval. A festőművész pártfogásába veszi a fiatal bunyevác parasztlányt, kinek támogatása által külföldön is elismert festőnővé fejlődik. Az ilyen jellegű változások mutatnak rá a város változatlanlanságára (Papp 2015b, 28), hiszen attól, hogy a lakók életében akár drasztikusnak nevezhető fordulatok zajlanak le, maga a város nem változik. Ezt Munk a *Bácskai lakodalom* utolsó fejezetében egyértelműen ki is mondja, mely szerint „[a] Csorba-ház udvara a régi maradt, csak a lakók változtak meg benne” (Munk 2016, 197).

Az elbeszélt kisváros terei és középületei

Ćurković-Major Franciska *Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében* című tanulmányában a város vagy a város környékének helyszínét leíró, képzőművészeti jelleggel bíró, többé vagy kevésbé részletes képeket irodalmi képeslapoknak nevezi (Ćurković-Major 2002, 80). Munk Artúr műveiben ugyan a város és a városi élet színtereinek leírásai rendelkeznek tájleíró jelleggel, azok, főként a középületeket illetően, nincsenek részletesen kidolgozva. Bori Imre *A hinterlanddal* kapcsolatban állapítja meg, hogy a regénynek nem a történetészvítés az erőssége, hanem „az alakok és a helyzetek »valósága«” (Bori 1981, 238). A téralakítást illetően pedig megfigyelhető, hogy jelentősen nagyobb hangsúlyt fektet a magánterek és annak belső tereinek megformálására a közösségi terek és a város egészének hátrányára. *A hinterland* és a *Bácskai lakodalom* cselekménye több színteret jár be, viszont a középületek, a közterek, az utcák és a vendéglátóipari intézmények bemutatása nemegyszer vázaltszerű. Előbbiben a témából adódó helyszínek – a hadikórház, a kaszárnya és a káderiroda – az események háttereként tűnnek fel megszokott funkciójukban, minden különösebb hangsúly nélkül. Rendszerint olyan színtereket képviselnek, ahol Stein Leó volt katonatársaival találkozik, de további tipikus találkozóhelyként inkább a magánszférák, az otthonok¹³ és irodák¹⁴ jelentkeznek. A kötet első soraiban, az „éljen a háború” felkiáltás után rögtön a település első világháború idei képének szemléltetésével nyit: „Porváros rosszul megvilágított utcái lelkes kiáltásoktól visszhangoztak. / Fülledt, fojtós júliusi éjszaka levegője nehezedett az aszfaltos főutcaára. Az emeletes házak, a nedves aszfalt, egymással versenyezve, gyilkos meleget leheltek ki. / A háziezred piros parolis bakái virágosan, lobogósan vonultak a pályaudvar felé” (Munk 1981, 5). A város képe röviden, néhány általános vonással megrajzolva jelenik meg, miközben tudósít a bevonuló katonák búcsúztatásáról. Az elképzelt főutca átmeneti helyé, azaz *passage*-zsá (de Certeau 2010) változik a rajta átvonulók mozgása miatt. Mellette kiemelt helyszíneként kerül elő a pályaudvar, amely a Marc Augé-féle *nem-hely*ként kap szerepet a regény térnarratívájában. A nem-hely olyan tér, amelyhez nem lehet kötődni, nincs identitása, nincs története, és bizonyos célokkal (közlekedés, szállítás, kereskedelem, szabadidős tevé-

¹³ Kávé Mátyás lakásán karácsonyi ünnepi vacsora kerül megrendezésre katonatisztek és üzletársak meghívásával (Munk 1981, 96), Gyenizse László villájában minden vasárnap vendégül látja barátait, Botka Pált és Lipkai Lajost (Munk 2016, 67).

¹⁴ Az orosz menekültek a segítőirodában, majd az Orosz Klubban gyűlnek össze (Munk 2016, 45, 93), Kávé Mátyás és Áldori Emil irodájukban fogadják ismerőseiket, üzletfeleiket.

kenység) áll kapcsolatban (Augé 2012, 47, 55). Augé nem-helyként minősít bizonyos épületeket (pályaudvar, állomás, park, bevásárlóközpont), utakat, útvonalakat, a szállítóeszközök mozgó fülkéit stb. (Augé 2012, 48). A pályaudvar a műben olyan személytelen, átmeneti területként tűnik fel, amely a férfiak helyváltoztatását, harctérre vagy kiképzésre való szállítását szolgálja. Azt a teret testesíti meg, amely elragadja a város férfijait, akik miután felszállnak a vonatfülkékbe, nem tudni, hogy hova szállítják őket, valaha hazatérnek-e: „A legénységet virágokkal díszített marhakocsikba tuskolták. A tiszték még a peronon búcsúzkodtak. [...] – Isten áldja meg magukat – kiáltotta sebtében a zászlós –, itt hagy a vonatom, aztán fuccs a hősi halálnak! [...] A távozó katonavonat a civilek, asszonyok, suhancok harsány éljenzése mellett gördült ki a pályaudvarról” (Munk 1981, 6–9).

Munk műveiben szinte alig lelhető fel az Ernst Cassirer-féle esztétikai térrel¹⁵ vagy épületornamensek leírásával kapcsolatos szövegrészlet. Valószínűleg távol állhatott tőle az építészet mint művészeti ág és a túldíszítésben tobzódozó szecessziós stílus, hiszen az építészeti remekműnek számító, monumentális városházát önéletírásaiban egyszerűen csak cifra épületnek¹⁶ nevezi, s nem tér ki annak színgazdagságára és a díszítőelemek, formák, motívumok használatára. A XX. század elején szülővárosában is népszerűségnek örvendő szecessziós építészeti stílus egyedül *A hinterland* Földbankjának bemutatásában ismerhető fel az épület anyaghasználatára (üveg, márvány, fadaragvány) és a díszítés által: „A Fő utcai pénzintézet, a Földbank és Takarékpénztár pompás palotájában serényen folyt a háborús munka. [...] Nagy volt a sürgés-forgás az üvegtetejű, kissé színpadias márványcsarnokban. [...] A ragyogó márványpultok mögött zárt páholyokban szorgoskodtak a hivatalnokok” (Munk 1981, 59). A leírás a vezérigazgató irodájának bemutatásával folytatódik: „a vezérigazgató Pazar szobájában, párnás ajtóknak mögött, diszkrét tárgyalások folytak. [...] Illatos füstfelhő kavargott a fejük felett, a díszes irodahelyiség művészi fadaragványai között” (Munk 1981, 65). Az irányzat sajátosságai – a szépségimádat, a szép és dekoratív elemek előtérbe helyezése – egyértelműen megmutatkoznak a fenti szövegfragmentumokban. A szecesszió jegyében alkotó művészek egyaránt széppé akarták tenni a környe-

¹⁵ Intenzív kifejezésértékekkel telített és teletűzdelt, s a legerősebb dinamikus ellentétek által életre keltett és mozgatott tér. Olyan valós „élettér”, mely a tiszta érzés és fantázia erejéből épül fel, s melyben a tárgyi világ új horizontja tárul fel. A tárgy mint a művészi ábrázolás tartalma új távolságba kerül, amely által nyeri el önálló létét, a „tárgyiaság” egy új formáját. Főként a festészetben, a plasztikában, az építészetben konstruálódik (Cassirer 2000).

¹⁶ „Megbámulom a rég nem látott cifra városházát...” (Munk 1930, 394–395).

zetüket, az őket körülvevő tárgyakat és műalkotásokat, így magukat az épületeket is. A regény narrátora az épületre palotaként utal, majd a pompás, színpadias, ragyogó, illatos, díszes, művészi jelzőkkel minősíti, amelyet a szerző – a hasonló elhelyezkedés, kinézet és építészeti stílus, valamint saját benyomásaim alapján – a Szabadkán valóban létező, Szabadka vidéki kereskedelmi bank néven ismert épületről mintázhatta. A Szabadka XX. század eleji építészeti látképét meghatározó szecessziós stílus, az új „városkarakter” a *Bácskai lakodalomban* is visszaköszön, melyben a lakosok által csak „rozoga emeletes házakként” emlegetett paloták olyan egyedi elemei a városképnek, amelyek orientációt segítő támpontul szolgálnak: „Ezek a kétes értékű paloták a tulajdonosok nevét viselték, és megkönnyítették a tájékozódást azok számára, akik nem ismerték az utca nevét, vagy nem tudtak olvasni” (Munk 2016, 177). Az első szecessziós stílusú épületek nagy vihart kavartak megépülésük idején, mivel azok a téralakítás, szerkezet, anyaghasználat és díszítés tekintetében markánsan eltértek a Magyarországon addig megszokott és elterjedt architektúrától (Lyka 1902). Kezdetben a mozgalom minden termékére az esztétikus elemek túlhangsúlyozottsága, valamint az ornamentika aránytalanná válása miatt az ízléstelenség és a giccs megtestesüléseként tekintettek (Duranci 1983, 8; Pók 1972, 8–9). A közvélekedés úgy tartotta, hogy a középületeknek kialakításukban tekintélyt kellene sugározniuk, s ez a felfogás nem volt összeegyeztethető a mozgalomra jellemző színgazdagsággal és a díszítőelemek használatával (Bagyinszki–Gerle 2008, 6–7). E szemlélet Munk leírásában is érzékelhető, amikor a szecessziós művészet ismeretének és megértésének hiányában kicsúfolja és kétségbe vonja ezeknek a „palotáknak” az értékét, amelyekhez se régiség-, se történelmi értéket nem tudott kapcsolni. Ennek okai a stílusok kultuszában, a hozzájuk rendelt értelmezésekben keresendők. Gyáni Gábor kifejti, hogy az újonnan emelt objektumok is képviselhetnek történelmi értéket, ha a sokszorosan egymásra tagolt múltra emlékeztetnek, és a történelmi múltat allegorizálják (Gyáni 2016, 113, 140–141), amely követelményeknek a szecessziós stílus nem tett eleget. Mégis a regény ezen épületei olyan térelemekként funkcionálnak a helyiek számára, amelyek lehetővé teszik, hogy egy útvonal bejárása során mozgósítsák a térről korábban megszerzett tapasztalataikat, ami által leírhatóvá válik a város egyes részeinek az aktivitási és észlelési térben betöltött szerepe. Emellett hozzájárulnak ahhoz is, hogy egy adott városban vagy városrészben otthonosan érezzék magukat (Mester 2005, 71). Felvetődhet a kérdés, hogy miért éppen ezek az objektumok váltak a tér érzékelésének és a város térszerkezetében való eligazodás fő fogódzóivá. Ez magyarázható az épületek karakterességével, kirívó megkülönböztető jegyeivel vagy a hozzájuk rendelt funkcionális értékekkel:

„A belvárosban mindenki így ismerte a kétemeletes Szemes-palotát, amelynek udvarában volt a Bácskai Újság nyomdája, kiadóhivatala és szerkesztősége” (Munk 2016, 177). A kisebb közösségekben az ilyen jellegű mentális térképek között kisebb az eltérés – fejt ki Mester Tibor –, mivel az elemeik kisszámúak és azok nagymértékben hasonlók, a hozzájuk kapcsolt jelentések letisztultabbak, így az egyes elemek jobban integrálódhatnak (Mester 2005, 72).

Viszont a város nem csupán utcák, terek és épületek egysége, hanem emberek, emlékek, érzelmek és nosztalgiák összessége is, a személyes élet és az emberi tapasztalatok színtere (Niedermüller 1994, 190). Niedermüller Péter *A kettészakadt város* címmel ellátott kutatásában emeli ki, hogy a városok olyan „nagy, sűrűn lakott és heterogén települések, amelyeken belül különböző társadalmi csoportok élnek, egymástól eltérő életvilágok, életstílusok és kulturális hagyományok vannak jelen” (Niedermüller 2009, 135). Munk Porváros-regényeiben a szereplők széles skáláját vonultatja fel nem, életkor, etnikai és vallási hovatartozás, szakma és anyagi állapot alapján, mely Szabadka századfordulós történeti-kulturális életrajzát tükrözi. Ám a kötetekben jelentkező sokszínűség nem osztja fel Porváros tereit, amit jól szemléltet *A hinterland* azon epizódja, amikor a háború elleni általános panaszkodásra a városháza lábánál vegyes tömeg gyűlik össze a hetipiac alkalmával, mint „valami óriási méhkas”. Az ácsorgó „köpködő börze törzsvendégei” között vannak ünneplőbe öltözött, csizmás parasztok, pantallós alkuszok, részeg napszámosok, sőt, a Nagy kávéház csupaszasztalai körül sütkérező előkelőségek is: „Bunyevácok, magyarok tárgyalnak itt, jól megértik egymást, ha üzletről van szó” (Munk 1981, 195). Csupán néhány esetben jelennek meg a különböző társadalmi rétegek tagjai eltérő helyeken. *A hinterlandban* a helybéli paraszttasszonyok a pályaudvar peronjain várják a kórházvonatokat, akik „friss vizet, bort, kalácsot, sonkát, kolbászt, cigarettát osztogatnak a sebesültek között”, miközben „lázás kíváncsisággal kérdezősködnék hozzátartozóik után” (Munk 1981, 27). A város vezérkara és a nőegyletek tagjai, azaz a „porvárosi társaság színe-java” pedig Bichler ezredorvos hadikórházába látogat el a déli harangszó hívására, mivel az ebédkiosztás „divatos társadalmi esemény lett, amelyre a hölgyek a legújabb kreációk szerint öltözködnék” (Munk 1981, 139). A helyi lakosok egyéni problémájuk rendezésére ugyancsak más személyekhez fordulnak a társadalmi és anyagi helyzetüknek megfelelően. Kávé Mátyás irodáját keresik fel a hadiözvegyek, ha „elmaradt segélyekhez akartak jutni, hozzá fordultak a kétségbeesett anyák, ha fiaika ki akarták szabadítani a katonaságtól, vele tárgyaltak az asszonyok, ha férjeik szabadságolását akarták kieszközöltetni. [...] A módos szállási parasztok tudták a pontos összeget, amit Mötyök bácsi kezéhez kellett négyszemközt lefizetni,

ha katonaszabadításról van szó” (Munk 1981, 130). A tehetősebb réteg viszont Áldori Emilhez fordul a háborún nyereszkesedő, nagy profitot ígérő üzleteivel. Így tesz a város leggazdagabb polgárává váló Kávé Mátyás is, akinek tervei megvalósításához már nem elegendő a pénze, hanem befolyásos emberekre is szüksége van: „Háromszor dobtak ki, könyörgöm, a katonai főintendatúráról, és csak negyedszeri rohamra adták meg magukat, amikor bemondtam, hogy egy komoly pénzcsoport, a Földbank és Áldori igazgató állnak a hátam megett” (Munk 1981, 123). A *Bácskai lakodalomban* Lipkai Lajos húszéves osztálytalálkozójának helyszíne a város egyik előkelőbb intézménye, az Arany Sas Kávéház „fényesen kivilágított helyisége” (Munk 2016, 151). Sokkal szegényesebb a mindkét vizsgált műben megjelenő Nagy kávéház, ahova „boros, szédült, olajos bőrű nyárspolgárok” járnak, ingujjra vetkőzött lókereskedők söröznek és öregurak sakkoznak (Munk 1981, 5; Munk 2016, 109).

A magánszféra terei

Faragó Kornélia *Viszonylati terek, cselekvő tériességek* című tanulmányában olvashatunk arról, hogy vannak olyan regények, amelyek kizárólag a „személyes terek” feltérképezésében válnak értelmezhetővé:

Az interakciós térközök, a távolságtípusok, a proxematikus normák betartásának vagy lebontásának elemzésével. A közelség-távolság téri-emocionális viszonylatai, a tőle-felé játékok főként a szerelmi, de más tematikus konstrukciókban (barátság-történetek, családnarratívák) is lényeges szerepet játszanak. Az egyéni térérzet összetevői közül ezek a narratívák használják a legkidolgozottabb testnyelvet (Faragó 2016, 23).

Ez az elbeszéléseleméleti irányulás a *Bácskai lakodalomban* alkalmazhatóvá válik, hiszen a kötet alapvető kronotoposza a kisváros magánházaiban zajló biográfiai idő. Már rögtön a történetmesélés első fejezeteiben részletes leírások által, külső perspektívából ismerhetjük meg a szereplők magánéleti szféráit: „A kis háromablakos, külvárosi »fordított« ház falán kopott tábla jelezte Lux doktor rendelőjét” (Munk 2016, 5). „Csorbáék háza jellegzetes, vidéki, földszintes bérkaszárnya volt, amelynek hosszú, keskeny udvarában kis lakások sorakoztak egymás mellett” (Munk 2016, 25). „Kikics Jásó földbirtokos takaros, félemeletes, új háza közvetlenül Csorbáék nagy bérháza mellé simult. Az építkezést Jásó apja, a »dida« kezdte, halála után fia fejezte be. A háború alatt vakolatlanul állott a hatablakos ház. A fehérre mázolt, télen-nyáron becsukott táblájú ablakok, mint szemérmes szüzek, lesütött szemekkel néztek a forgalmas,

széles, köves Poincaré utcára” (Munk 2016, 15). „Gyenizse villája a kertváros egyik eldugott, homokos utcájában, lombos vadgesztenyefák között bújt meg ívelt, nagy ablakaival. Elhalt szüleitől örökölte a kis házat, amelyben modern műtermet rendezett be a háború után” (Munk 2016, 61). A ház- és lakásbemutatók egyfajta makett, „térkép” típusú leírásai¹⁷ nemcsak fizikai tereket hoznak létre, hanem gyakran kitérnek a Biczó Gábor által kifejtett, vizuális imázs kellékeire, a térszervezés és térrendezés révén létrejövő narratíva lehetséges értelmezéseire is (Biczó 2005, 85). Például Csorbáék bérháza esetében kiderül, hogy „[v] ad, füvel benőtt szigetek, virágágyak, szőlőlugasok, ecetfák, orgona-bokrok, nyitott trágya- és szemétdombok tették változatossá a lakók kilátását aszerint, hogy ki mennyit fizetett. [...] A hátsó udvarban az istálló, szemétdomb és a mellékhelyiségek közelében kismembek laktak” (Munk 2016, 25, 27).

A szereplők otthonai mind a város periferiáján helyezkednek el, azonban nem azonos területen. Csorba János „bőrülékes, sárga kocsiával” megy el Lux doktorért a rendelőjéhez, hogy elvigye a „város túlsó felében” lévő bérházában haldokló édesapjához (Munk 2016, 5–6), Gyenizse László villájába pedig Csorbáék egyik bérlője, Lipkai Lajos köszönés helyett egy alkalommal azzal ront be, hogy „hogyan lehet ilyen messze, az isten háta mögött lakni? Az ember lejárja a lábát, amíg ideér” (Munk 2016, 69). Ezt a szétszóródást nem a különböző nemzetiségekhez való tartozás vagy anyagi helyzet alakítja, hiszen Csorbáéknál egy fedél alatt él egy „dúsgazdag”, „rekvirálás alól felszabadult, orosz menekült” család egy Dél-Szerbiából érkezett államhivatalnok magyar feleségével, valamint több magyar család is egy bunyevác család szomszédságában (Munk 2016, 25–28). Egyedül a városban igen nagy számmal jelen lévő orosz menekültek¹⁸ találkoznak a többi nemzetiségtől elkülönülve, a Sztavgorin Fjodor Alekszejevics által vezetett segítőirodában. Miután számuk jelentősen megcsappan, az itt maradtak „a város egyik mellékutcájában” működő Orosz Klubban gyűlnek össze politizálni és az *Illusztovánij Rosszija*-ból, az „emigránsok hivatalos lapjából” felolvasni (Munk 2016, 93–94).

¹⁷ Michel de Certeau *A cselekvés művészete* című kötetének *Térbeli gyakorlatok, Útvonalak és térképek* alfejezete alatt Charlotte Linde és William Labov helyekre vonatkozó két leírástípusát, a „térképet” (map) és az „útvonalat” (tour) ismerteti. Előbbi esetében a leírás a látás segítségével, a helyek rendjének ismerete általi kép bemutatásán keresztül, az utóbbi pedig a mozgás térbeliesítő tevékenysége által valósul meg (de Certeau 2010, 142).

¹⁸ Munk az önéletírásaiban feljegyezi, hogy a háború és az orosz hadifogságának hosszú éveit után hazatérve orosz emigránsok tömegével találta szembe magát Szabadkán (Munk 2018, 219; Munk 1930, 437). E történelmi mozzanat a *Bácskai lakodalom* szövegében is megjelenik: „Ebben az időben igen sok orosz menekült érkezett a városba. Megélnékült a korzó: kacagó, csinos orosz hölgyek, elegáns tisztok sétáltak a bágyadt őszi napsütésben” (Munk 2016, 28).

„Olvadni – akár egy épületet – annyi, mint interpretálni, azaz megengedő módon megmutatkozni hagyni” – írja Biczó Gábor a tér olvasásáról, majd hozzáteszi, hogy az értelmezés csupán előhívja mindazt, ami a tárgyban már egyébként is benne van (Biczó 2005, 91). Az épületek olvasása Munk regényeiben kintről befelé irányba, külső perspektívából belsőbe való lépéssel zajlik. Ebben a leírási irányban Gadamer gondolkodását¹⁹ fedezhetjük fel, aki szerint a tér „olvasásához” megértéséhez közvetlen találkozásra, szó szerinti belépésre, körbejárásra van szükség (Gadamer 1994, 161). Viszont a belépéshez nem mindenki jogosult, amelyet a narráció a folyamatos elzártságba való ütköztetés által érzékeltet. Ezen eljárásban Michel Foucault heterotópiákra²⁰ vonatkozó ötödik alapelvét ismerhetjük fel, mely szerint a nyitások és zárások rendszere egyidejűleg szigeteli el és teszi átjárhatóvá a szerkezeti helyeket. A bejutáshoz általában „szertartásokon vagy megtisztulási eljárásokon” kell átesnünk, így „csak akkor léphetünk be, ha megfelelő engedélyre tettünk szert, illetve ha végrehajtottunk bizonyos gesztusokat” (Foucault 2000, 153). *A hinterland* Földbankjába először az utcáról lépünk be a csarnokba, onnan jutunk a zárt páholyok mögé, majd az igazgató „párnás ajtó” mögött rejlő, „diszkrét tárgyalások” helyszínéül szolgáló irodájába, amely megismerési irány Áldori Emil karrierjének fokozatos előrehaladásával vonható párhuzamba. *A Bácskai lakodalomban* Kikics Jásó földbirtokos takaros házán „téli-nyáron” be vannak csukva az ablakok táblái a kíváncsi szemek előtt. Bezárul a kint és a bent közötti átjáró, ezért az olvasó kitüntetettnek érezheti magát, amikor mégis bepillant az épületbe.

Gaston Bachelard a házról mint a világ nekünk kiutalt szegletéről és elsődleges világmindenségükről beszél térpoétikájában (Bachelard 2011, 27). A belső tér fontos szerepet játszik a tulajdonos jellemrajzának megismerésében, kiegészítő információkkal szolgál az ott élő emberekről és a történésekről (Ćurković-Major 2002, 81). Ez fokozottan igaz a magánházak enteriőrje esetében. Az adott tárgyi környezet kódolható beszédként jellemzi használóját – fejt ki Tuczai Rita

¹⁹ Az épületek megértésének feltétele, hogy szöveggént „olvassuk” őket (Gadamer 1994).

²⁰ Michel Foucault azokat a szerkezeti helyeket, amelyek „összekötődnek, ugyanakkor mégis ellentmondásban állnak az összes többi szerkezeti hellyel”, két nagy csoportra osztja: utópiákra és heterotópiákra. Az utópiák „valóságos hely nélküli szerkezeti helyek, amelyek általános viszonya a társadalom reális terével egyenes vagy fordított analógiaként írható le”. A heterotópia pedig azok a „reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek, amelyek egyfajta ellenszerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsők minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók” (Foucault 2000, 149).

a lakóterhasználat jellemzőit vizsgáló kutatásában, majd a folytatásban arról értekezik, hogy a tárgyak, tárgyi rendszerek jelentésadó tulajdonságát a hozzánk tartozó cselekvések azonossága adja (Tuczai 2008, 301). A tér berendezése mindig utal létrehozójára, valamint a bútorok, díszítőelemek és színeik is jelképes tartalmakat hordoznak (Horváth Futó 2009, 45). A *Bácskai lakodalomban* a tipikus író képét jeleníti meg Lipkai Lajos szerkesztő szobája, amely „tele volt könyvekkel, hírlapokkal, papirossal” (Munk 2016, 27). Csorbáék bérházának legpazarabb, legszebb bútorokkal ellátott, két utcai szobáját az orosz Sztavgorin család bérlti. Tárgyi környezetük teljesen eltér a többi bérlőtől, amely a lakók kiemelkedő társadalmi státuszát érzékelteti: „Sztavgorin Fjodor Alekszejevics az idegen, vendéglátó ország kis poros városában is a konzervatív, hagyományokhoz hű nagyúr maradt” (Munk 2016, 31). Az épületben még egy harmadik szobát is bérelnak, amelyet „az orosz menekültek segítőirodájának hivatalos helyiségeként” használnak. A szoba érdekessége, hogy ellentétben impozáns lakóterükkel, igen szegényesen rendeznek be: „Kecskelábas katonaasztal, néhány nyersdeszkájú pad, ócska íróasztal, kopott, öreg szekrény volt az iroda bútorzata” (Munk 2016, 25–26). Az Oroszországtól távol eső iroda díszelemei, a falon függő „cári család fényképe és Oroszország térképe” utalnak arra, hogy Sztavgorin Fjodor Alekszejevics a „cár rajongó híve”, s hogy az első világháború okozta változásokat, az utolsó orosz cár, II. Miklós és családjának kivégzését és Oroszország jelentős területvesztését figyelmen kívül hagyja

Kriszta családjának házbelsője a szülők mély vallásosságát érzékelteti. Gyenizse László csak azután nyer bebocsátást az épületbe, miután a családdal közös ismerőse, Lipkai Lajos bemutatja nekik. Gyenizse szemén keresztül ismerhetjük meg a tisztaszoba berendezését, ahol Kikicsék a vendégeket fogadják. A megszokott berendezési tárgyak és azok elhelyezkedésének bemutatásával nem időzik sokáig: „Két magasra vetett, barna puhafa ágy, alacsony kihúzó szekrény, asztal sárga székekkel és egy támlás dívány, ez volt a szoba bútorzata” (Munk 2016, 82). Viszont annál nagyobb hangsúlyt fektet a vallásossághoz kötődő vizuális kultúra elemeire: „A fiókos szekrény tetején üvegbúra alatt Mária-szobor állt, mellette feszület, Szent Antal gipszszobra, gyöngyökkel, apró csigákkal körülrakott szentképek, csészék, poharak. Virágos tálban olvasó, a csészében varrókészlet, egyik üvegtálcán irományok, mellette vaskos, megviselt imakönyv” (Munk 2016, 82). A ház asszonyáról, Téza néniről korábban kiderül, hogy „vallásos asszony”, aki „az esztendő felét ájtatoskodással s böjtöléssel” tölti, s diktálja a háziak életmódját (Munk 2016, 15, 17–18). Mindezek alapján nem meglepő, hogy a ház fő díszei a szentképek, amelyek elvonják a figyelmet Kriszta festményeiről. A szülők lányuk képzőművészeti tehetségéről

alkotott véleménye tükröződik abban, hogy habár a festmények helyet kapnak a falon, azok szinte teljesen elvesznek a díszes keretekbe helyezett, „különböző színnyomatos szentképek között” és „a régi, aranykeretes, zöld fényű tükör szomszédságában” (Munk 2016, 82). A tér további szűkülését követhetjük, amikor Kriszta saját rajzait, festményeit a szekrény alsó fiókjából szedi elő (Munk 2015, 85). A szekrény és a fiók olyan térelemet képvisel, amely a belső téren belül egy újabb belső magánteret nyit meg (Horváth Futó 2009, 45). Gaston Bachelard térelméletének *A fiók, a ládák és a szekrények* című fejezetében a fiókról mint olyan rejtkehelyről beszél, ahova az emberek a titkaikat bezárják vagy elrejtik (Bachelard 2011, 79). Kriszta nem azért rejti el az alkotásait a legalsó fiókba mert titkolni szeretné azokat, hiszen a regény első fejezetei óta tudott, hogy tehetséges a képzőművészet területén. Az ok inkább a bensőségesség érzésében, valamint a környezete által tapasztalt érdektelenség és támogatás hiányában található meg. A képekről nem azt mondja, hogy festette, hanem „elkövette” azokat, mintha szégyellnie kellene, hogy festéssel foglalkozik. Bachelard szerint „a szekrény belső tere a bensőségesség tere, amely nem tárul fel minden jöttment előtt” (Bachelard 2011, 83). Azzal, hogy Kriszta megmutatja a festményeit Gyenezsének, azaz kikerülnek ebből a rejtett dimenzióból, a benne való bizalma mutatkozik meg. A filozófus *A tér poétikája* című kötetében azt is kifejti, hogy „csak a lelki szegények gondolhatják úgy, hogy mindegy, mit tesznek be a szekrénybe. A lakófunkció komoly fogyatékoságáról árulkodik, ha nem számít, hogy mit, milyen módon, és milyen bútorban helyezünk el” (Bachelard 2011, 83). Csorbáék lakóterében más megvilágításban találkozhatunk a szekrényhasználattal. Esetükben a szekrény csupán egy praktikus berendezési eszköz, nem a titkok rejtkehelye: „A gerendás, pállott szagú utcai szoba tele volt bútorral. [...] Két régi, edényekkel és birsalmával megrakott szekrény egészítette ki a szoba bútorzatát” (Munk 2016, 8). A család igazi jelleme, az egyszerű, kisvárosi paraszti képe az enteriőr különös, nem funkció szerinti felhasználásából bontakozik ki. Hiába tartozik a lakásukhoz „modern, szellős, vízöblítéssel ellátott mellékhelyiség s egyben fürdőszoba is”, a helyiséget János bácsi arra használja, hogy oda akassza a sonkákat és a száraz kolbászt, valamint „a fürdőkádat igen alkalmasnak találta a kenyérliszt megőrzésére” (Munk 2016, 25).

Összegzés

Munk Artúr Porváros-regényeinek történetébe szülővárosának tértartományát, cselekményeit és általa ismert figuráit foglalja bele, amelyek valóságvontkozásait az önéletírásaiban fellelhető referenciális olvasat is igazol. Habár

a városnarratívák terén alig alkalmaz visszatérő szövegelemeket, nem jön létre művei között egy komplex szöveg-háló, azok mégis a helyszín megegyezésének az érzését keltik, mely történetek háttérében meghúzódnak a másik mű szereplői is, csupán nem lépnek elő a „reflektorfénybe”. Téralkotását illetően a városi élet színtereit mindössze néhány vonással rajzolja meg, ám a szereplők lakásainak jóval változatosabb képét nyújtja, amelyek között van „jellegzetesnek” titulált, vidéki, földszintes bérkaszánya; új építésű, félemeletes ház és kertvárosi villa is. A magánszférák bemutatásakor fokozatosan szűkíti a teret a külső perspektívából a belsőbe való váltással, amely során kitér a tárgyhasználatra és a vizuális kultúra elemeire is, így jellemezve az ott élőket.

Felvetődhet a kérdés, hogy mi készítette Munk Artúrt arra, hogy regényeiben újra és újra Szabadka képéhez térjen vissza. A választ Bori Imre a kreatív képzelet hiányával adta meg, de Munk narratológiájának elemzéséből egyértelműen kibontakozik a szülővárosához fűződő szoros érzelmi kötődése. Meglehet, hogy esetében az önéletrajzi tér tudatos írói stratégia volt, hiszen minden nagyobb műve valamilyen módon kötődik Szabadkához, melyhez fűződő érzéseit *A repülő Vucsidol* Sztipánjának ambivalens nézetéhez hasonlítanám: „Itt nem lehet semmit csinálni, megesi az embert a por és a maradiság! De Isten tudja, szeretem mégis ezt a földet, és ezért neki adom a dicsőséget” (Csáth–Havas–Munk 1980, 94).

Irodalom

- Augé, Marc. 2012. *Nem-helyek: Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Ford. Fáber Ágoston. Budapest: Műcsarnok Nonprofit Kft
- Bachelard, Gaston. 2011. *A tér poétikája*. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Bagyinszki Zoltán–Gerle János. 2008. *Alföldi szecesszió*. Debrecen: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
- Bahtyin, Mihail. 1976. A tér és az idő a regényben. In *A szó esztétikája*. 257–302. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bednanics Gábor. 2006. Topográfia és mitológia között: A nagyváros olvasatai a 19. század végi magyar lírában. In *Induló modernség – kezdődő avantgárd*, szerk. Bednanics Gábor–Eisemann György. 213–233. Budapest: Ráció Kiadó.
- Biczó Gábor. 2005. Séta a debreceni Kossuth téren, avagy „vizuális narratológia” gyakorlatban. In *Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatóban*, szerk. N. Kovács Tímea–Böhm Gábor–Mester Tibor. 85–96. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Bori Imre. 1981. Munk Artúr és *A hinterland*. In Munk Artúr. *A hinterland*. 235–243. Újvidék: Forum Könyvkiadó.

- Borovszky Samu szerk. 1909. *Magyarország vármegyéi és városai: Bács-Bodrog vármegye I–II.* Budapest: Országos Monográfia Társaság.
- Cassirer, Ernst. 2000. Mitikus, esztétikai és teoretikus tér. *Vulgo* 1–2. <http://www.c3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/cassir.htm> (2019. febr. 10.)
- de Certeau, Michel. 2010. *A cselekvés művészete.* Budapest: Kijárat Kiadó.
- Ćurković-Major Franciska. 2002. Zágráb képe Fejtő Ferenc Érzelmes utazás című regényében. *Tiszatáj* 56 (10): 77–87.
- Csáth Géza–Havas Emil–Munk Artúr. 1980. *A repülő Vuicsidol.* Budapest: Magvető.
- Dér Zoltán. 1980. Utószó. Becsvágy és földhözragadtság. In Csáth Géza–Havas Emil–Munk Artúr. *A repülő Vuicsidol.* 181–192. Budapest: Magvető.
- Duranci, Bela. 1983. *A vajdasági építészeti szecesszió.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Eisemann György. 2006. A város mint emlék és fikció. Krúdy Gyula: *Asszonyosságok díja és más „pesti regények”.* In *Induló modernség – kezdődő avantgárd,* szerk. Bednarinics Gábor–Eisemann György. 234–246. Budapest: Ráció Kiadó.
- Faragó Kornélia. 2016. *Idők, terek, intenzitások.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Foucault, Michel. 2000. *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések.* Debrecen: Latin Betűk.
- Gadamer, Hans-Georg. 1994. Szó és kép – „így igaz, így létező”: Az épületek olvasása. In *A szép aktualitása.* Budapest: T-Twins Kiadó.
- Gyáni Gábor. 2016. *A történelem mint emlék(mű).* Pozsony: Kalligram Kiadó.
- Hammerstein Judit. 2017. A hátsószél szélhámosai. Munk Artúr: *A hinterland. Kortárs* 61 (7–8): 161–165.
- Horváth Futó Hargita. 2009. *Iskola-narratívák: Térpoétikai megközelítés.* Újvidék: Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.
- Lejeune, Philippe. 2002. Az önéletírói paktum. *Fosszília* (1–4): 132–158.
- Lejeune, Philippe. 2003. *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból.* Ford. Varga Róbert. Budapest: L’Harmattan.
- Lyka Károly. 1902. Szecessziós stílus – magyar stílus. *Művészet* 1 (3): 164–181. http://epa.oszk.hu/00000/00009/00003/muveszet_01_magyarstilus.htm (2019. júl. 1.)
- Mester Tibor. 2005. Pécsi városlakók mentális térképei – egy kutatás tapasztalatai. In *Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban,* szerk. N. Kovács Tímea–Böhm Gábor–Mester Tibor. 67–83. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Munk Artúr. 1930. *A nagy káder.* Budapest: Pantheon.
- Munk Artúr. 1981. *A hinterland.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Munk Artúr. 2016. *Bácskai lakodalom: Porvárosi történet az ezerkilencszázhuszas évekből.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Munk Artúr. 2018. *Köszönöm addig is...* Budapest: Minerva.

- Niedermüller Péter. 2007–2010. A város: kultúra, mítosz, imagináció. In *Városnarratívák: Városantropológiai mintázatok Terézváros példáján II.*, szerk. A. Gergely András. 190–198. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete. <http://www.mek.oszk.hu/10300/10305/10305.pdf> (2019. máj. 7.)
- Niedermüller Péter. 2009. A kettészakadt város. *Fordulat* (7): 134–142.
- Ninkov Kovačev Olga. 2000. Egy évszázadnyi local obscure. Szabadka festészeti hagyatéka. *Üzenet* 4–6. <http://www.zetna.org/zek/folyoiratok/34/kovacev.html> (2019. márc. 30.)
- Papp Ágnes Klára. 2015a. A kisváros poétikája 1. A kisváros toposza Kaffka Margit, Móricz és Kosztolányi műveiben. *Hungarológiai Közlemények* 46 (2): 12–30.
- Papp Ágnes Klára. 2015b. A kisváros poétikája 2. A kisváros toposza Kosztolányinál. *Hungarológiai Közlemények* 46 (3): 16–29.
- Papp Ágnes Klára. 2015c. Karácsony Benő és a kisváros poétikája. Karácsony Benő: *Nyári délután a régi Fehérvárt*. In *Térérzékelések – térértelmezések*, szerk. Ádám Anikó–Radvánszky Anikó. 191–209. Budapest: Kijárat Kiadó.
- Papp Ágnes Klára. 2017. *A tér poétikája – a poétika tere: A századfordulás kisvárostól az ezredfordulás terekig a magyar irodalomban*. Budapest: L'Harmattan.
- Pike, Burton. 1997. The City as Image. In *The City Reader*, szerk. LeGates, Richard–Stout, Frederic. London–New York: Routledge.
- Pók Lajos szerk. 1972. *A szecesszió*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály. 1995. „Minta a szőnyegen”: *A műértelmezés esélyei*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály. 2010. *Kosztolányi Dezső*. Budapest: Kalligram Kiadó.
- T. Szabó Levente. 2008. *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Komp-Press Kiadó.
- Tuczai Rita. 2007–2010. Lakótérhasználat a modernitás tárgyi rendszereinek tükrében. In *Városnarratívák: Városantropológiai mintázatok Terézváros példáján II.*, szerk. A. Gergely András. 301–308. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete. <http://www.mek.oszk.hu/10300/10305/10305.pdf> (2019. máj. 7.)
- Z. Varga Zoltán. 2010. A szerző az irodalomtudományban – egy probléma vázlata. *Helikon Irodalomtudományi Szemle: A szerző poétikája*. 56 (4): 535–555.

SZABADKA AS A TEXT-TOWN IN THE WORKS OF ARTÚR MUNK

Artúr Munk's two works of fiction *A hinterland* (*The Hinterland*) and *Bácskai lakodalom* (*Wedding in Bácska*) are both set in Porváros (Dustland), a little rural town which can be easily identified with Szabadka on the basis of tracable references. The aim of the comparative textual analysis of this study is to present how the novels' fictional worlds describe Szabadka as a textual town, and how the author

reshapes his hometown as the scene of his stories in Dustland. The town-narrative that unfolds during the course of the analysis of the Munk opus does not only reveal the literary mapping of the built town's spaces and residents, but on the basis of comparison with autobiographical elements it directly justifies the functioning of the autobiographical space and the presence of the referential reading as well. The dissertation focuses mainly on the study of the squares, public and private buildings of the city narrated in Munk's works, the descriptive direction of the "reading" of space, and the small-town characters, through which Artúr Munk becomes aware of his own (small) urban environment in the early 20th century Szabadka.

Keywords: Artúr Munk, space poetics, narrated town

SUBOTICA KAO GRAD-TEKST U DELIMA ARTURA MUNKA

„Pozadina“ i „Bačka svadba“ su dve fikcije Artura Munka, u kojima se radnja događa u gradu Prašine koji se lako može identifikovati sa Suboticom zbog postojećih veza koje jasno upućuju na nju. Upporedna analiza tekstova, koja je predmet ovog naučnog rada, ima za cilj da prikaže kako ovaj roman pripoveda o Subotici kao gradu-tekstu i da protumači kako piščev rodni grad postaje scena za njegove priče iz grada Prašine. Tokom analize ukupnog opusa Munkovog stvaralaštva predočava se narativ grada koji ne otkriva samo književnu refleksiju njegovih stanovnika i gradskih trgova već neposredno opravdava funkcionisanje autobiografskog prostora u romanima, kao i prisustvo reference. Rad je prvenstveno fokusiran na analizu opisanih trgova, javnih i privatnih zgrada o kojima Munk pripoveda u svojim delima, na „čitanje“ pravaca, prostornih opisa, odnosno na provincijske tipove kroz koje se jasno poima lični stav Artura Munka o svom okruženju, Subotici početkom 20. veka.

Ključne reči: Artur Munk, poetika prostora, pripovedani grad

TAKÁCS Izabella

Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Pécs, Magyarország
bella71@tippnet.rs

HATALOM, NYELV ÉS POLITIKAI KOMMUNIKÁCIÓ

Power, language and political communication

Vlast, jezik i politička komunikacija

A tanulmány a nyelv hatalmi és politikai funkcióit ismerteti. Két fő területet vizsgál: a politika és a kommunikáció kapcsolatát, valamint a propagandát. A munka fókuszában a politikai kommunikáció legfontosabb eszközei, a meggyőzés és manipuláció állnak. A köznapi diskurzusok célja is a beszédpartner befolyásolása, miközben szükség esetén használjuk a meggyőzés és manipuláció eszköztárát. A meggyőzés során a logika és az érzévek kerülnek előtérbe, ahol a meggyőzés sikerességéhez a célszemély aktív közreműködése is szükséges. Parret (1994) szerint – Árvaival (2003) ellentétben, aki a manipulációt és a meggyőzést a befolyásolás kategóriájába sorolja – a manipuláció szándékos és tudatos manipulációs cselekedet, ami a felbujtás szándékát is magában foglalja. A propaganda könnyebb értelmezhetősége céljából a tanulmány ismerteti Chomsky és Herman (1988) politikai propaganda-modelljét, a propaganda történetéről, valamint a hatalmi propaganda eszközeiről és hatásairól is szól. A tanulmány arra is keresi a választ, hogy mi teszi a kommunikációt politikaiává, és hogy milyen megközelítései vannak a politikai kommunikációnak.

Kulcsszavak: hatalom, nyelv, politikai kommunikáció, meggyőzés, manipuláció

Politikai kommunikáció azóta létezik, amióta az ember közösségben él. Kezdve a szakrális, mimetikus kommunikációtól az írás megjelenésén át az államok és államapparátusok kialakulásától napjainkig.¹ Csepeli a politikai kommunikáció mibenlétét ekként összegzi:

¹ Bővebben lásd Csepeli 2013, 178–197.

A politikai kommunikációt a Carl Schmitt-i logika hatja át, ami azt jelenti, hogy amikor a politikus kommunikál, sutba kell vágnia a Grice-féle maximákat, pontosabban azok fordítottjai szerint kell kommunikálnia, mivel akkor jár el helyesen, ha a befogadóban nem bízik meg, potenciális (vagy tényleges) ellenfelet lát benne. Ennek értelmében a politikai kommunikáció a következő maximákra épül: *légy irreleváns!, a szükségszerűenél mondj többet vagy kevesebbet!, használj homályos, kétértelmű szavakat!, ne mondj olyat, amiről tudod, hogy igaz.* A politikai kommunikáció műfajai széles spektrumot mutatnak: ide tartozik a tárgyalás, a beszéd, a nyilatkozat, a vita, a sajtótájékoztató, a kampány. Minden műfaj esetében lényegi fontosságú a stratégiai elem, melynek megfelelően a defenzív vagy az offenzív irány dominál. A modern demokratikus társadalomban a politikai kommunikáció elválaszthatatlan része a közvetett vagy közvetlen manipuláció (Csepeli 2013, 178).

Csepeli könyvében (2013) részletesen ismerteti a politikai kommunikáció maximáit és műfajait, de vajon mi teszi a kommunikációt politikaivá? Mi a nyelvi erőszak, miként alakul ki? Mi a kisebbségi-többségi beszédmód? Milyen megközelítése van a politikai kommunikációnak? Ezekre a kérdésekre keresem a választ.

Csepeli szerint a kommunikációt politikaivá tehetik (Csepeli 2013, 178–197):

- a) az *aktorok*. Ha egy politikus nyilvánosan beszél, akkor kommunikációja politikainak minősül. Ez érthető minden olyan megnyilatkozásra, ha valaki egy párt, közösség képviselőjében beszél;
- b) az *ügyek*. Ha egy ügy politikailag fontos, akkor minden, az ügygel kapcsolatos megnyilvánulás, politikainak minősül (például választás, kampány, programbeszéd stb.);
- c) a *szavak és diskurzusok*. Bizonyos szavak jelentésüket tekintve politikaiak.

Kézenfekvő, hogy mindenhol, ahol olyan szavak, mint politika, párt, nemzet, politikai közösség, szabadság, egyenlőség, testvériség, igazságosság, vagy éppen sajtószabadság stb., és ezek valamilyen diskurzusa, vagyis szavak specifikus és visszatérő konstellációja megjelenik, alighanem politikai kommunikációval van dolgunk. A gond hasonló az előzőhöz: számos politikainak szánt szöveg fegyverkezik fel ezekkel a szavakkal és marad visszhangtalan, máskor meg szavak, amelyek politikamentesnek tűntek korábban, hirtelen politikai jelentőségre tesznek szert (Kiss 2016, 16).

- d) a *csatornák*. Bizonyos csatornákon zajló kommunikáció teszi őket politikaivá (pl. állami tulajdonban lévő médiák, politikai fórumok stb.).

Ahhoz, hogy a kommunikáció politikai legyen, elegendő, hogy a felsoroltak egy összetevője jelen legyen a diskurzusban, de a tényezők együttese vagy kombinációja is politikai kommunikációt jelent.

A politikai kommunikáció a közlés szándéka szerint lehet (Csepeli 2013, 178–197):

- a) *idealista* – amikor a politikus csupán átadja az információt tudatos, megfontolt lépések, döntések érdekében, hiteles és tárgyilagos kommunikációval;
- b) *propagandista* – minden olyan kommunikáció, melynek célja a hatalom megszerzése vagy megtartása. A propagandista politikai kommunikációban minden megengedett, ez utóbbi eszköztárába tartozik a verbális erőszak is, ami a politikai kommunikációban is megjelenik (pl. parlamenti viták). A verbális agresszióval több tudományterület is foglalkozik: a szociológia, pszichológia, politológia, nyelvészet stb. Amit minden tudományterületen egységesen megfogalmaznak a nyelvi agresszióról, az az, hogy

olyan verbális viselkedésforma, olyan verbális aktus, amelynek során a beszélő szándéka az, hogy direkt vagy indirekt módon (de mindenképpen szándékosan), az elhangzott nyelvi megnyilatkozás tartalma és/vagy minősége (pl. hangerő) folytán egy másik személyt bántalmazzon, szidalmazzon, sértegessen (Kegyessné 2008, 59).

Csányi az agresszió két módját különbözteti meg: a biológiai és a kulturálisat. A biológiai agresszióval az agresszornál élettani állapotváltozások is megjelennek: düh, harag, és ezeket fiziológiai állapotváltozások (szapora pulzus, izzadás, a vérnyomás emelkedése) is kísérik. A kulturális agresszió esetében a társadalmi normakövetés a hangsúlyosabb. Csányi szerint tehát az agresszió egy veleszületett ösztönök és hajtóerők (drive) által előidézett viselkedésforma (Csányi 1999).

A nyelvi vagy verbális erőszaknak azonban nem csak ez az egy formája létezik. Az agresszió megjelenhet a hangerőben, a hanglejtésben, a szóhasználatban, a fogalmazásmódban, az irónia alkalmazásában, a beszédpartner félbeszakításában, de akár az anyanyelvi nyelvhasználat korlátozása révén is. „A megnyilvánulási módok közül a nyelvi agresszió áldozata számára az explicitebb, könnyebben tetten érhető formák (pl. a nyílt sértés, gúny) értelmezése, pszichés feldolgozása, kezelése feltételezhetően könnyebb, mint a rejtettebb, nehezebben azonosítható formáké” (Domonkosi 2008, 52).

Marshall (2001) szerint az erőszakos kommunikáció nyelvi viselkedésformái a következők:

- a) összehasonlítás, vádaskodás;

- b) általánosítás;
- c) erkölcsi ítéltetés („jó/rossz”, „normális/beteges”, „helyes/helytelen”);
- d) sértések és gorombaság;
- e) az érzéseinkért való felelősség átruházása;
- f) valamint a fenyegetés, büntetés.

Ez a hat viselkedésforma a kommunikációs erőszak három alábbi típusában érvényesül (Vass 2005):

1. „*kinyilatkoztatás*” vagy „*tájékoztatás*” – ez nem a kommunikáció folyamatában, hanem a nyilvános beszédben érvényesül. Ez a beszédmód a többséget hallgatásra kényszeríti, míg a nyilvános beszédet hatalmi, kiváltságos helyzetbe pozicionálja;
2. „*meggyőző kommunikáció*” vagy „*rábeszélés*” – amikor a szemben álló felek saját véleményüket, álláspontjukat, nézetüket a másokra próbálják erőszakolni. Ez a viselkedésforma már kommunikációs szituációként minősíthető;
3. „*szimbolikus erőszak*” – az igaz beszéd lehetőségét korlátozza. Vass azt írja erről az erőszaktypusról, hogy „ez a kommunikációs erőszaktypus a kommunikáció folyamatában még a relációs erőszaknál is beljebb fejt ki hatását, s már nem a kommunikáció lehetőségét monopolizálja, nem is a kommunikációs partnerek között fejt ki erőszakot, hanem a kommunikáció tartalmában érvényesül” (Vass 2005, 155).

Vass szerint a performatívok kínálják magukat a nyelvi erőszakra, érti ezt azokra az alakzatokra, amelyek „nemcsak leírnak valamely személyt, tárgyat, vagy ideát, hanem egyúttal azt is meghatározzák, hogy azokat hogyan kell értelmezni, mire kell vonatkoztatni, milyen más jelenségekkel lehet azokat kapcsolatba állítani, s melyek azok, amelyekre vonatkoztatásuk büntetés terhe mellett tilos” (Vass 2005, 121).

A politikai kommunikáció legfontosabb eszközei: a befolyásolás, a meggyőzés és a manipuláció

Síklaki (1994), Bańcerowski (1997) és Breton (2000), bár különböző tudományterületek szakértői, egyetértenek abban, hogy a meggyőzés és a manipuláció különválasztása nem egyszerű. Mindkettő önös célt szolgál, de a manipuláció sokkal negatívabb konnotációjú főnév. „A meggyőzés és a manipuláció egyaránt a befolyásolás kategóriájába tartozik. Mindkettő célorientált, a kommunikátor arra törekszik, hogy egy neki tetsző álláspontot, véleményt

alakítson ki a befogadóban, vagy megváltoztassa (esetleg fenntartsa) a szöveg-befogadó véleményét egy adott témában” (Árvai 2003, 12).

A köznapi diskurzusok célja is a beszédpartner befolyásolása, miközben szükség esetén használjuk a meggyőzés és manipuláció eszköztárát. Bárházi szerint

a manipulációt és a meggyőzést az különbözteti meg egymástól, hogy míg a meggyőzés során a kommunikátor szándéka ismert a befogadó előtt, a kommunikátor nyíltan megvallja, hogy mit szeretne elérni, és nyíltan felvonultatja az érveit, eszközeit célja elérése érdekében, addig a manipuláció durva megtévesztés, amelynek során vagy a közlő eszközei nem tudatosulnak a befogadóban, vagy a diskurzus valódi célja nem ismeretes a számára, esetleg mindkét eset egyszerre áll fenn (Bárházi 2008, 444).

Bárházi tanulmányában úgy fogalmaz, hogy a meggyőzés kétoldalú folyamat, hiszen a diskurzus résztvevőinek van esélyük a másik meggyőzésére érveikkel, szemben a manipulációval, ami egyoldalú.

A meggyőzés során a logika és az észérvek kerülnek előtérbe (Miller 1980, 14–15, idézi Síklaki 1994, 15), ahol a meggyőzés sikerességéhez a célszemély aktív közreműködése is szükséges (Zentai 1999, 81). Parret (1994) szerint – Árvaival (2003) ellentétben, aki a manipulációt és a meggyőzést a befolyásolás kategóriájába sorolja – a manipuláció szándékos és tudatos manipulációs cselekedet, ami a felbujtás szándékát is magában foglalja. Parret tisztességtelen cselekedetnek tartja a manipulációt, mert szerinte a manipulátor egyoldalúvá teszi a kommunikációt, a manipulátor kezdetektől fogva saját akarata szerint irányít. A manipulált fél lehetséges attitűdjének az engedelmesség, a közömbösség vagy a tehetetlenség marad (Parret 1994, 13). Ebből következik, hogy a manipuláció olyan interperszonális cselekvés, amelyből aszimmetrikus hatásirány következik, a meggyőzöttség lelkiállapotát idézve elő.

A befolyásolás, manipuláció és meggyőzés elméletét a szociálpszichológiai kutatások is vizsgálják. Aronson (1972) szerint a befolyásolás a szociálpszichológia központi kutatási területe. Az újabb vizsgálatok inkább a meggyőzés sikerességének kutatását állították előtérbe (pl. Petty és Cacioppo 1981). Harré (1997) a meggyőzést és manipulációt tartja szociálpszichológiai fogalomnak.

Árvai a meggyőzés és manipuláció értelmezését a következőképp fogalmazta meg:

A nyelvhasználat által megvalósuló befolyásolás a kommunikátor azon törekvése, hogy az olvasókban vagy a hallgatókban egy adott véleményt alakítson ki, illetve a már meglévő ismereteiket, véleményüket, attitűdjüket

megerősítse vagy megváltoztassa. Az e célból írt, precízen megtervezett stratégiai diskurzusok a szövegalkotó kommunikatív szándékától függően azonban lehetnek meggyőző, illetve manipulatív szövegek (Árvai 2003, 11).

Bárházi a manipulációnak két altípusát különbözteti meg: az egyik, amikor a közlő rejtett eszközökkel manipulál (a rejtett itt úgy értendő, hogy a befogadóban az nem tudatosul), mint például a testbeszéd tudatos alkalmazása; a másik pedig, amikor a közlő a nyelvi interakció valódi célját rejtje el a befogadó elől, azaz a befolyásoló, illetve a manipulatív szándékot (Bárházi 2008, 443).

Van Dijk *Discourse and manipulation* című könyvében a manipulációt a hatalommal történő visszaélésnek tekinti, ahol a manipulátorok másoknak hisznek olyan dolgokat, amelyek a manipulátor érdekeit szolgálják (Dijk 2006, 360). A negatív társulások nélkül a manipuláció egyfajta (legitim) meggyőzés lehet. A manipulatív diskurzus e negatív következménye általában akkor fordul elő, amikor a címzettek nem képesek megérteni a valódi szándékokat vagy látni a manipulátor által támogatott hiedelmek vagy cselekmények teljes következményeit. Van Dijk nem tartja valószínűnek, hogy vannak olyan diskurzív stratégiák, amelyeket kizárólag a manipuláció alkalmával használnak. A nyelv ritkán annyira specifikus eszköz, hiszen különböző ideológiai meggyőződésű emberek használják, különböző helyzetekben. Vagyis ugyanazok a diskurzus-szerkezetek használatosak a manipuláció során az információ terjesztésében, az oktatásban és a kommunikáció egyéb hivatalos területein is (Dijk 2006, 375).

A manipuláció jellemzőit négy tényező határozza meg:

- a) *eszközei és tényezői*;
- b) *a folyamata* (ezt a szándék eltitkolása jellemzi);
- c) *az információ* (ami a manipulátor számára domináns pozíciót biztosít)
- d) *és a logika* (az érvelés logikája) (Aczél 2007).

Először a náci totális rendszer fejlesztette tökélyre a tömegek manipulálására szolgáló propagandagépezetet. Erről Klemperer *A Harmadik Birodalom nyelve* (1984) című munkájában ad részletes képet, bizonyítva, hogy a hatalmat nemcsak fizikai erőszakkal, hanem a nyelvvel is ki lehet fejezni. Ezek a stílárius jegyek és stratégiák minden totalitárius hatalomra jellemzőek.

A propaganda

A propaganda terminusa több szempontból is megközelíthető, ezeket a megközelítéseket a teljesség igénye nélkül igyekszem ismertetni, bárminemű politikai állásfoglalás nélkül.

A propaganda a latin *propagare* szóból ered. A propaganda olyan szándék, amelynek célja „az emberek véleményének megváltoztatása [...] fizikai erőszak alkalmazása nélkül” (Brown 1971, 9). Valamint „gyakran használják szinonimaként olyan, sok szempontból eltérő jelenségek leírására, mint például a reklám, az agymosás, a kampány, a dezinformáció, a manipuláció, a meggyőzés, a politikai marketing, a public relations és a spin” (Bajomi–Horváth 2015, 81). A propaganda jelentése alatt értjük valamely (politikai) eszme, elmélet terjesztését, hirdetését is. Ugyanakkor valakinek, valaminek a tervszerű népszerűsítését; hírverését, reklámozását is. Gyakran pejoratív jelentése van: valaki vagy valami ellen folytatott tervszerű hangulatkeltés.

Szociálpszichológiai értelmezésben a propaganda a meggyőzés manipulatív válfaja (Csepeli 1997, 289). Csepeli a befogadó attitűdjében látja a propaganda iránti fogékonyságot, hiszen a propagandával szemben az ember értékrendje ellenálló, de attitűdjei nem. Az attitűd tartalmazza a tárgya iránti érzelmeket, a rá vonatkozó nézeteket, vélekedéseket, valamint a belőle fakadó cselekvési szándékokat és cselekvési tendenciákat. Akkor kerülhet sor a propaganda alkalmazására, ha a befolyásoló fél információöbbllettel rendelkezik a befolyásolthoz képest. Azonban ezt az aránytalan információbirtoklást a befolyásoló elhallgatja, és a manipuláció eszközt alkalmazva a manipuláltat olyan viselkedésre veszi rá, amelyre a teljes információ birtokában valószínűleg nem volna hajlandó (Csepeli 1997, 378).

Síklaki pszichológiai értelemben a propagandát a meggyőzés egy formájának tartja. A meggyőzésnek a tömegek befolyásolására használt formájaként, amely egy eszmerendszer vagy ideológia elfogadtatását szolgálja, ha kell hazugsággal, manipulációval (Síklaki 1994, 16).

A propaganda megjelenése és alkalmazása nem a modern kor szüleménye, története egészen az ókorig vezethető vissza (Taylor 2003; Jowett és O’Dunnell 2012).

Az ókori görögök és rómaiak [...] a propaganda olyan eszközeit használják, mint a népnek való hízelgés, az ingyenes népünnepélyek, a győzelmi ünnepek, a történelemhamisítás, az aktuális rend kialakulásáról és szükségességéről szóló mítoszok megteremtése, a közmunkák [...], a véleményvezérek megvásárlása, az ellenzéki közvélemény megosztása, a lojális városoknak szóló privilégiumok osztogatása, valamint az ideológiai szükségleteket kiszolgáló művészek támogatása (Bajomi–Horváth 2015, 82 [Ellul 1967]).

A későbbiekben a (katolikus) hitterjesztés céljait szolgálta, amikor XV. Gergely pápa létrehozta a *Congregatio propaganda fide* intézményét, amelynek az volt a célja, hogy elvezesse az embereket a „sötétségből” a „világosságba”.

A Hitterjesztés Szent Kongregációja tehát fontos modellt és mintát teremtett a későbbi propagandisták számára. Ez a hagyomány egészen a tömegtársadalom megjelenéséig azonban nem vált élővé. Majdnem háromszáz évig, vagyis a 20. század kezdetéig, sőt tulajdonképpen az első világháborúig a propaganda nem érdekli a megfigyőket, amiből arra következtethetünk, hogy a jelenség nem túlságosan átható a társadalomban. Ettől kezdve aztán leírások és legendák tömkelege veszi körül a témát (Kiss 2006, 8).

A propaganda fogalmát sokáig pozitív értelemben használták: valaminek a népszerűsítését értették alatta. Negatív jelentést a XX. században kapott, amikor a *hitleri* és a *sztálini* totalitárius rendszerek kapcsán kerül említésre.

Lasswell kifejezetten a háborús propagandáról ír, a sikeres propaganda technikáira és eszközeire helyezve a hangsúlyt (Lasswell, 1928, 1938). Bernays a XX. századi propagandának pedig már nem csupán dokumentálója, hanem művelője is volt, számos gondolata szerepel a *Mein Kampf*-ban (Bernays 1923, 2005). Kiss Ellul 1962-es *Propagandes* című könyvét tartja fordulópontnak a propagandakutatások történetében. Ebben a könyvében Ellul a következőképpen határozza meg a propaganda lényegét: „A propaganda valamilyen politikai cél elérésének eszköze, amely ilyenképpen helyettesíti az erőszakot. Például a háborús propaganda csökkenti a szükséges harci cselekmények mennyiségét” (Kiss 2006, 12).² Ellulnak más észrevételei is vannak a propagandáról: állítja, hogy a propaganda nyilvánvalóan szükséges eszköz a kormány és a hatóságok számára; terjesztésében az intellektueleknek fontos szerep jut (Ellul 1965, 111). Ebben az elluli gondolatban és *A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia Memorandumában*³ megfogalmazottakban kísérteties hasonlóság fedezhető fel,

² Bővebben a propaganda történetéről Kiss 2006.

³ „A Koszovóban állandósult feszültség miatt a helyi szerbek képviselői Belgrádtól kértek segítséget az albánok ellen. A kommunista párt sokáig nem reagált. 1986 januárjában azonban több mint 200 szerb értelmiségi aláírásával a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián Memorandum készült a koszovói szerbek védelmében. A szöveg szellemi atyja az ismert költő és drámaíró, a párt vezetéséből nacionalizmusa miatt korábban kizárt Dobrica Csozics volt.” http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=79:4-a-memorandum-a-szerb-nacionalizmus-ujjaszueletese&root=12&catid=8:iv-jugoszlavia-felbomlasi-1980-1991- (2018. nov. 23.)

amely egy olyan politikai korszakban keletkezett, amikor a mindenkori szerb nacionalista hatalmi elit a nagyszerb állam létrejöttének alaptételeit fogalmazta meg. Sok politikai párt a propagandát napjainkban is politikai céljai elérésére használja fel.

A XX. században a propaganda jelentése módosult, fokozottan pejoratív jelentéstartományba került. A politikában a propagandatechnikák használata azt is feltételezi, hogy a célközönségnek van választása különféle doktrínák vagy eszmerendszerek között (Breton 2000, 75). Ahhoz, hogy propaganda létrejöhessen, eszmei harcoknak is lenniük kell, és a nép véleményének is számítania kellene. Breton szerint azonban a propaganda célja valójában a választás lehetőségének megszüntetése, holott éppen ez volna a demokrácia alapja.

Polyák Gábor a „demokratikus közvélemény” alakítása kapcsán a propaganda fogalmát alkotmányjogi megközelítésben ekként határozza meg:

a propaganda nem más, mint a demokratikus közvéleményt megalapozó tájékoztatás ellentéte. A közügyeket érintő olyan politikai kommunikáció, amely többoldalú vita helyett a propagandát folytató szereplő egyoldalú kinyilatkoztatásain alapul, és amelyet a racionális meggyőzést szolgáló érvek helyett kizárólag érzelmi hatás kiváltására alkalmas közlések uralnak (Polyák 2018, 267).

Teszi ezt a rendszer úgy, hogy szisztematikusan szembeállít csoportokat, akik közt rosszindulatú narratívákat propagál konfliktus előidézése céljából. Az erkölcsi normákat megsértve a csoport tagjai elveszítik önbecslésüket, ami aláássa a csoport identitását. Az identitás elvesztése pedig, erőszakos cselekedetekhez vezethet.

A politikai propagandával foglalkozó munkák gyakran elválasztják a propaganda meggyőző és szélesebb értelemben felfogott tudatformáló funkcióit, de módszertanilag és gyakorlatilag is a kettő elválaszthatatlan egymástól. A propaganda célja az emberek hangsúlyozottan politikai tudatának a formálása (Gáll 1982, 164).

A propagandaeszközök egy ritkábban használt fogalmat is bevonzanak jelentésmezéjükbe, a *tömegagitációt*, ami a tömegek politikai meggyőzését jelenti. A tömegagitáció legfontosabb eszközei a sajtó és a rádió. Nem új keletű dolog, hogy a politikusok a számukra megfelelő gondolkodásmódok kialakítására használják fel a nyelvet:

Ez általában a demokratikus intézmények nélküli társadalmakra jellemző, de a jelenség megtalálható a demokratikus közéletben is. A nyelv

funkciója ez esetben tulajdonképpen csak a meggyőzésre korlátozódik, vagyis a vevő kényszerítésére, hogy az adó nézeteit fogadja el egyedüli igaznak és helyesnek. A nyelv így nem tölti be az információközvetítés természetes szerepét, és a manipuláció eszközévé válik (Bańcerowski 1997, 190).

A tömegagitáció ilyen értelemben a megfélemlítés, a manipuláció elsődleges eszközévé válik.

A propagandagépezet (köz)gazdaságtana

Chomsky és Herman politikai-propaganda-modellje 1988-ban jelent meg *Manufacturing consent: The political economy of the mass media* [magyarul 2016-ban *Az Egyetértés-gépezet – A tömegmédia politikai gazdaságtana*] címmel. A modellel a szerzőpárosnak az volt a célja, hogy rámutassanak, hogyan befolyásolja a tömegmédiát a propaganda, az előítélet, a hatalmi nyomás és a kényszerhelyzetek. Továbbá hogy miként jön létre a gazdasági, társadalmi és politikai propaganda, és hogy miként hat a néptömegekre. A szerzők az 1980-as években a sajtó helyzetét vizsgálták, és arra a következtetésre jutottak, hogy a látszólag független sajtó azokat a társadalmi érdekeket szolgálja, amelyek finanszírozzák. Napjainkban is ez a propaganda (gazdasági) vizsgálatának alapmodellje.

A szerzőpáros elmélete szerint a vezető média igazolja a hatalom háborús döntéseit, bűncselekményeit, nem utasításra, hanem voltaképpen egy propagandagépezet modelljében működve. A szerzők öt olyan szűrőt neveznek meg, amelyen minden hírnek át kell futnia. Ezek a következők:

1. *A média tulajdonosi joga és profitorientáltsága.* (A szerzőpáros ez alatt azt érti, hogy a nagy hírforgalmazók nagyvállalatok és konglomerátumok részei, ezért a nyilvánosság számára szolgáltatott információik nagymértékben ezeknek a szervezeteknek az érdekeitől függenek, ami a hírek minőségére közvetlen hatással van.)
2. *Hirdetések/Finanszírozás.* (Chomsky és Herman szerint a reklám a tömeg-tájékoztatás elsődleges bevételi forrása. Abban az esetben, ha a hirdetők nem finanszíroznák őket, a médiának nagyobb üzemeltetési és termelési költségeket kellene viselnie.)
3. *A hírforrások szűkössége.* (Mivel nem kerülhet be minden hírértékű esemény a médiába, elsősorban az állami szervek válnak az információ közvetítőjévé. Mivel az újságírók rendszeres kiküldetésének költsége mindenütt túl magas

lenne a tömegtájékoztatási eszközöket működtető tulajdonosoknak, ezért az újságírók gyakran előszerkesztett sajtóközleményekre támaszkodnak. Emellett a kormány által szponzorált sajtóforumok is hírforrások. Ezekkel a médiaházak sok pénzt és időt takaríthatnak meg.)

4. *A lejáratás vagy „flak”*. (Ez a média álláspontjának negatív visszhangját jelenti. A félelem a negatív visszhangtól arra kényszeríti a médiát, hogy alaposan megvizsgálja az anyagokat, és kiszűrje az információkat, különösen mielőtt nyilvánosságra hozzák a közszereplőkről szóló híreket, alapos háttér munkát végezve annak érdekében, hogy elkerüljék a negatív válaszokat szolgáltató történeteket.)
5. *Antikommunizmus és neoliberalizmus*. (Chomsky és Herman az antikommunizmust nemzeti vallásként és kontroll-mechanizmusként jellemezték. Ez a szűrő az, amely mozgatja a lakosságot a közös ellenség ellen, miközben az ellenfelet nem tünteti fel elég hazafiasnak, vagy az ellenséggel való szövetségben ábrázolja.)

Ahhoz, hogy ez a modell működjön, a hatalomnak egységesnek kell lennie. Amint megtörik az egysége, a modell is sérülékennyé válik.

Chomsky és Herman 2002-ben átdolgozta az eredeti modellt, figyelembe vették a modell megjelenésétől végbement társadalmi változásokat, valamint a modellel kapcsolatos kritikai észrevételeket is. Módosításaik három fő tényezőhöz kapcsolódtak:

1. az 1990-es években a tömegtájékoztatást drámai módon központosították, ez magával hozta, hogy a propaganda forrása a centralizáló szerv lett;
2. a globalizáció hatásához – az internet elterjedése miatt;
3. a költségvetési nyomások csökkentéséhez, amit a nem kereskedelmi média támogatására hoztak létre.

2006-ban jelent meg egy nemzetközi konferencia eredményeként Sierra–Vásques szerkesztésében a *La construcción del consenso. Revisitando el modelo de propaganda de Noam Chomsky y Edward S. Herman* [= *Konszenzus kialakítása. Noam Chomsky és Edward S. Herman propagandamodelljének újragondolása*] című tanulmánykötet, amelyben olyan multidiszciplináris tanulmányok jelentek meg, amelyek a Chomsky–Herman-féle propagandamodelt változatos területeken alkalmazták. Ilyen például az orwelli propaganda⁴, a koszovói sajtópropaganda, az afganisztáni, a csecsen, a szerb propaganda stb.

⁴ A második világháború után Nagy-Britanniában Orwell elítélte a propagandában használt politikai nyelvet (Orwell 1946).

Colin *Extending and refining the propaganda model* [= *A propagandamodel kiterjesztése és finomítása*] című munkájában hat olyan tényezőre mutat rá, amelyeket szerinte a propaganda modellezésekor figyelembe kell venni annak érdekében, hogy a modell a vélemények különbözőségét is reprezentálja. Ezek a tényezők a következők (Colin 2007, 68–84):

- a) a kapitalista osztály megosztott jellege;
- b) az erős kritikai áramlatok;
- c) a tömeg (többnyire a munkásosztályból áll);
- d) olyan sajátos tényezők, amelyek lehetővé teszik a sokszínűbb tartalmat olyan országokban is, amelyek meglehetősen különböznek az Egyesült Államoktól (ahol például erősebb a közszolgálati médiaszolgáltatás, erősebb a piaci verseny, amely politikai differenciálódáshoz vezethet);
- e) az, hogy nem garantáltak az anyagi források;
- f) az újságírók, akik lehetséges szövetségesek a harcban, mivel képesek részt venni a hatalommal és a propagandával szembeni küzdelemben.

Az újabb kutatások a modellbe egyre több szűrőt építenek be, fejlesztik és adaptálják (lásd Pedro 2011).⁵ A propagandamodell például a szociológiai (Klaehn–Mullen 2010) és a pszichológiai propaganda hatásmechanizmusának vizsgálatához is modellként szolgál.

A modell a XXI. század elején vált igazán aktuálissá azzal, hogy Mullen szerzőtársával, Klaehnnel (2010) a tudományos kérdések közé emelte. A szerzőpáros a modell átdolgozott változatát, társadalmi perspektíváit is vizsgálta, és olyan megközelítéseket is javasolt, amelyek lehetővé teszik a hatalom és a kommunikáció közötti kapcsolat további vizsgálatát. A Chomsky–Herman-féle modell (Klaehn–Mullen 2010, 215–229) két hipotézisét elemzik társadalomtudományi aspektusból:

1. a propagandamodell a média működésével foglalkozik, nem pedig a média hatásaival;
2. a modell az irányított piaci rendszerben a médiatudatot tükrözi, és nem az elit érdekeit emeli ki.

Ugyanakkor arra is keresik a választ, hogy egészen a XX. század végéig vajon a társadalomtudományok miért nem foglalkoztak a modellel elmélyültebben, hiszen a modell ismert volt tudományos körökben. Vajon Chomsky politikai tevékenysége, gazdaságpolitikai jellegű munkái miért nem kaptak akkora hangsúlyt magyar viszonylatban, mint nyelvészeti kutatásai?

⁵ További kutatások a modell fejlesztéséről, a szűrők ismertetésével Pedro 2011.

A politikai propaganda fogalmát a politikai kommunikáció szakirodalmában gyakran használta a XX. század során (Lippmann 2007 [1922]; Bernays 2005 [1928]; Ellul 1973 [1965], 1967; Brown 1971; Chomsky és Herman 2016 [1988]), majd később a XXI. században is (Street 2001; Taylor 2003; Kiss 2006; Jowett és O'Dunnell 2012).

A kríziskommunikációban különösen jól működik a propaganda, hiszen válságos időkben – rendszerváltás, háború – könnyebb a néppel egy új, egységes ideológiát elfogadtatni. Lasswell a (világ)háborús propaganda hatását abban látja (Lasswell 1928, 1938), hogy a háború megnyeréséhez tudni kell hatni az emberek tudatára. A propaganda sikere Lasswell elmélete szerint a feltételektől és az alkalmazott eszközöktől függ. A sikeres propaganda hat feltételét fogalmazta meg:

1. szervezet kell a működtetéséhez;
2. ahány célja (célpontja) van a propagandának, annyi tematikájának kell lennie;
3. az ellenségről és a szövetségesekről is kell szólnia;
4. az ellenséget „ördögnek” kell feltüntetnie, de legyőzhetőnek;
5. a szövetségesekről csak jót szabad közvetíteni; a semlegesek felé szükség szerint kell propagálni: szükség szerint vagy a háború sikerességét, vagy annak borzalmaikat;
6. az ellenséget demoralizálni kell (Lasswell 1928, 1938).

Bernays (1923 [1928], 2005) a propaganda írójaként és művelőjeként nagy hatással volt Goebbelsre is, nem véletlenül épültek be gondolatai a *Mein Kampf*-ba is. Bernays a pszichoanalízis eredményeit használta fel a propagandában. Elmélete szerint a csoportra tudatosan kell hatást gyakorolni, mivel az emberek reakciója a tömegben kiszámítható, szuggesztív mintákat követ. Ahhoz azonban, hogy a választási lehetőségek közül a megfelelőre voksoljon a „csorda”, a „láthatatlan hatalom” feladata az, hogy a tömeg konszenzusra jusson, kijelölje a számára megfelelő alternatívát, például egy szószólót, többnyire a politikai személyében. A politikusnak ezért értenie kell a tömegek akaratát, érzéseit, nyelvét.

Általánosan a hatalom azt jelenti, hogy megtehetjük azt, amit akarunk; szűkebb értelemben pedig hatalmat jelent az, ami befolyással bír. Valójában a hatalom az a képesség, hogy befolyásolás által uralkodjunk valamin vagy valakin (Antonić 2007, 329).

Nem véletlen, hogy a XX. századi politikai propaganda a háború vagy forradalom sújtotta országokban alakult ki, amikor a régi társadalmi értékek

elvesztek, és a tömegek befogadókká váltak az új társadalmi értékrendekre. Ellul például azt írja egy helyen, hogy a propaganda nemcsak megváltoztatja az uralkodó véleményeket, hanem intenzívebbé is teszi a már meglévőket, mivel „bizonyos pszichológiai és szociológiai tényezőknek már létezniük kell ahhoz, hogy a mechanizmus működjön” (Ellul 1973 [1965], 294).

Brown a következőket tartja a propaganda eszközeinek: 1. sztereotípiák, 2. kettős mérce, 3. behelyettesítés, 4. hazugság, 5. ismétlés, 6. érvelés helyett állítás, 7. az ellenség megnevezése (azzal a céllal, hogy a tömeg haragját a propagandista helyett más célpontra irányítsa, illetve erősítse a célcsoporton belüli kohéziót), 8. a tekintélyre való hivatkozás (Brown 1963, 18). A felsorolt eszközök kiegészíthetők az *információ-ellenőrzéssel*, hiszen a hatalom képviselői szándékosan manipulálják az információkat azáltal, hogy ellenőrzik őket. Ezeket az eszközöket és stratégiájakat elemzi Kamalipour és Snow (2004), továbbá MacDonald (2002), akik arra a megállapításra jutottak, hogy a Brown által ismertetett propagandaeszközök mindegyike hatalomfüggő.

Carey (1992) szerint a média „drámát” kínál, amely a világot a „jó” és a „rossz” közötti állandó harcként ábrázolja (Carey, in Bajomi–Horváth 2015, 84).

A közösségi értékek e kivetítése [...] olyan mesterséges, mindazonáltal szimbolikus rendet teremt, amelynek nem az a célja, hogy tájékoztasson, hanem az, hogy megerősítsen; nem az a célja, hogy megváltoztassa az emberek attitűdjeit vagy gondolkodását, hanem az, hogy megjelenítse a dolgok mögött meghúzódó rendet (Carey 1992 [1989], 18–19).

Az információ ellenőrzése a hatalom kezében könnyen vezethet cenzúrához, hiszen

a propaganda nem csupán promotál bizonyos nézeteket, de el is utasít másokat, vagyis az igazság monopolizálására törekszik, azaz – gyakran a nyílt cenzúra és a burkolt nyomásgyakorlás különböző eszközeihez folyamodva – marginalizálni igyekszik a valóság alternatív magyarázatait (Bajomi–Horváth 2015, 82–83).

A XXI. században sokszor összemosódott a propaganda és a marketing fogalma. Analógia valóban fennáll a kettő között, de korántsem azonos fogalmakról beszélünk:

Míg a propaganda azért tárja fel a (különböző társadalmi) szegmensek különbségeit, hogy azokat felszámolja, s a tömegeket az egységes Volksgemeinschaftba vagy a szocialista embertípusba olvassza bele, a marketing nem akarja felszámolni a különböző szegmensek közötti

különbségeket. Éppen ellenkezőleg: azáltal, hogy szegmensenként más és más marketingprogramot alkalmaz, s ezen belül például más és más terméket kínál ugyanabból a termékcsaládból, megszilárdítja a különbségeket (Kiss 2006, 19; lásd bővebben Marschall 1997).⁶

Más szavakkal úgy is összegezzhető, hogy „a politikai propaganda ideológiai hegemoniát kíván teremteni, míg a politikai marketing elismeri az ideológiai pluralizmust” (Bajomi–Horváth 2015, 82).

Mint láthatjuk, a propaganda és hatalom történelmi korszakoktól függetlenül, konfliktushelyzetekben éleződik ki. Célja a manipulálás és a tömegek meggyőzése különböző rendelkezésre álló eszközökkel. A létbizonytalanság is alkalmassá teszi az embereket arra, hogy manipulálhatóvá váljanak.

Irodalom

- Aczél Petra. 2007. *A hatékony kommunikáció elmélete és gyakorlata*. Esztergom: Vitéz János Római Katolikus Tanítóképző Főiskola.
- Antonić, Slobodan. 2007. *Srbi i „Evro-Srbi” (rasprave o naciji i politici)*. Beograd: Čigoja.
- Aronson, Eliot. [1972] 1987. *A társas lény*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. (3. kiadás)
- Aronson, Eliot–Pratkanis, Anthony. 1992. *Age of Propaganda*. New York: W. H. Freeman and Company.
- Árvay Anett. 2003. A manipuláció és meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. In *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX.*, szerk. Németh T. Enikő–Bibok Károly. 11–35. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bajomi-Lázár Péter–Horváth Dorka. 2015. A propaganda mint rítus a mai Magyarországon. *Replika* (6): 79–96.
- Bañcerowski, Janusz. 1997. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai funkcióiról. *Magyar Nyelvőr* 121 (1): 190–203.
- Bártházi Eszter. 2008. Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban. *Magyar Nyelv* 104 (4): 443–463.
- Bernays, Edward L. [1928] 2005. *Propaganda*. New York: IG Publishing.
- Breton, Philippe. 2000. *A manipulált beszéd*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Brown, James. 1963. *Techniques of Persuasion: From Propaganda to Brainwashing*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Brown, James A. C. 1971. *Techniques of Persuasion: From Propaganda to Brainwashing*. Harmondsworth: Penguin Books.

⁶ Propaganda és marketing viszonyáról bővebben Marshall 1997.

- Carey, James W. 1992. *Communication as Culture: Essays on Modernity and Society*. New York–London: Routledge.
- Chomsky, Noam–Herman, Edward. 2016 [1988]. *Az Egyetértés-gépezet – A tömegmédiák politikai gazdaságtana*. Budapest: L'Harmattan.
- Csányi Vilmos. 1999. Biológiai determináció és agresszió. *Educatio* 8 (4): 677–694.
- Csepeli György. 1997. *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Csepeli György. 2013. A hatalom anatómiája. In *A politikai kommunikáció*. 178–197. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Domonkosi Ágnes. 2008. A nyelvi agresszió szerepe a személyközi viszonylatokban. In *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben*, szerk. Zimányi Árpád. 51–59. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Liceum Kiadó.
- Ellul, Jacques. 1973 [1965]. *Propaganda The Formation Of Men's Attitudes*. New York: Vintage Book Edition.
- Gáll János. 1982. A politikai propaganda funkcióiról. *Korunk* 41 (3): 161–165.
- Harré, Rom. 1997. Meggyőzés és manipulálás. In *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, szerk. Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás. 627–641. Budapest: Osiris.
- Jowett, G. S.–O'Donnell, V. 2012. *Propaganda and Persuasion* (5th ed.). London: Sage.
- Kamalipour, Yahya R.–Snow, Nancy (eds). 2004. *War, Media, and Propaganda*. Oxford: Rowman & Littlefield
- Kegyessné Szekeres Erika. 2008. Verbális agresszió és nemi sztereotípiák. In *Az agresszió kutatásról interdiszciplináris keretben*, szerk. Zimányi Árpád. 59–88. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Liceum Kiadó.
- Kiss Balázs. 2006. Missziótól marketingig: Fejezetek a propaganda elmélet-történetéből. *Médiakutató* 7 (1): 7–20.
- Kiss Balázs. 2016. Esemény, hálózat, szemiozsis: A politikai kommunikáció történetének megírhatóságáról. *Politikatudományi Szemle* 25 (1): 10–28.
- Klaehn, Jeffery–Mullen, Andrew. 2010. The Herman–Chomsky Propaganda Model: A Critical Approach to Analysing Mass Media Behaviour. *Sociology Compass* 4 (4): 215–229.
- Klemperer, Viktor. 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Lasswell, Harold D. [1928] 1938. *Propaganda Technique in the World War*. New York: Peter Smith.
- Lippman, Walter. 2007 [1922]. *South Dakota*: NuVision Publications. LLC.
- MacDonald, David Bruce. 2002. *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*. Manchester–New York: University Press.
- Marshall, David P. 1997. *Celebrity and Power. Fame in Contemporary Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Marshall B. Rosenberg. 2001. *A szavak ablakok vagy falak – erőszakmentes kommunikáció*. Budapest: Agykontroll Kft.
- Orwell, George. 2006 [1946]. *Politika és az angol nyelv*. Peterborough: Broadview Press.
- Parret, Herman. 1994. Indirection, manipulation and seduction in discourse. In *Pretending to communicate*, szerk. Herman Parret. 223–238. Berlin: de Gruyter.
- Pedro, Joan. 2011. The Propaganda Model in the Early 21st Century. *International Journal of Communication* 5. 1865–1905.
- Petty, Richard E.–Cacioppo, John. T.–Goldman, Rachel. 1981. Personal involvement as a determinant of argument-based persuasion. *Journal of Personality and Social Psychology* 41 (5): 847–855.
- Polyák Gábor. 2018. A propaganda visszaszorításának intézményi-szabályozási keretei. In *Aszimmetrikus kommunikáció – Aszimmetrikus viszonyok*, szerk. Dombi Judit–Farkas Judit–Gúti Erika. 266–288. Bicske: SZAK Kiadó.
- Sierra, Francisco–Vázquez, Miguel szerk. 2006. *La construcción del consenso: Revisitando el modelo de propaganda de Noam Chomsky y Edward S. Herman* [The construction of consensus. Revisiting the propaganda model of Noam Chomsky and Edward S. Herman.]. Madrid: Siranda.
- Síklaki István. 1994. *A meggyőzés pszichológiája*. Budapest: Scientia Humana.
- Sparks, Colin. 2007. *Globalization, Development and the Mass Media* London: Sage.
- Street, John. 2001. *Mass Media, Politics and Democracy*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Taylor, Philip M. 2003. *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Day*. Manchester: Manchester University Press.
- Van Dijk, Teun A. 2006. Discourse and manipulation. *Discourse & Society* 17 (2): 359–383.
- Vass Csaba. 2005. *Hatalom, szakralitás, kommunikáció: Kommunikáció- és médiaelméleti tanulmányok*. Budapest: Kölcsey Intézet. <http://vmek.oszk.hu/04800/04857/04857.pdf> (2018. okt. 11.)
- Zentai István–Tóth Orsolya. 1999. *A meggyőzés csapdái*. Budapest: Typotex.

POWER, LANGUAGE AND POLITICAL COMMUNICATION

The aim of this study is to describe the political function and the power of language. It examines two main areas: the relationship between politics and communication, and propaganda. The terms power, language and politics refer to the discussion of two main areas: propaganda and the connection between politics and communication. The focus is put on the most significant instruments of political communication: persuasion and manipulation. Everyday discourse also aims at influencing the listener,

while persuasion and manipulation are also implemented when needed. Persuasion prefers the use of logic and reason, however, it also requires the active involvement of the listener. According to Parret (1994) – whose view is contradicted to Árvai's belief (2003) which states that manipulation and persuasion are classified in the category of influence – manipulation is a deliberate and conscious act which might include the intent of provocation as well. In order to understand the term propaganda the study describes Chomsky's and Herman's propaganda model (1988), and discusses the history of propaganda and political propaganda techniques and effect in great detail. The study also tries to find the answer to the questions of what makes communication political and how political communication can be approached.

Keywords: power, language, political communication, persuasion, manipulation

VLAST, JEZIK I POLITIČKA KOMUNIKACIJA

U radu je predočena politička funkcija jezika. Istražuju se dve glavne oblasti: odnos politike i komunikacije, kao i propaganda. U fokusu se nalaze najznačajniji instrumenti političke komunikacije: ubeđivanje i manipulacija. Cilj svakodnevnog diskursa jeste i da utiče na sagovornika, pri čemu se u slučaju potrebe koriste sredstva za ubeđivanje i manipulaciju. Tokom ubeđivanja se u prvi plan stavljaju logika i argumenti, a uspešnosti uveravanja doprinosi i aktivna saradnja ciljne osobe. Po mišljenju Pareta (1994) – suprotno od Arvaija (2003) koji manipulaciju i ubeđivanje ubraja u kategoriju vršenja uticaja – manipulacija je namerna i svesna radnja, koja podrazumeva i nameru podstrekivanja. U svrhu lakšeg tumačenja pojma „propaganda“ u radu se predstavlja model političke propagande Čomskog i Hermana (1988), zatim se govori o istorijatu propagande, kao i o sredstvima i o uticaju propagande od strane vlasti. U radu se traži odgovor na pitanja šta komunikaciju čini političkom i kakvi sve pristupi postoje u analizi političke komunikacije.

Ključne reči: vlast, jezik, politička komunikacija, ubeđivanje, manipulacija

ÚTMUTATÓ

a kéziratok formai kialakításához

Kérjük a *Hungarológiai Közlemények* szerzőit, hogy kéziratuk kialakításakor és benyújtásakor az alábbi elvekhez tartsák magukat:

- A folyóirat magyar nyelvű irodalomtörténeti és -elméleti, nyelvészeti, néprajzi, művelődéstörténeti, kapcsolattörténeti szövegeket közöl.
- A folyóiratban nem jelentethető meg másutt már publikált szöveg, sem más folyóiratokban, kiadványokban hasonló cím alatt megjelent szöveg módosított változata.
- Az a szöveg jelentethető meg, amely legalább két anonim pozitív recenziót (lektori véleményt) kapott (a recenzenseket/lektorokat a szerkesztőség bízta meg). Egy pozitív és egy negatív vélemény esetén a szerkesztőség harmadik véleményt is kér.
- Ha a tudományos munka projektumi kutatás keretében készült, a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzetben fel kell tüntetni a projektumi kutatást támogató intézmény teljes hivatalos megnevezését és a projektum számát.
- Tudományos tanácskozáson elhangzott szöveg esetében úgyszintén a szöveg első oldalának alján, lapalji jegyzet formájában fel kell tüntetni a tanácskozás címét, az ezt szervező intézmény megnevezését, székhelyét, valamint a tanácskozás megtartásának színhelyét és időpontját.
- Kívánatos, hogy a szöveg címében kulcsfogalmak szerepeljenek. Ha a cím ilyen fogalmakat nem tartalmaz, tanácsos alcímbe pontosítani a szöveg tárgyát.
- A szöveget rövid (800–1000 leütésnyi) tartalmi összefoglaló (absztrakt) vezeti be, amely kitér a kutatás tárgyára és módszerére, kitűzött céljára és eredményére is.
- Az absztraktot kulcsszavak egészítik ki (legfeljebb 5). Ajánlatos gyakran használt, nemzetközileg ismert fogalmakat feltüntetni.
- A tanulmány főszövegének maximális terjedelme 30 000 leütés, szóközökkel.
- A hivatkozásokat nem lábjegyzetek formájában, hanem a főszövegben kérjük jelölni.
- A szöveghez tartozhatnak lapalji jegyzetek, ezek azonban nem helyettesítik az irodalomjegyzéket.
- A tanulmányok szövegét elektronikus formában (Word, Times New Roman betűtípus) kérjük a főszerkesztő (eva.toldi@ff.uns.a.rs) vagy a szerkesztőség (hungar@ff.uns.ac.rs) elektronikus postacímére eljuttatni
- A tanulmányok szerzőit arra kérjük, e-mailjükben írják meg az őket foglalkoztató intézmény nevét és postacímét is (magyarul, szerbül és angolul).

*

Részletes szerkesztési utasítások:

Az egész szöveget egységesen 12 pontos betűnagysággal, Times New Roman betűtípussal, 1-es („szimpla”) sorközzel kérjük írni.

A kézirat elején az alábbi adatok feltüntetése szükséges:

Hungarológiai Közlemények év/szám. Bölcsészettudományi Kar, Újvidék
Papers of Hungarian Studies év/szám. Faculty of Philosophy, Novi Sad

A szerző VEZETÉKNEVE és keresztnéve (rang nélkül, a vezetéknev verzál betűvel)

A szerzőt foglalkoztató intézmény neve

Székhelye (vagy a szerző lakcíme)

A szerző elektronikus elérhetősége

Pl.:

Újvidéki Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Újvidék, Szerbia

xxxxx@yyyyyyy

A SZÖVEG CÍME (verzál)

Ha van: *A szöveg alcíme* (kurzív)

Rövid tartalmi összefoglaló (absztrakt), tompán (behúzás nélkül), egy bekezdés.

Kulcsszavak: legfeljebb 5.

A dolgozat főszövege: 12-es betűnagyság, normál, 1-es – „szimpla” – sorköz.

A szövegben (a lapalji jegyzetekben is) pontosan kell jelölni a kis- és nagykötőjeleket, illetve a gondolatjeleket (l.: egy-egy; 1914–1918; a regény – minden más vonatkozásban – megfelelni igyekszik...).

Az új bekezdéseket sorvégi „enterrel” hozzuk létre, a behúzásokat pedig az Eszközök menü Formátum, Bekezdés, Első sor paranccsal. Kérjük a tabulátorok és a sor eleji szóközök mellőzését.

A négysorosnál hosszabb idézeteket egy sorral leválasztva, idézőjel nélkül, bal oldali 2 cm-es behúzással, új bekezdés nélkül (tompán) kérjük jelölni (kizárólag a Kezdőlap, Bekezdés, Behúzás, Bal parancssor alkalmazásával).

A közcímek (középre zárva, 12-es nagyság, kurzív)

(*számozás nélkül*) A művek címe, valamint a kiemelések dőlt (kurzív) betűvel írandók. A közcímek alatt egyéb alcímek is sorakozhatnak, középre zárva, kurzívval, a bekezdés betűnagyságával (12-es).

A címekhez és kiemelésekhez járuló toldalékokat közvetlenül a cím, illetve a kiemelés után kell írni normál szedéssel (a *Bánk bámmal*, ebben a *dalban*...). A szerzői kiemelések jelölése zárójelben történik (kiemelés tőlem – X. Y.).

A hivatkozás módja:

Az idézetek leőhelyét magában a főszövegben jelöljük. Lábjegyzetben kommentárt, főszöveghez társuló megjegyzéseket közölhetünk a szövegszerkesztő program Hivatkozás, Lábjegyzet beszúrása parancssor alkalmazásával.

Minden idézett szövegnek meg kell jelennie a szöveg végére illesztett *Irodalomban*. Az *Irodalom* nem bibliográfiát közöl, hanem csak azokat a műveket tünteti fel betűrendben, amelyekre a szövegben hivatkozott a szerző. Nem magyar szerző esetében a vezetéknevet vessző követi, majd a szerző teljes utónevét kiírjuk.

Az irodalomjegyzék létrehozása és a szövegbeli hivatkozás a következőképpen történik:

Könyv

Egyszerűs:

Tverdota György. 2010. *Zord bűnös vagyok, azt hiszem: József Attila kései költésze*. Pécs: Pro Pannonia.

(Tverdota 2010), idézetet követően: (Tverdota 2010, 55)

Két- vagy többszerzős:

Tolnai Ottó–Domonkos István. 1968. *Valóban mi lesz velünk*. Újvidék: Forum.

(Tolnai–Domonkos 1968, 12–13)

Négy vagy annál több szerző esetén az *Irodalomban* minden szerzőt, a főszövegben azonban csak az elsőt tüntetjük fel:

Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György. 2000. *Jelképtár*. Budapest: Helikon Kiadó.

(Hoppál et al. 2000, 42)

Kötetszerkesztés:

Horváth Imre–Thomka Beáta vál. és szerk. 2010. *Narratívák 8: Narratív teológia*. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Horváth–Thomka 2010, 58–59)

Könyvfejezet:

Szegedy-Maszák Mihály. 1998. Fordítás és kánon. In *Irodalmi kánonok*. 47–70. Debrecen: Csokonai Kiadó.

(Szegedy-Maszák 1998, 48)

Ricoeur, Paul. 1999. Emlékezet – felejtés – történelem. Ford. Rózsahegyi Edit. In *Narratívák 3: A kultúra narratívái*, szerk. és a szövegeket gondozta Thomka Beáta. 51–68. Budapest: Kijárat Kiadó.

(Ricoeur 1999, 54)

Fordításban megjelent mű:

García Márquez, Gábrriel. 1990. *Szerelem a kolera idején*. Ford. Székács Vera. Budapest: Magvető.

(García Márquez 1990, 77)

Elektronikus könyv:

Dragomán György. 2014. *Máglya*. Budapest: Magvető. Epub.

(Dragomán 2014)

Interneten elérhető publikáció esetében zárójelben az utolsó megtekintés dátumát kérjük feltüntetni:

Krúdy Gyula. 1967. *Régi pesti históriák: Színes írások*. Budapest: Magvető. <http://mek.oszk.hu/00800/00869> (2015. jún. 9.)

(Krúdy 1967)

Cikkek, tanulmányok

Folyóirat (a folyóirat címe után az évfolyam következik):

Lengyel Zsolt. 2014. Szóasszociációs vizsgálatok. *Hungarológiai Közlemények* 45 (4): 1–12.

(Lengyel 2014, 10)

Lap:

Fenyvesi Ottó. 2015. Modern folklór. *Magyar Szó – Kilátó*, jan. 24–25. 24.

(Fenyvesi 2015, 24)

Interneten elérhető lap vagy folyóirat:

Szemere Katalin. 2015. Hörpölték a kultúrát. *Népszabadság*, jún. 8. <http://nol.hu/kultura/haraphato-eneklesi-vagy-1538629> (2015. jún. 9.)

(Szemere 2015)

Elektronikus publikáció:

Keresztesi József. 2014. Kilépés a múzeumból. *Litera* <http://www.litera.hu/hirek/peterfy-a-kitomott-barbar> (2015. jún. 9.)

(Keresztesi 2014)

Ha a cikknek DOI-száma van, kérjük azt is feltüntetni a hivatkozás végén.

A fenti jelölésmód érvényes a lábjegyzetekre is.

Idegen nyelvű kiadványokra való hivatkozáskor a bibliográfiai adatok élén a szerző családneve áll első helyen, utána vesszővel elválasztva következik utóneve (l.: Ricoeur, Paul). Nemcsak a mű címe, hanem a kiadó neve, illetve a kiadás helye is idegen nyelven írandó.

A hivatkozások létrehozása során az itt föl nem tüntetett esetekben a Chicago Manual of Style Autor-Date System rendszerét tekintjük irányadónak:

http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide.html

A dolgozatot címmel ellátott angol, valamint szerb nyelvű rezümé és kulcsszavak zárják.

Kérjük a szerzőket, hogy kéziratuk beküldése előtt ellenőrizzék szövegük helyesírását, nyelvhelyességét, a jelölések pontosságát és következetességét, a közcímek következetes alkalmazását, valamint korrigálják a betűhibákat. A nyelvi-helyesírási gondozatlan kéziratokat, valamint azokat, amelyek nem tartják be az itt feltüntetett szerkesztői utasításokat, kénytelenek leszünk átdolgozásra javasolni.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA
PAPERS OF HUNGARIAN STUDIES

Szerkesztőség / Redakcija / Editorial Office
Filozofski fakultet, Odsek za hungarologiju
21000 Novi Sad, ul. dr Zorana Đinđića 2.
Tel.: (+381 21) 485 3878
e-mail: hungar@ff.uns.ac.r
URL: <http://hungarologiaikozlemeneyk.ff.uns.ac.r>

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása
A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

821.511.141+811.511.141

HUNGAROLÓGIAI Közlemények = Hungarološka saopštenja = Papers of Hungarian Studies : az újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékének folyóirata / főszerkesztő Toldi Éva. – 8. évf. 26/27. sz. (1976) – . – Novi Sad : Filozofski fakultet, 1976–

Háromhavonta. – A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei folytatása = ISSN 0350-1353.

Kiadása másik médiumon: Hungarológiai Közlemények (online) = ISSN 2406-3266

ISSN 0350-2430 = Hungarológiai Közlemények (Print)

COBISS.SR-ID 17698

Szerkesztőségi titkár / Sekretar redakcije / Editorial secretary: Szabó Laki Boglárka
Angol fordítás / Prevod na engleski / English translation: McConnell-Duff Márta
Szerb fordítás / Prevod na srpski / Serbian translation: Pálics Márta, Andrić Edit
Lektor-korrektor / Lektura i korektura / Proof-reader: Buzás Márta
A szerb szövegeket lektorálta / Lektor za srpski jezik / Proof-reader for Serbianian Language: Ljiljana Ćuk
Fedőlapterv / Korice / Cover: Kapitány Attila
Műszaki előkészítés / Priprema za štampu / Layout: Dataprint
Példányszám / Tiraž / Copy: 150
Nyomda / Štampa / Print: Sajnos, Újvidék, 2020

ISSN 0350-2430

9 770350 243006